

Н.Ильясова

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІ

**(ОРЫС АУДИТОРИЯСЫНА
АРНАЛҒАН ОҚУ ҚҰРАЛЫ)**

Алматы 2013

УДК 80/81 (075)
ББК 81.2 Қаз.я 7
И 46

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Тіл комитетінің тапсырысы бойынша «Қазақстан Республикасында
тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған
мемлекеттік бағдарламасы» аясында шығарылды

Жауапты редакторы:

Б.Қапалбек филология ғылымдарының кандидаты

Пікір жазғандар:

А.Жаңабекова А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институты Компьютерлік лингвистика
бөлімінің меңгерушісі, филология
ғылымдарының докторы

С.Құлманов А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институты Грамматика бөлімінің аға
ғылыми қызметкері, филология
ғылымдарының кандидаты

И 46 Ильясова Н.Б.

Қазақ есімдері (*орыс аудиториясына арналған оқу құралы*).
– Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. 256-бет.

ISBN 978-601-7206-52-9

*Оқу құралы өзге этнос өкілдеріне қазақ тілін оқып-үйретуге
арналып жазылған. Құралдың ерекшелігі тілді қазақтың ат қою
дәстүрімен байланыстыра оқыту болып табылады.*

*Еңбек мемлекеттік тілді өз бетінше үйренушілерге, қазақ тілін
өзге этнос өкілдеріне оқытушыларға, студенттерге, сондай-ақ
қызығушылық танытқан қалың көпшілікке арналады.*

Еңбек толықтырылып, өңделіп екінші рет басылып отыр.

УДК 80/81 (075)
ББК 81.2 Қаз.я 7

ISBN 978-601-7206-52-9

© Ильясова Н., 2013

© Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда қазақ тілін үйретуге, үйренуге арналған құралдардың түрлері көп. Баспа түріндегі оқу құралдарын былай қойғанда, электронды оқулықтардың саны жылдан жылға артып келеді. Тілді үйренейік десе, дұрыс оқулық жоқ деген жай сылтау ғана, қазақ тілінің мемлекеттік тіл деңгейіне толық көтерілуіне оқулықтың тапшылығы кедергі болып тұр деп түсінетіндердің көзін жеткізу үшін осы саладағы мамандар барынша еңбектеніп келеді. Жазылып жатқан оқулықтар мен оқу құралдарының бағыттары мен құрылымы, формасы мен мазмұны әртүрлі. Бір автор тіл үйретуде классикалық бағытты таңдаса, енді бірі коммуникацияны басты өлшем етіп ұстайды. Сондай-ақ тілді мақал-мәтелдер жаттату арқылы үйрету, грамматикасыз үйрету, өлең, ән айту арқылы үйрету, сөйлем модельдері арқылы үйрету кездеседі. Қолдарыңыздағы еңбек те осындай ізденістің нәтижесі.

Мемлекеттік тілді әлі меңгермеген азаматтар Қазақстан Республикасында тұратындықтан, белгілі бір мөлшерде қазақ есімдерін жатқа біледі. Өздеріңізге белгілі қазақ есімдері негізінен лексикалық қордағы бірліктерден жасалады. Яғни тіл үйренуші қанша есімдерді жатқа білсе, оның сөздік қорында сонша сөз бар. Осындай жатталған сөздерді тіл үйретуге пайдалану керек. Пассив жатқан лексикалық бірліктерді коммуникацияға түсіру қажет. Құралды жазу идеясы осындай мақсатты жүзеге асырудан туындайды.

Оқу құралы 21 сабақтан құралған. Онда "Жер-су аттарынан жасалған есімдер", "Сын есімдерден жасалған есімдер", "Сан есімдерден жасалған есімдер", "Етістіктен жасалған есімдер", "Сөздердің тіркесі арқылы жасалған есімдер", "Туыстық атаулардан жасалған есімдер", "Үй жануарлары атауларынан жасалған есімдер", "Үй жүйежаздары мен мүліктердің атауларынан жасалған есімдер", "Табиғат құбылыстары атау-

ларынан жасалған есімдер", "Аңдар мен жәндік атауларынан жасалған есімдер", "Құстардың атауларынан жасалған есімдер", "Жеміс-жидек атауларынан жасалған есімдер", "Асыл металдар мен қымбат зат атауларынан жасалған есімдер", "Аспан денелерінің атауларынан жасалған есімдер", "Қоғам өміріне қатысты атаулардан жасалған есімдер", "Орыс тіліндегі қазақ (түркі) есімдері" т.б. тақырыптар қамтылған. Әр сабақ 8-10 жаттығудан тұрады. Жаттығуларды орындау арқылы тіл үйренуші сөздік қорындағы сөздерді қолданысқа түсіруді үйренеді. Әр сабақ соңында тақырыпқа байланысты қосымша мәтіндер берілген.

Оқулықты жазу барысында төмендегідей ғылыми әдебиеттер мен сөздіктерге сүйендік:

1. Т.Жанұзақов, К.Есбаева. Қазақ есімдері. Казахские имена. Алма-Ата, "Наука", 1988, 478 с.
2. Т.Джанузаков. Есіміңіз кім? Ваше имя? Алма-Ата, "Казахстан", 1989, 164 с.
3. Т.Жанұзақов. Есімдер сыры. Тайны имен. Алматы, "Парасат" журналы, 2004, 208 бет.
4. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва, "Наука", 1979, 279 с.

ЖЕР-СУ АТТАРЫНАН ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР (Имена, связанные с географическими названиями)

№	Жер-су аттарынан жасалған есімдер (Имена, связанные с географическими названиями)	Белгі (Знаки)	Орналасқан жері (Место расположения)	Танымал адамдар (Известные люди)	Білдіретін мағынасы (Значение)
1	Алтай	▼	Алтай солтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай Батыс Сібір ойпатынан Гоби жазығына дейін жан-жаққа таралған. Оңтүстіктегі табиғи шекарасы Қара Ертіс өзені мен Зайсан көлі, ал батыс бөлігі Сарыарқадан Қалба жотасы арқылы бөлінеді. Солтүстік шығыста Шығыс Алтайдың Шапшалы жотасы Батыс Саянмен жалғасады.	Алтай Аманжолов – филология ғылымдарының докторы, профессор Халифа Алтай – философия ғылымдарының профессоры Өктем Алтаев - әнші	алтан // алтын – золото+тай-таг – гора. букв. – золотая гора, название гор алтай. Сложносоставные имена – Алтайбай, Алтайбек.
2	Арал	▼	Арал теңізі - Өзбекстан мен Қазақстан (Қызылорда және Ақтөбе обл.) жерінде, Тұран ойпатының шөлді белдемесінде, Үстірттің шығыс шетінде орналасқан тұйық көл		Арал, каз – остров. Аралбай, Имя дано ребенку, рожденному на берегу Аральского моря.

3	Еділ	▼	Еділ өзені бастауын Валдай қыратынан (абс. биіктігі 343 м) алып, Каспий теңізіне құяды	Еділов Тұрсынғали Нұржақыпұлы – жаттықтырушы, былғары қолғап шебері	Едил, др.тюрк. название реки Волги. Составные имена – Едильбай, Едильбек, Едильтай, Едильжан
	Ертіс	▼	Ертіс – Солтүстік Мұзды мұхит алыбында жатқан өзен, Обь өзенінің сол саласы. Қазақстан жерінде Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстары арқылы ағады	Ертісбаев Ермұхамет – мемлекеттік қоғам қайраткері	Ертис, др. тюрк. букв. – рожденный у берегов реки Иртыш
4	Жайық	▼	Каспий алыбындағы өзен. Оңтүстік Орал тауы және Каспий ойпаты, Ресей Федерациясының Башқұртстан Республикасы, Челябин, Орынбор және Қазақстанның Батыс Қазақстан, Атырау қаласы тұсында Каспий теңізіне құяды		Жайик, каз. Русский вариант названия – Урал
5	Жамбыл	▼	Жамбыл облысы - батысында Оңтүстік Қазақстан, солтүстігінде Қарағанды, шығысында Алматы облыстарымен, оңтүстігінде Қырғыз Республикасымен шектеседі	Жамбыл Жабаев – ақын	Жамбул, монг. – крепость
6	Орал	▼	Орал қаласы – Қазақстанның батыс бөлігінде орналасқан. Солтүстігі және солтүстік батысы Ресей Федерациясымен шектескен	Оралхан Бекей – жазушы	Орал // Урал, каз. имя, образованное от названия реки Урал. Составные имена – Оралбай, Оралбек, Оралхан, Оралтай

❖ **Упражнение 1.** Уточните, о какой реке идет речь.

1. _____ өзені бастауын Валдай қыратынан (абс. биіктігі 343 м) алып, Каспий теңізіне құяды.

2. _____ Солтүстік Мұзды мұхит алыбында жатқан өзен, Обь өзенінің сол саласы. Қазақстан жерінде Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстары арқылы ағады.

3. _____ Каспий алыбындағы өзен. Оңтүстік Орал тауы және Каспий ойпаты, Ресей Федерациясының Башқұртстан Республикасы, Челябині, Орынбор және Қазақстанның Батыс Қазақстан, Атырау қаласы тұсында Каспий теңізіне құяды.

❖ **Упражнение 2.** Укажите стрелкой профессии людей, связанные с названиями местностей.

Халифа Алтай	ақын
Өктем Алтаев	философия ғылымдарының профессоры
Жамбыл Жабаев	жаттықтырушы, былғары қолғап шебері
Ертісбаев Ермұхамет	әнші
Еділов Тұрсынғали	саясаттану ғылымдарының докторы, профессор

❖ **Упражнение 3.** Сопоставьте пословицы и поговорки с рисунками.

1		Су ағар да тас қалар, Қарт өтер де жас қалар
2		Жер тойғаны – ел тойғаны
3		Тау мен тау кездеспейді, Адам мен адам кездеседі
4		Өмір өзен

❖ **Упражнение 4.** *Найдите имена, связанные с географическими названиями.*

Бауыржан, Назгүл, Орал, Алтынай, Жайық, Ажар, Еділ, Гүлдана, Арал, Гүлзат, Қарасай, Айда, Қанат, Жамбыл, Мақсат, Алтай, Ертіс, Ержан.

❖ **Упражнение 5.** *Прочтите текст в первом столбике и определите о ком идет речь.*

<p>Филология ғылымдарының докторы, профессор. Түрік тілін зерттеуші, тілші ғалым. Атақты лингвист Сарсен Аманжоловтың ұлы.</p>	
<p>Ұлы ақын, жырау жыршы. Сүйінбай Аронұлы сияқты жыр даңғылынан тәлім-тәрбие алған.</p>	
<p>Жетісуда жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық соғыста қол бастаған. Сол жылдардағы соғыстарда қазақ әскерлерінің басшыларының бірі болған.</p>	

❖ **Упражнение 6.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Жамбыл Жабаев 1845 жылы ақпан айының жиырма сегізі күні Жамбыл облысы, Жамбыл тауының етегінде туған. Ұлы ақын, жырау және жыршы. Ұлы жүз құрамындағы шапырашты тайпасының екей руынан шыққан Жапа деген елге қадірлі адамның отбасында дүниеге келген. Жамбыл жасынан өлең-жырға қанып өскен, өз анасы Ұлданның ақындық талантын бойына сіңірген, "Менің пірім Сүйінбай..." деп Жамбылдың өзі жырға қосқандай, Сүйінбай Аронұлы сияқты жыр даңғылынан тәлім-тәрбие алған. Жамбылдың ақын болып қалыптасуы тек Жетісу ақын-

дық мектебінің ауқымында қалған жоқ. Ол өзіне дейін өмір сүрген атақты жыраулардың, өзімен қатарлас ақындар мен жыраулардың бай мұрасың, күллі халық поэзиясын толық меңгеріп, өз шығармашылығына тұғыр еткен. Асан Қайғы, Бұқар жырау, Шөже, Балта, Шернияз, Шортанбай, Дулат, Сүйінбай, Досқожа сынды ақындарды үлгі тұтқан.

Жамбылдың шығармашылығы 19-ғасырдың 70-жылдарынан басталған. Бұл – қазақ халқы үшін өте ауыр кезең еді. Жырларында халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған.

Жамбылды нағыз ақын ретінде танытқан айтыс өнері. Оның Жаныс ақын, Бөлектің қызы, Бұрым қыз, Айкүміс, Сара, Сары ақын, Шыбыл, Бөлтірік, Майкөт, Сарбас, Құлмамбет, Доспамбет және Шашубаймен айтыстары қазақ әдебиетінің алтын қорларына жатады.

❖ **Упражнение 7.** *Напишите отдельной графой названия местностей, названия рек и названия гор.*

Алтай, Жамбыл, Еділ, Ертіс, Жайық, Арал, Орал, Сырдария, Ақсу, Алатау, Қаратау, Іле, Шу, Қаракөз, Өскемен, Семей, Жезқазған, Жаңаарқа.

❖ **Упражнение 8.** *Найдите логическое продолжение текста.*

<p>Жамбыл Жабаев – 1845 жылы ақпан айының жиырма сегізі күні Жамбыл облысы, Жамбыл тауының етегінде туылған. Ұлы жүз құрамындағы шапырашты тайпасының екей руынан шыққан Жапа деген елге қадірлі адамның отбасында дүниеге келген.</p>	
<p>А) Жамбыл облысында өнеркәсіптің әртүрлі салаларымен бірге суармалы егіншілік пен жайылымдық мал шаруашылығы қатар дамыған. Атақты Жамбылдың атына қойылған қалада бірнеше өнеркәсіп орындары бар. Облыс аймақтарында Жамбыл тауы орналасқан.</p>	<p>Ә) Жамбыл жасынан өлең-жырға қанып өскен, өз анасы Ұлданның ақындық талантын бойына сіңірген, «Менің пірім Сүйінбай ...» деп Жамбылдың өзі жырға қосқандай, Сүйінбай Аронұлы сияқты жыр даңғылынан тәлім-тәрбие алған.</p>

❖ **Упражнение 9.** *Выучите наизусть стихотворение.*

Алтайдың ар жағынан келген ару

Авторы: Т.Рахимов

Қимайтын жан екенсің жат ұяға,
Қарағым-ау, кез келдің-ай қапияда, шіркін.

Қайырмасы:

Мөп-мөлдір жанарың-ай,
Жаз дидар жамалың-ай,
Қалдым-ай тіл қата алмай, қарағым-ай.
Қасыңа бара алмадым,
Сездің бе жан арманын?
Еріксіз, қалқам, саған ән арнадым.

Сүйсіндім сымбатыңа, қабағыңа,
Ұқсаттым асқар Алтай маралына, шіркін.

Қайырмасы:

Алтайдың ар жағынан келген ару,
Жарқ етіп қарағаның емге дәру, шіркін.

Қайырмасы:

Көзіңнен ерекше бір арай көрдім,
Келді ғой қарай бергім, қарай бергім, шіркін.

Қайырмасы:

Жарқ етіп өте шықтың нұр елестей,
Өзіңсіз кешкен дәурен түк еместей, шіркін.

Қайырмасы:

Баянды болсын сенің құшар бағың,
Қолыңды қош айтысып қыса алмадым, шіркін.

Қайырмасы:

❖ Упражнение 10. Ознакомьтесь с текстом.**Тұрсынғали Еділов
(Қазақстанның еңбек сіңірген жаттықтырушысы)**

Менің балалық шағым Алматы облысы Ұйғыр ауданының Ташқарасу ауылында өтті. Біздің ауылдың бір орыс жігіті Шамалғандағы техникумда оқыды. Сол жерде жүріп бокспен айналысты. Біздің ауылға боксты алып келген - сол орыс жігіті. Техникумды бітіріп, ауылға келді. Біз қатарлы балаларды жинап алып, бокс қолғабын кигізіп, жұдырықтастырып қоятын. Бокс техникасын білмейміз, бірақ қайтпай, бір-бірімізді төпелеп жататынбыз. Бұл - алтыншы класта оқып жүрген кезім. Бокспен "ауыруым" осы кезде басталды. Бір-екі жыл үзбей қатысуымның арқасында облыстық жарыстардан жүлдемен оралып жүрдім. Жұлқысып, жұдырықтасып жүріп, мектепті де бітірдік.

Алматыға келіп, Дене тәрбиесі институтына құжаттарымды тапсырдым. Қырсық дегенді қарасаңызшы бар емтиханды сәтті тапсырып келе жатып, соңғысында сүріндім.

Бұл кезде "Динамо" спорт қоғамының атынан сынға түсіп жүрген Валерий Рачков, Виктор Демьяненконың аттары дүрілдеп тұрды. Қазақстандағы бапкерлердің мықтылары да сол "Динамода" еді. Кешкі сағат 7-ден кейін "Динамода" бокспен әуестенетін жастар өте көп жиналатын. Сол көптің ішінде мен де бармын. Оқуға түсе алмадым, сондықтан да құрылыста жұмыс істеуге тура келді. Күндіз құрылыстың балшығын тасимын, кешке жанұшырып "Динамоға" келемін. Таңғы алтыда тұрып, жаттығу жасаймын, сағат 8-де құрылыста жүремін. Сағат 4-тен аса кейде сұранып, кейде қашып, спортзалға келемін. Сол күндері белгілі бапкер Станислав Болдыревтің назарына ілігіппін. Бір күні тоқтатып алып:

- Сені кім жаттықтырып жүр? - деді.
- Менің жаттықтырушым жоқ, - деймін.
- Атың кім? - дейді қадалып.

- Тұрсынғали, - дедім.
- Жоқ, сенің атың бүгіннен бастап Толик болады, - деді күліп. - Баскетбол ойнай аласың ба?
- Ойнаймын, - дедім.

Келесі күні Рачков, Демьяненко бәріміз баскетбол ойнауға кірістік. Баскетбол - сүйікті ойыным. Лып-лып етіп жүрген қимылым белгілі бапкерге қатты ұнаған болуы керек. "Сені өзім жаттықтыратын боламын", - деді Болдырев құшағына алып. Бұл - 1977 жыл еді.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Алтай тау жүйесі

Алтай - Алтай тау жүйесінің - Азия құрлығы орта тұсындағы таулы өлке. Ұзындығы батыстан шығысқа қарай 2000 км-ге созылып жатыр. Алтай солтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай Батыс Сібір ойпатынан Гоби жазығына дейін жан-жаққа таралған. Оңтүстіктегі табиғи шекарасы Қара Ертіс өзені мен Зайсан көлі, ал батыс бөлігі Сарыарқадан Қалба жотасы арқылы бөлінеді. Солтүстік шығыста Шығыс Алтайдың Шапшалы жотасы Батыс Саянмен жалғасады.

Алтайдың климаты тым континентті. Қысы суық, әрі ұзақ. Қаңтар айының орташа температурасы тауаралық ойыстарда - 27 - 30° С, тау етектері мен жазық жерлерінде - 13 - 16° С. Ең суық орташа температура Марқакөл көлінің маңында (- 27.6° С). Алтайдың ең жылы кезі шілде айы, орташа температурасы 18-20° С, ал 1000-1500 м биіктікте ол 14-16° С-тан аспайды. Ең жоғарғы температура Зайсан Қазаншұңқырында.

Алтайда шөлейтке, далаға, орманға және биік тауларға тән жануарлар кездеседі. Дала жануарларынан: қасқыр, көртышқан, саршұнақ, терісаяқ өмір сүрсе, орман жануарларынан: қоңыр аю, марал, солтүстік бұғы, елік, күдір, сілеусін, барыс, бұлғын, құндыз, тиін, боршатышқан, сасық күзең, қоян, түлкі мекендейді.

2. Мәтінді оқыңыз.

Жамбыл облысы

Жамбыл облысы - Қазақстан Республикасының оңтүстігіндегі әкімшілік-аумақтық бөлік. Облыс болып 1939 жылы 14 қарашада құ-

рылған. Жерінің аумағы 144,3 мың км², тұрғындары 983,9 мың адам (1999). Батысында Оңтүстік Қазақстан, солтүстігінде Қарағанды, шығысында Алматы облыстарымен, оңтүстігінде Қырғыз Республикасымен шектеседі. Облыс аумағындағы 383 елді-мекен, 10 әкімшілік округтерге біріктірілген (1999). Орталығы – Тараз қаласы.

Жамбыл облысында өнеркәсіптің әртүрлі салаларымен бірге суармалы егіншілік пен жайылымдық мал шаруашылығы қатар дамыған. Облыс өнеркәсібінің жетекші салалары - тау-кен, химия, жеңіл, тамақ өнеркәсіптері. Бұлар негізінен жергілікті шикізат қорына негізделген. Қаратау мен Жаңатаста фосфорит шикізатын өндіру және өңдеу кәсіпорындары, Таразда фосфор химиясының зауыты жұмыс істейді. Жеңіл өнеркәсіптің ірі кәсіпорындары: резина бұйымдарын шығаратын зауыт, былғары аяқкиім комбинаты, жүнді алғашқы өңдейтін, тігің, галантерия фабрикалары (Таразда), былғары комбинаты (Қордайда). Тамақ кәсіпорындарынан қант (Таразда, Шуда, Ойталда), ет, спирт, арақ, шарап, сыра (Таразда), сүт және сарымай заттары (Таразда, Қаратауда, Шуда), балық зауыттары (Мыңаралда) бар.

3. Мәтінді оқыңыз.

Еділ - Волга (ежелгі атауы Ра, орта ғасырларда Итил) - Еуропадағы ең үлкен өзен. Ұзындығы 3530 км, су жиналатын алабы 1360 мың км². Еділ өзені бастауын Валдай қыратынан (абс. биіктігі 343 м) алып, Каспий теңізіне құяды. Орман, орманды дала, дала, шөлейт белдемдері арқылы солтүстіктен оңтүстікке қарай ағып өтеді. Жалпы құламасы 256 м. Сағасы теңіз деңгейінен 28 м төмен жатыр. Еділге 200-ден астам салалар құяды. Жоғарғы ағысындағы басты салалары: Семижаровка, Тверца, Молога, Шексна және Унжа. Орта ағысында Ока, Кама, Сура, Ветлуга және Свияга салалары құйғаннан кейін, Еділ суы мол ірі өзенге айналады. Бұл өңірде өзен Еділ бойы қыратын бойлай ағып, Жигули тауын айналып өтеді. Самара қаласы тұсында иін жасап ағады. Мұнда ірі Волга СЭС-інің бөгеті салынған. Одан төменде Саратов бөгені бар.

4. Мәтінді оқыңыз.

Жайық - Каспий алабындағы өзен. Оңтүстік Орал тауы және Каспий ойпаты, Ресей Федерациясының Башқұртстан Республикасы, Челябинь, Орынбор және Қазақстанның Батыс Қазақстан, Атырау қаласы тұсында Каспий теңізіне құяды. Жалпы ұзындығы 2428 км, су жиналатын алабының ауданы 237 мың км², Қазақстан жеріндегі ұзындығы 1084 км. Орал тау жотасынан басталып, жоғарғы бөлігінде Оңтүстік шығыс беткейін бойлай тар аңғармен ағып, Верхнеуральск қойнауынан төмен қарай жазықпен ағады. Магнитогорск металлургия комбинатын сумен қамтамасыз ету үшін қала маңында

бөген салынған. Бөгеннен төмен қарай өзеннің жағасы жарқабак, арнасында қайраңдар бар. Өзен жоғарғы ағысында қарашаның басында, орта, төменгі бөлігінде қарашаның аяғында қатып, мұзының еруі төменгі бөлігінде наурыздың аяғында басталып, жоғарғы бөлігінде сәуірдің ортасына дейін созылады. Өзеннен бекіре, шоқыр, майшабақ, көксерке, Каспий қаракөзі, табан балық, сазан, жайын ауланады. Жайықтың бойында орналасқан қалалар: Верхнеуральск, Магнитогорск, Орск, Новотроицк, Орынбор, Орал, Атырау. Жайық өзені бойымен Еуропа мен Азияның шартты шекарасы өтеді.

5. Мәтінді оқыңыз.

"Еділ мен Жайық" әнінің шығу тарихы

Әннің сөзін ақиық ақын Жұбан Молдағалиев жазған. Өйткені осы қос өзеннің көктей ағып өтер өлкесінде туып-өскен Жұбан ағаның Еділ мен Жайыққа деген іңкәрлі сезімі ерекше екендігі сөзсіз. Әйтсе де Ілекен әнмен қоса оның мәтініне де терең талап, талғаммен қарайтындықтан, ақын ағасын әлденеше азапқа салып қинаған жайы бар. Өзінің жан сарайынан керней ақтарылғалы тұрған әуенге лайық сөз табылар емес. Жұбан ақынның бір емес, бірнеше өлең нұсқасын жаратпай тастаған. Жаратпағаны емес, ән әуенінің ажырын ашып, мазмұнын тереңдете түсер сөз тумай тұр. Төкаппар ақын ашуға басты, жазбаймын деп тулап бақты.

Бірақ Ілия өкшелеп қалар емес, "жазасыз, жазып бересіз" деп жаналқымға алды. Ақыры шығармашылық азаптың шырғалаң шынжырын үзіп, жарқыраған жаңа мәтін өмірге келді.

Құлпырады дала, гүлдейді орман,
Есіледі егіз Еділ мен Жайық.
Ақ шағала айдың, ақталған арман,
Тербеледі кеме,ойнайды қайық.

А-а-а, ағады шалқып,
Аққулары қалқып,
Еділ мен Жайық!

Шырқалады әндер, жан жүрек іңкәр,
Сылқылдайды сұлу Еділ мен Жайық.
Әуелейді адам, самғайды сұңқар,
Шығандарға, шыңға қанатын жайып.

- Саған ешуақытта өлең жақпайды екен, Ілия! - деп бір кезде қағазды умаждай лақтырған Жұбан ақын "Еділ-Жайықты" тыңдап

отырып, "Мына әнмен сен, Ілия, талай жерге барасың. Рухы зор ән екен!" - деп адал бағасын беріпті.

Міне, өз шығармашылығына соншалықты қатал сыни тұрғыдан қарай білетін қайратты талант Ілия Жақанов әннің өлең мәтініне соншалықты парасатты пайыммен қарайды, азуын айға білеген Жұбанның өзінен де қаймықпай, ойнақы да отты, ішкі ырғағы әнге сұрана үйлескен өлеңнің тууына тікелей себепкер болады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Арал теңізі - Өзбекстан мен Қазақстан (Қызылорда және Ақтөбе обл.) жерінде, Тұран ойпатының шөлді белдемесінде, Үстірттің шығыс шетінде орналасқан тұйық көл. Алабындағы қарқынды антропогендік әрекеттерге дейін (1960-70ж.) дүние жүзінде теңіз деңгейінен 53,0 м биіктікте жатқан. Осы деңгейдегі айдынының ауданы 66,1 мың км² (аралдарымен қосқанда), суының көлемі 1064 км³, орташа тереңдігі 16,1 м (ең терең жері 67 м), ұзындығы 428 км, ені 235 км, су жинау алабының ауданы 69000 км² болған. Алабындағы шаруашылық мақсаттарға үздіксіз су алу барысында 1998 ж. теңіз деңгейі 18 м -ге төмендеді (1997). Нәтижесінде теңіз 2 суқоймаға - Үлкен Арал және Кіші Аралға бөлініп қалады.

Арал теңізі көне замандардан белгілі. Ежелгі гректер мен Римдіктер теңізді Каспийдің "сақ шығанағы" деп есептесе, А.Македонский кезінде Окс теңізі (Окс - Сырдарияның грекше аты) деп атаған. Арал теңізінің Хорезм, Жент, Кердері теңізі сияқты аттары да бар.

СЫН ЕСІМДЕРДЕН ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР (Имена людей, образованные от прилагательных)

№	Сын есімдер (Имена прилагательные)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Синонимдік қатары және мағынасы (Синонимический ряд и значение)
1	Айқын	▼	явный, очевидный, отчетливый, четкий, ясно	анық, белгілі, айқын, нақты
2	Асқар	▼	высочайший, неприступный	асқар, заңғар, зәулім, зеңгір, асқаралы, сеңгір, асқақ
	... бек	▼	великий	
	... бай	▼	богатый	
3	Ақ	▲	белый	<i>ақ, боз, қылаң, шаңқан. Ақ - сүт пен қардың түсіндей, қарсы мағынасы қара. Боз бен қылаң көбінесе жылқыға қатысты айтылады. Шаңқан, өте ақ, тым ақшыл деген мағынаны білдіреді</i>
	... гүл	▲	цветок	
	... қыз	▲	девочка	
	... бөпе	▲	младенец	
	... ерке	▲	баловень	
	... маржан	▲	коралл	
	... нұр	▲	свет, луч, сияние	
	... тоты	▲	(зоол) попугай	
	... жан	▲	душа	
	... сәуле	▲	луч	
	... баян		<i>араб. ясность, др. тюрк., каз. – счастливый</i>	
	... жігіт	▼	юноша, парень	
	...батыр	▼	герой, богатырь	
4	Әппақ		беленький	аппақ, қардай, қудай, сүттей, шаңқан.
5	Әсем	▲	прекрасный, великолепный	әсем, сұлу, әдемі, көркем, ару, әрлі, бәденді, ажарлы, шырайлы, келбетті, кескінді, керікті, реңді, өңді
	...гүл (күл)	◆	цветок	
	... бек	▼	великий	
6	Әділ	▼	справедливый, правдивый	турашыл, әділ, шыншыл, тура, әділетшіл, әділетті
	... хан	▼	хан	
	... бек	▼	великий	
	... жан	▼	душа	

7	Батыр	▼	герой	ер, батыр, қаһарман, қаһарлы, жауынгер, сайыпқыран
	... хан	▼	хан	
	... жан	▼	душа	
	... бек	▼	великий	
8	Байлы	▼	богатый	бай, мол, көп, қыруар, ауқатты, дәулетті, тұрмысты, жағдайлы, қорбалы, әлді, қуатты, күйлі, байқуатты
	... бай	▼	богатый	
	... бек	▼	великий	
	... бол	▼	будь	
9	Байтақ	▼	обширный, широкий	байтақ, кең, дархан
10	Берік	▼	крепкий, прочный, твердый	мықты, берік, бекем, мызғымас, мелжемді
	... бай	▼	богатый	
	... бол	▼	будь	
11	Бірлік	▼	единство	ынтымақ
12	Ботагөз	▲	букв. верблюжонок+глаза , большие красивые глаза как у верблюжонок	көзі ботадай үлкен
13	Дана	▲	мудрый	дана, данышпан, кемеңгер, ойшылдық
	... гүл	▲	цветок	
	... қыз	▲	девочка	
	Ел ...	▼	население, народ	
	...нұр	▼	свет, луч, сияние	
14	Дархан	▼	щедрый	өте кең, мол, пейілі кең
15	Данышпан	▼	мудрец, гений	дана, данышпан, кемеңгер, ойшыл
16	Ерке	▲	баловень, неженка, любимый	шолжаң, тотай, тәлпіш
	... жан	▼ ▲	душа	
	... наз	▲	нежный	
	... бек	▼	великий	
	Жан ...	▲	душа	
	Таң...	▲	рассвет	
17	Жақсы	▼	хороший	жақсы, тәуір, әжептәуір, керім, келісті
	... лық	▼	добро, доброта	
	... бай	▼	богатый	

18	Жаман	▼	дурной, плохой	жаман, нашар, төмен, жөндекілеу
	...құл	▼	раб	
19	Жаңа	▲	новый	жаңа, жаңалау, жаңару
	... гүл	▲	цветок	
	... бай	▼	богатый	
	... берген	▼	дающий	
20	Жомарт	▼	щедрый	жомарт, кең, мәрт, берген, мырза
	би ...	▼	судья	
	бай	▼	богатый	
	бек	▼	великий	
21	Мекем	▼	крепкий	мықты, берік, бекем
	... тас	▼	камень	
22	Мерген	▼	стрелок	мерген
	...бай	▼	богатый	
23	Мейір	▼▲	симпатия	мейірімді, рақымды, қайырымды, шапағатты, мейірімшіл
	...ман	▲	благоденствие	
	...бан	▲	доброжелательный	
	...жан	▲▼	душа	
	...бек	▼	великий	
24	Кәрі	▲	старый, древний	ақсақал, егде, қартаң, қартамыс, қарт
	... бай	▼	богатый	
	... бек	▼	великий	
25	Кемеңгер	▼	гениальный, мудрый, ученый, прекрасный	данышпан, білімді, ақылды, көпті көрген, білгір.
26	Керім	▲	удивительный, чудесный	кербез, маңғаз, паң, сәнқой, сылқым
	... бай	▼	богатый	
	... бек	▼	великий	
27	Қара	▼	черный	қара түсті
	... шаш	▲	волосы	
28	Салқын	▼	прохладный	салқындау, мұздау, суықтау, тоңазу, суыну
	... бай	▼	богатый	
	... бек	▼	великий	
29	Сабыр	▼	терпение, сдержанность	сабыр, тағат, шыдам, төзім, дегбір, байсал
	... жан	▼	душа	
	... хан	▼	хан	
	... бек	▼	великий	
30	Сұлу	▲	красивый, миловидный	әдемі, әсем, көркем, ару, әрлі, келбетті, ажарлы, шырайлы, өңді
	... шаш	▲	волосы	
	... хан	▼	хан	
31	Палуан	▼	борец, силач	балуан, күрескер

❖ **Упражнение 1.** Из каждого прилагательного составьте по пять определяющих сочетаний.

Үлгі: Әсем

1. Әсем қала
2. Әсем қыз
3. Әсем келбет
4. Әсем ән
5. Әсем дауыс

❖ **Упражнение 2.** Впишите в две графы женские и мужские имена, образованные от прилагательного.

Ақгүл, Ақбөпе, Ақерке, Ақтоты, Ақжігіт, Ақбатыр, Ақбаян, Әсемкүл, Әсембек, Әділхан, Әділжан, Батыржан, Батырхан, Ботагөз, Елдана, Данабек, Ерке, Еркежан, Жанерке, Мейірбан, Мейіржан.

Әйел есімдері	Ер кісі есімдері

❖ **Упражнение 3.** Найдите прилагательное, которое не означает имя человека.

Жақсы, жаман, әсем, қиын, дана, ақ, аппақ, батыр, қорқақ, данышпан, ауыр, ыңғайлы, мырза, жомарт, әділ, үрей, маймақ, дархан, сарғыш, сирек, шырайлы, ақылды, тәкәппар, палуан, мерген, сабыр, алтын, ерке, сылқым, ұғымтал.

❖ **Упражнение 4.** Найдите антонимы прилагательных, которые означают имя людей.

Образец: ақ - қара, жаман - жақсы.

1. көрі	6. байтақ
2. сабыр	7. салқын
3. сұлу	8. әділ
4. ерке	9. дана
5. батыр	10. мырза

❖ **Упражнение 5.** Найдите в пословицах и поговорках прилагательное.

Батырдан сауға,
Мергеннен сыралқы.

Батыр бір оқтық,
Бай бір жұттық.

Жақсы адам - елдің ырысы.
Жақсы жер - жанның тынысы.

Жаман ерден жайдағым жақсы,
Жаман қатыннан бойдағым жақсы.

Әдепті бала - арлы бала,
Әдепсіз бала - сорлы бала.

Боранды күні бала құтырар,
Желді күні ит құтырар.

Жақсы бала - сүйік,
Жаман бала - күйік.

Кәріліктің алды,
Жігіттіктің соңы.

❖ **Упражнение 6.** Назовите имена людей, выраженных качественными прилагательными.

- Қара - черный
- Сары - желтый
- Сабыр - терпение
- Әдемі - изящный, красивый, прекрасный
- Палуан - борец, силач
- Жақсы - хороший, хорошо
- Жаман - плохой, дурной, скверный
- Дархан - щедрый
- Данышпан - гениальный, мудрый
- Батыр - богатырь, герой

Мырза - господин, барин, щедрый
Таза - чистый, опрятный, честный
Салқын - прохладный, прохлада
Берік - крепкий, прочный, устойчивый
Мейір - симпатия, быть ласковым, милостивым

❖ **Упражнение 7.** Назовите имена людей, образованных при участии относительных прилагательных.

ажарлы - красивый, привлекательный
бақытты - счастливый
әсерлі - впечатляющий
көңілді - радостный
сабырлы - терпеливый
көрікті - красивый
өнерлі - обладающий искусством, мастерством
епті - ловкий
тұзды - соленый
шеткі - крайний
ақшалы - денежный
қалталы - богатый

❖ **Упражнение 8.** Ознакомьтесь с ученым.

Мекемтас Мырзахметұлы

Қазақ есімді қоюда көп жағдайда "сол кісідей болса" деп еліктейді немесе ырым етеді. Мысалы, мен ата-анамның үміт еткен жалғыз баласы және көп баладан қалған соңғы баласы болғандықтан "осы бала аман болсың, мекем болсың, тас секілді бір орында тұрсын" деп ырымдап "Мекемтас" деп қойған. Ырымдағандары соншалық, анам емізбеген, бесікке салмаған, ес білер-білместен құлағыма сырға, қолыма білезік салып, тек аман болуымды, тірі қалғанымды ғана ойлаған.

❖ **Упражнение 9.** *Найдите в тексте среди имен людей имя человека, которое образовано от прилагательного.*

Жазғы демалыс

Жазғы демалыста ауылға асығамын. Ауыл жайлы менің айтарымды сөзбен жеткізу қиын. Әр күнім бір-біріне ұқсамайтын, өзінше ерекше қызықты. Атам мен әжемнің құшағында еркелегенге не жетсін?! Әжемнің қарынға салып жинаған майы, ыстық таба нанын басқа аспен салыстыру мүмкін емес. Атаммен бірге малға қараймын. Көктемде туылған қозыларды бөлек ұстаймыз. Оларды екі мезгіл ауыл сыртына шығарып, жайып келемін. Сол жерде мен көптеген достар таптым. Жақсылық, Ерсін, Салқынбай, Батыр, Айдын. Олар да бірі қозыларын, бірі тайларын алып шығады. Кейде мен онда қозы бағып жүргенімді ұмытып та кетемін, достарыммен ойын қызығына кіріп кетіп уақыттың қалай өткенін ұмытып та қаламын. Қайтарда бөріміз қозы, тайларымызды айдап ауылға қайтамыз. Салқынбай менімен түйдей құрдас. Ол да Астанада тұрады. Оның да атасы, әкесінің інісі отбасымен ауылда тұрады. Ал қалған достарым осы ауылдың тұрғындары. Жақсылық пен Айдын бізден екі жас үлкен, Батыр мен Ерсін керісінше бізден бір жас кіші. Бірақ біз бір-бірімізді жақсы түсінеміз. Мен ауылдағы достарыма Астана туралы айтып беремін. Астананың зәулім сарайлары, жаңадан салынып жатқан ғимараттары жайында айтқанымда, олардың Астанаға деген қызығушылығын одан әрі оятып жіберемін. Біз мектеп бітіргеннен кейін Астана қаласындағы жоғары оқу орындарында оқитын боламыз. Біздің достығымыз ұзағынан болады деген сенімдемін.

❖ **Упражнение 10.** *Уточните, кто это?*

Мамандығы , атақ-дәрежесі	Аты-жөні
<i>Журналист қыз, тегі Нұржігіт</i>	
<i>С.Мұқовтың шығармасы</i>	
<i>Бұрынғы «А студиясының» солист әншісі</i>	

«Абай жолы» шығармасындағы «Бәжсей» кім?	
«Кісілік» кітабының авторы	
«Аяз бидің» шын аты	
Абай шығармаларын зерттеуші ғалым	
1980 жылы Мәскеуде өткен XXII Олимпиадада жеңіске жеткен қазақ спортышысы	
1995-2002 жылдары ҚР Парламенті сенатының депутаты, «Ат тұяғын қыздырған Атамекен» кітабының авторы	
Ақан серінің шын аты	

Г р а м м а т и к а

Имена прилагательные обозначают признаки предметов и употребляются перед существительными.

В казахском языке в отличие от русского функции определения не изменяются перед существительным ни в числе, ни в падеже. Мысалы: жақсы кітап - хорошая книга; жақсы кітап + тар - хорошие книги; жақсы кітап + ты - хорошую книгу.

Имена прилагательные делятся на непроезводные - корневые и производные, образованные при помощи суффиксов: ақ - белый, үлкен - большой, тәтті - сладкий - являются непроезводными корневыми прилагательными, а слова - күш + ті - сильный, бұлт + сыз - безоблачный, қыс + қы - зимний относятся к производным, прилагательные отвечают на вопрос қандай? - какой?

Качественные прилагательные обозначают непосредственно воспринимаемые различные признаки предмета, цвета, мысалы: қара - черный, қызыл - красный; качество и характер, мысалы: жақсы - хороший, жаман - плохой, размер и объем, мысалы: аласа - низкий, үлкен - большой, өкус и запах, мысалы: ащы - горький, қышқыл - кислый и т.д.

Качественные прилагательные выражают признак предмета непосредственно своим лексическим значением без дополнительного формально-грамматического оформления.

Производные прилагательные образуются при помощи специальных суффиксов, мысалы:

- ды/-ді, - ты/- ті, - пы/- пі - тау + пы - горный, күш + ті - сильный

- дай/- дей, - тай/- тей - бала + дай - как ребенок, сүт + тей - как молоко

- лық/- лік, - дық/- дік, - тық/- тік - қала + лық - городской, аудан + дық - районный

- сыз/- сіз - су + сыз - безводный

- ғы/- гі, - қы / - кі - жаз + ғы - летний, күз + гі - осенний

Имена прилагательные в предложении в основном выступают в качестве определения и сказуемого, мысалы: жақсы бала, сұлу қыз, қара шаш.

В этих случаях имена прилагательные, выполняя свою основную функцию, сочетаясь с существительными, выступают в роли определения. А в предложениях сен жақсысың, мен сұлуымın имя прилагательное принимает аффикс сказуемости.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Өлеңді жаттап алыңыз.

Елдана

Айналайың, Елдана,
Айналасы - тең бала.
Немереден
Әжеңе
Теңелері - Сен ғана!

Айналайың, Елдана,
Айналасы - тең бала.
Немеренің ішінде,
Тек осының үшін де,
Ең әдемім - Сен ғана!

Айналайың, Елдана,
Айналасы - тең бала.
Немереден
Әжеңнің
Жеңілері - Сен ғана!

Айналайың, Елдана,
Айналасы - тең бала.
Немеренің ішінде,
Ең әдемім - Сен ғана.

Ж. Әбдіраш

2. Мәтінді оқыңыз.

Айқын Төлепбергенұлы

Мақсатым - айқын. Әнші болу. Өзімді өнерге аяқ астынаң, дайындықсыз келгендер қатарына қоспаймын. Негізінде, адамның бір-ақ күнде әнші болып кетуі де мүмкін нәрсе емес қой. Бала күнімнен музыкаға, әнге жақын жүретінмін. Бір күні Аслан деген досым маған гитара сыйлады. Сол күннен бастап гитарамен өн айтуды қолға алдым. Университет қабырғасында да ҚТК-ге, түрлі байқауларға қатысып жүрдім. Студент кезімде мейрамханаларда да өлең айтып, қызмет еттім. Кейіннен теледидардан Батырхан Шүкеновтің мега жобаға жастарды шақырып жатқанын естіп бардым. Бірақ финалдан бір-ақ шығам деп ойлаған жоқ едім.

3. Мәтінді аударыңыз.

Шукенов Батырхан Камалович

Родился 18 мая 1962 года в городе Кызылорда (Казахстан).
Образование: СШ № 233 им. Н.Островского. Школьная пора - золотое время в жизни каждого человека. Уже в те годы Батыр ув-

САН ЕСІМДЕРДЕН ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР (Имена, образованные от числительных)

№	Сан есімдер (Имена числительные)		Есімдер (Имена)	Белгісі (Знак)	Сан есімнен жасалған кісі есімдері (Имена, связанные с числительным)
1	бір	один	Бір-жан один + душа	▼	Биржан сал – певец, композитор, поэт
2	екі	два	0		—
3	үш	три	Үш-кемпір три + старуха	▼	Ушкempiров Жаксылык – казахский спортсмен, олимпийский чемпион
4	төрт	четыре	0		—
5	бес	пять	Бес-бай пять + богатый	▼	Мейрамбек Бесбаев – певец
6	алты	шесть	Алты-бай		—
7	жеті	семь	Жеті-бай		—
8	сегіз	восемь	Сегіз-бай восемь+ богатый	▼	Сегизбаев Султан – государственный деятель, ученый
9	тоғыз	девять	Тоғыз-бай девять+ богатый		—
10	он	десять	0		—
11	жиырма	двадцать	0		—
12	отыз	тридцать	0		—
13	қырық	сорок	Қырық-бай сорок+ богатый	▲	Қырыкбаева Динара – молодая певица
14	елу	пятьдесят	Елу-бай пятьдесят+ богатый	▼	Омирзаков Елубай – актер
15	алпыс	шестьдесят	Алпыс-бай шестьдесят+ богатый	▼	Алпысбаев Куныпия – доктор филологических наук, профессор

16	жетпіс	семьдесят	Жетпіс-бай семьдесят+ богатый	▼	—
17	сексен	восемьдесят	Сексен-бай восемьдесят + богатый	▼	—
18	тоқсан	девьяносто	Тоқсан-бай девьяносто+ богатый	▼	—
19	жүз	сто	Жүз-бай сто+богатый	▼	—
20	мың	тысяча	Мың-бай тысяча+ богатый	▼	—

❖ **Упражнение 1.** Прочтите задачу и изложите письменно.

$$12+8=20$$

$$110+45=155$$

$$33+72=105$$

$$652+107=759$$

$$1000-951=49$$

$$645-40=605$$

$$21-20=1$$

$$459-365=94$$

❖ **Упражнение 2.** Ответьте на следующие вопросы.

Жасың нешеде?

Ата-анаң нешеде?

Отбасыңда неше адам бар?

Олардың жастары нешеде?

Үйіңнің телефон нөмірі қандай?

Пәтеріңнің нөмірі қандай?

Ұялы телефоныңның нөмірі қандай?

Алматының кодын білесің бе?

❖ **Упражнение 3.** Напишите продолжение предложений, объясните их значение.

Бірінші байлық -

Екінші байлық -

Үшінші байлық -

❖ **Упражнение 4.** *Ознакомьтесь с текстом.***Жақсылық Үшкемпіров**

Үшкемпіров Жақсылық 1951 жылы Байзақ ауданының Тегістік ауылында туған. Бірінші қазақ спортшысы, олимпиада чемпионы. 1980 жылы Мәскеуде өткен XXII Олимпиада ойындарында жеңіске ие болды. Бірнеше рет грек-рим күресінен КСРО біріншілігінің және КСРО халықтарының VI жазғы спартакиадасының жеңімпазы, 1981 ж. дүние жүзі чемпионы, 1982 жылы дүние жүзі кубогінің күміс жүлдегері, 1974-1984 жылдары Қазақ ССР мемлекеттік спорт комитетінде нұсқаушы. 1984-1993 жылдары республикалық кәсіподақ комитеті спорт мектебінің директоры. 1993 жылдан "Жақсылық" спорт клубының директоры. Үшкемпіров Жақсылық КСРО спорт шебері, Қазақ ССР-іне еңбек сіңірген жаттықтырушы. Спорттағы жетістіктері үшін "Құрмет белгісі" орденімен марапатталды. Бірнеше медальдары жаттықтырушы атағына берілді.

❖ **Упражнение 5.** *Сгруппируйте имена по теме.*

Сан есімге байланысты есімдер	Туыстық атауға байланысты есімдер	Жер-су аттарына байланысты есімдер

Біржан, Жамбыл, Орал, Бауыржан, Көпболсын, Көпжасар, Қарасай, Қырықбай, Елубай, Алпысбай, Ағатай, Жетпісбай, Жиенбай, Үшкемпір, Жиенқұл, Бабанияз, Тоқсанбай, Мыңбай, Нағашыбек, Ағажан, Атабай, Бабақан.

❖ **Упражнение 6.** *Найдите в предложениях числительные и подчеркните.*

Бір аптада жеті күн бар, оның бес күні жұмыс күні. Қазақта "Жеті атасын білмеген - жетесіз" деген мақал бар. Жеті

күннен кейін біз ауылға барамыз. Жеті жердегі жетім қырық тоғыз. Әдетте, ертегілерде байдың жеті үйір жылқысы болыпты деген сюжет кездеседі. Бір күні әжем маған ою оюды үйретті. Екі жастағы інім енді-енді былдырлап сөйлеп жүр. Әкем мен анам осы жылы елуге толды. Әкемнің қарындасы алпысыншы жылы туылған.

❖ **Упражнение 7. Переведите пословицы.**

Бес саусақ бірдей емес.

Жеті атасын білмеген - жетесіз.

Отызында орда бұзбаған,
Қырқында қамал алмайды.

Болатын бала қырқынан шықпай қырықтамын дейді,
Болмайтын бала қырқымнан шықпадым дейді.

Қызды қырық үйден тию.

Жеті рет өлшеп,
Бір рет кес.

Бір қыз тұрмысқа шықса,
Қырық қыз түс көреді.

❖ **Упражнение 8. Ознакомьтесь с текстом.**

Бесбаев Мейрамбек Әбіләшімұлы

Бесбаев Мейрамбек Әбіләшімұлы - 1976 жылы туған. "МҰЗАРТ" тобының әншісі. Қазақ мемлекеттік театр және кино институтын бітірген. "Қазақ әуендері" АҚ-тың "Қазақконцерт" концерттік бірлестігі филиалында жұмыс істейді.

Жастайынан "Бозторғай" әні арқылы халыққа танылды. Оның қоңыр дауысы кез келген қазақ жүрегінен өз орнын тапқан. Репертуары күннен-күнге толығырақ түсуде. Мейрамбектің орындауында "Үш қоңыр", "Сағыныш", "Алма бағы", "Са-

ғындым Алматымды", "Қоштасудың қиыны-ай", "Алғашқы махаббат", "Шынарым", "Жайлаукөл кештері" т.б. әндер бар.

❖ **Упражнение 9.** *Найдите логическую пару слов.*

бес қырық жеті жеті бес жеті үш	қазына, парыз, қарақшы, өтірік, жұрт, саусақ, ата
---	--

❖ **Упражнение 10.** *Прочтите стихи Шал ақына.*

Шал ақын

Үш-төрттен талап еттім, асық жинап,
 Жүгірдім жалаң аяқ, жанды қинап.
 Боқтасып, көрінгенді боқпен атып,
 Араға кіре алмадым кісі сыйлап.

Сегізде бала болып ойнап едім,
Тоғызда тайлы суға бойлап едім.
Он бес пен **он алтының** арасында,
 Желкемнен аларын да ойлап едім.

Жиырмада құрып өттім жігіт салтын,
 Ойламай еш нәрсенің алды-артын.
 Бар болса елде сұлу - менікі деп,
 Болмапты ешнәрседен сонда парқым.

Отызда ор қояндай арыстадым,
 Болса да қайдан дүбір қалыспадым.
 Бүркіттей тасқа қонған талап етіп,
 Алдында хан, қараның қарыштадым.

Қырық та бір жас екен - қырдан астым,
 Көңілді тасып жүрген әрең бастым.

Жанасып жақсылармен, әзіл айтып,
Арада сол секілді орындастым.

Елу де бір жас екен есептеулі,
Есептеп, елдің жөнін білсек дейді.
Кешегі **жиырма бес** жас қайтып келіп,
Көңілім бұрынғыдай жүрсек дейді.

Алпыста аш бөрідей заман болар,
Қартайсаң, ақылың да шабан болар.
Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Дауасыз бұл көрілікке не амал болар.

Сексенде тұяғыңды серіппейсің,
Селт етіп еш нәрсеге елікпейсің.
Тоқсанда тотықсыған сен қорғансың,
Май құйып қорытқанмен бірікпейсің.

Келеді **тоқсан тоғыз**,
Тағы да жүз...
Ер бар ма жүзге келген,
Біз байғұстан күдеріңді үз.

 Грамматика

Имя числительное (сан есім) - часть речи, которая обозначает количество предметов, число, а также порядок предметов при счете.

Сан есім в функции определения не изменяется по падежам и числам.

Вопросы: сколько? который?какой? по сколько? почему? приблизительно сколько?

Сұрақтары: қанша? неше? қаншасыншы? нешінші? қай? қаншау? нешеу? қаншадан? нешеден? қаншадай? нешедей?

	Түрлері (Тыпы)	Мысалдар (Например)
I. Тұлғасына қарай (по способу образования)	1. Негізгі (непроизводные) 2. Туынды (производные)	екі, төрт, елу, қырық бірінші, бірер, елудей, екеу
II. Құрамына қарай (по составу)	1. Дара (простые) 2. Күрделі (сложные)	бір, екі, бес, жүз, мың он бес, бес жүз, бір мың елу
III. Мағынасына қарай (по значению)	1. Есептік (количественные) 2. Реттік (порядковые) 3. Жинақтық (собираательные) 4. Топтау (разделительные) 5. Болжалдық (предположительные)	бір, екі, жүз мың бірінші, жүзінші, мыңыншы біреу, екеу, үшеу, бесеу оннан, мыңнан, екі екіден он-ондай, үшке жуық, алтыстарда, қырық шамасында
	6. Бөлшектік (дробные)	үштен бір, екі бүтін оннан екі

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Біржан сал

Біржан сал Ақмола облысы, Еңбекшілер ауданында 1834 жылы өмірге келген. Әнші, композитор, ақын. Тәрбиесінде болған үлкен әкесі Қожағұл да, өз әкесі Тұрлыбай да орташа дәулетті, шаруа адамдар болған. Бозбала кезінен ел арасында әншілермен көзге түсіп, жасы 20-ға таяған кезде, өн шығара бастайды. Әнші-ақындардың қасына еріп, той думанның сәніне айналады, өз атына "сал" атауы қосарланып айтылатын болады. Шөже, Салғара, Толыбай, Орынбай, Сегізсері, Арыстан тәрізді өнер иелері - Біржан салдың ұстаздары. 1865 жылы Абаймен кездесуі Біржан салдың композиторлық, әншілік, ақындық өнерінің дами түсуіне үлкен әсер етеді. Біржан сал қазақтың дәстүрлі әншілік өнерін, халықтың музыкасын жаңа белеске көтеріп, өз ән-өлеңдерімен толықтырған ірі тұлға. Өзінен бұрынғы айтулы әнші-ақын, сал-серілердің жанына еріп жүріп, тәлім алған. Біржан сал кейін өзі де, айналасына небір дүлділ ақын - әнші, өнерпаздарын топтастырған. Жаяу Мұса, Басықараның Қанапиясы, Құлтума, Ақан сері, Балуан шолақ, Ғазиз, Естай, Үкілі Ыбырай Арқаның атақты әншілері - Біржан салдың мектебінен өнеге алып, өріс жайған. Оның композиторлық өнерін жалғастырып, ілгерілеуіне мол үлес қосқан өнерпаздар.

2. Мәтінді оқыңыз.**Біржанов Амантай**

1945 жылы Жамбыл облысы, Талас ауданында туған. 1970 жылы Алматы қаласындағы Мемлекеттік медицина институтын бітірген. 1970-1975 жылдары облыстық балалар ауруханасында хирург болып жұмыс істеген. 1975-1980 жылдары №2 қалалық балалар ауруханасының бас дәрігері, облыстық денсаулық сақтау бөлімі бастығының орынбасары. 1980-1992 жылдары республикалық "Көктем" санаторийінің бас дәрігері. 1992 жылдан Біржанов Амантай Алматы жедел көмек клиникалық ауруханасының бас дәрігері, денсаулық сақтау ісінің үздігі белгісімен марапатталған, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қызметкері атағына ие болды. Бірнеше рет Алматы қалалық мәслихатына депутаттыққа сайланды. Денсаулық сақтауды басқару халықаралық университет бағдарламасының ассоциация мүшесі, экология академиясының мүшесі. Біржанов Амантай денсаулық сақтау жүйесін жақсарту мен дамытуға үлкен үлес қосты, Тұрар Рысқұлов ауданында жер сілкінісінен зардап шеккендерге 4 млн теңгеге медициналық препарат және құрал-дармен қайырымдылық көмек көрсетті.

3. Мәтінді оқыңыз.**Қырық өтірік**

Ертеде бір хан халқына жар шақыртты: "Кімде-кім алдыма келіп, кідірмей-мүдірмей, бір өтірік әңгіме құрастырып айтып өтсе және артынан қырық ауыз өтірікті өлең қылып айтса, сол адамға қызымды беріп, күйеу қыламын, тіпті, уәзір де етемін. Бірақ бір сертім бар: "Әңгімесінің, я өлеңінің ішіне бір ауыз рас сөз қосылса, дарға тартқызамын!"- депті.

Бұл хабар жұрттың құлағына тегіс тиген соң, ханның қызын алып, күйеу болуға қызықпайтын адам болмайды. Әркімдер-ақ дәмелі болып: "Ой, айтпай несі бар!"- деп, ханның алдына барады, бірақ өтірігін келістіріп айта алмай, дарға тартылып жатады.

Жұрттың ең соңынан бір тазша бала кіріп, иіліп, тәжім етіп, сөйлеуге ханнан рұқсатын сұрайды.

Сонда хан тұрып:

- Ие, не арызың бар?- дейді.

- Тақсыр, жарлығыңызды естіп, өтірік әңгіме мен өтірік өлең айтқалы келіп тұрмын!- дейді тазша.

- Жаным-ай, жас бала көрінесің! Сенен естияр талай адамдар да айтамын деп келіп, айта алмай кеткен. Жарқыным, өлуге асығып жүрген не қылған баласың? Тілімді ал да, қайта ғой!- дейді хан.

- Тақсыр-ау, солардан жаным артық па? Айта алмасам, обалым өзіме ғой, рұқсат етіңіз! - дейді тазша.

- Ал, ендеше, сөйлей ғой! - дейді хан.

Тазша:

Үш жаста мергеншілік кәсіп қылдым,
Ши оқпен мың құланды атып қырдым.
Ауынан өрмекшінің кілем тоқып,
Ұялмай, жүз тұзақтан сатып тұрдым....

Қамыстан жылқы ұстауға құрық қылдым,
Жусаннан үйге тіреу сырық қылдым.
Бір талын сойылымның кесіп алып,
Көшкенде мал айдайтын шыбық қылдым...

Масаның сілекейін желі қылдым.
Шымшықтың жұмыртқасын келі қылдым.
Қамыстан сегіз қабат үй істетіп,
Жонынан шегірткенің көген тілдім....

Көлбақаның көнектей сүйегі бар,
Кертышқанның қырық құлаш үйегі бар.
Өзім барып, жерінен алып келдім,
Бір түлкінің қырық арба сүйегі бар!...
- деп аяқтады өлеңін тазша.

Тазшаның әңгімесі де, өлеңі де, бастан-аяқ ханның өзі айтқандай, рас сөзден бір ауыз қосылмай айтылғанына ханның мейірі қанып: "Адам қай іске бет түзеп ұмтылса, сол істің үдесінен шығарына көңілім сенеді. Түбінде мұның қолынан үлкен-үлкен жұмыс келер",- деп, айтқан уәдесімен қызын да береді, уәзір де қылады. Тазша, сөйтіп, мұратына жетеді.

4. Мәтінді оқып, танысыңыз.

Қырықбуын

Қырықбуындар тұқымдасына жататын мәңгі жасыл, көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Тамырлары бұтақталып, өте жақсы дамыған. Сабақтары бунақты, көбіне топтасып бұтақтанады, буындарында түтікке біріккен қара түсті жапырақтың қынапшалары орналасқан. Олардың ирек ұштарында ақ түсті жолақтары болады. Сабақтың сыртын бір қабат эпидермис жауып тұрады. Спора түзетін сабақтары біршама жуаң, түсі қоңырлау, хлорофилсіз, бұтақталмаған. Биіктігі 15-30 см. Олардың буындарында 8-9 иректелген тістері бар, түтік тәрізді қынапшалармен жабылып тұрады. Спора түзетін масақта-

ры сабақтың ұштарына жетіледі. Шар тәрізді споралары пісіп жетілгеннен кейін сабағы солып қалады. Қазақстанда сегіз түрі кездеседі. Олар өзен жағалауында, орманда, қалың бұта арасында, ылғалы мол жерлерде өседі. Қырықбуынның аса құнды жем-шөптік және жайылымдар мен егіс алқаптарында өсетін арам шөп ретінде кездесетін де түрлері бар. Ал олардың арасында улы түрлерінің бірі батпақ қырықбуын деп аталады.

Қырықбуын дәрілік өсімдік ретінде медицинада кеңінен қолданылады. Сабақтарын егеу қағаз ретінде де пайдалануға болады.

5. Мәтінді оқыңыз.

Елубай Өмірзақов

Атақты актер Елубай Өмірзақов Орынборда оқып білім алған. 1923-1924 жылдары драма үйірмесіне қатысып, есімі көпке танылды. Қызылорда қаласында қазақ театры ашылған жылы Елубай Өмірзақовты да осы театрда жұмыс жасауы үшін шақырылады. Алғашқы спектакльдің сахнаға шығуына Елубайдың еңбегі зор болып, ұйымдастыру жұмыстарына белсене қатысты. Үздік еңбегі үшін театрдың ашылғанына бес жыл толуына орай Қазақ ССР артисі атағына ие болды.

Елубай Өмірзақов сахнада да, кинода да халық батыры Амангелдінің жарқын образын жасауы арқылы өзін аса дарынды актер ретінде көрсетті.

Елубай Өмірзақов өмірінің соңына дейін Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрында жұмыс істеп, небір өлмес бейнелер жасады. Сонымен қатар кинофильмдерге де түсті. Оның қазақ өміріне сіңірген еңбегі жоғары бағаланады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Оны Тайыр айтқан...

Бір жолы Баспасөз үйінде Мұзафар Әлімбаев бастаған бір топ кісі лифтіге отырған кезде Кәдірбек Сегізбаев сыймай қалса керек. Ол қысылып-қымтырылып кимелеп кірмек болады. Сонда Мұзағаң оған қарап:

- Көне, осы арада ойланбай бір мысал айтшы, ала кетейік, - дейді. Кәдірбек те саспастан:

- Жазатыны мақал, өзі сондай нахал! - деп тартып қалыпты. Ал Мұзағаң болса:

- Оттапсың, оны Тайыр айтқан! Өзіңнен көр. Сен қалдың, біз кеттік, - деген екен.

6. Мәтінді оқып, танысыңыз.**Жетісу**

Жетісу – тарихи-географиялық аймақ. Солтүстікте Балқаш, солтүстік шығысында Сасықкөл мен Алакөл, шығыста Жетісу Алатауы, оңтүстік және оңтүстік батысында Солтүстік Тянь-Шань жоталарымен шектеседі. Тарихи деректер мен зерттеулерде Жетісу атын құрайтын 7 су жайында түрліше пікір бар. А.К.Гейне бұлардың қатарына Лепсі, Басқан, Сарқан, Ақсу, Бүйең, Қаратал және Көксу өзендерін жатқызса, А.Влангали Басқан, Сарқан өзендерінің ортасына солтүстік шығыстағы Аягөз, оңтүстік Іле өзендерін атайды. В.В.Бартольдтың айтуынша, алғашқыда жергілікті халық жетісу деп Іледен солтүстікке қарай созылған аймақты атаған, оған Лепсі, Басқан, Ақсу, Бүйең, Қызылағаш, Қаратал, Көксу өзендері енген.

Жетісудың кең аумағы және тауларының биіктігінің әртүрлі болып келуі оның климаты мен ландшафтарының да түрліше болуына байланысты. Бұл өлкеде егін шаруашылығы ертеден-ақ шұраттық сипат алып, қолдан суғаруды қажет еткен. Жайылымдық мал шаруашылығы кең өріс алған. Жетісудың оңтүстік шығыс бөлігінің тау бөктерінде ауа райы ылғалды, қоңыр салқын және ауыспалы, топырағы құнарлы. Онда суармалы егіншілікке пайдаланатын көптеген тау өзендері бар. Жемісті ағаштар мен жапырақты ағаштар, ал одан жоғарыда шырша ормандары өседі.

Жетісудың солтүстік шығыс өңірінде отырықшы егіншілік пайда болды. Оның іздері Алматы, Талғар, Дүңгене, Қойлық, Қарғалы қалаларының қираған үйінділерінде сақталған. Қолөнер кәсібінің өнімдері ұлғайып, көрші көшпелі тайпалармен экономикалық байланыстары дамыды, сауда-саттық өсті. Ақшаны пайдалану және жергілікті ақша шығару пайда болды. Осы кезден бастап Жетісуды мекендеген түркі тайпалары едәуір дәрежеде отырықшылыққа бой бұрды.

ЕТІСТІКТЕҢ ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР (Имена, образованные от глаголов)

№	Есімдер (Имена)	Жасалу тәсілдері (Способы образования)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Синонимдік қатары (Синонимичес кие ряды)
1	Айт ... бай	Айт+бай глагол+сущест	▼	говорить богатый	—
	... бек	Айт+бек глагол+сущест	▼	говорить	—
2	Алдар	алда+р глагол+прич.	▼	обманет	арбау, алдау, жалған, өтірік
3	Аңсаған	аңса +ған глагол+прич.	▼	жаждущий, горящий желанием	сағынған, зарыққан, күткен
4	Басар	бас+ар глагол+прич.	▼	наступить	басу, жаншу
5	Басқан	бас+қан глагол+прич.	▼	наступил, наступивший	—
6	Бекін	бекі+н глагол+возвра т. залог	▼	укрепляйся	нығаю, қорғану
7	Берген	бер+ген глагол+ прич.	▼	отдал	беру
8	Берді	бер+ді глагол+проц. время	▼	отдал	—
9	Демеген	деме+ген глагол+прич.	▼	помогал, поддержал	—
10	Демеу	деме+у глагол+неоп. форма гл.	▼	оказывать помощь	көмек, жәрдем
11	Елен	еле+н глагол+ возврат. залог	▼	быть заметным, почетным, уважаемым	байқал, білін
12	Жайна	жайна глагол	▲	сияющая	күлімде, жымыңда
13	Жүрсін	Жүр-сін глагол+суфф.	▼	пусть долго живет	жүр, жүру
14	Көбей	Көбей глагол	▼	умножайся, расти	арту, молау

15	Қуан	Қуан глагол	▼	радоваться, букв. радуйся	шаттану, масаттану, мерейлену
16	Өтеген	өте+ген глагол+прич.	▼	оплатил	телеген
17	Сақтаған	сақта+ған глагол+прич.	▼	хранитель, хранение	—
18	Табылған	табыл+ған глагол+прич.	▼	найденный	—
19	Тілеген	тіле+ген глагол+прич.	▼	выпрошенный	сұраған, өтінген, жалынған
20	Тоқтар	тоқта+р глагол+прич.	▼	прекратится, остановится	аялдар, кідірет
21	Телеген	теле+ген глагол+прич.	▼	заплатил, уплачено	өтеу, өндіру
22	Тұрар	тұр+ар глагол+прич.	▼	остановится, будет жить	—
23	Тұрған	тұр+ған глагол+прич.	▼	остановившейся, долго живущий	—
24	Тұрсын	тұр+сын глагол+	▼	пусть живет	—

❖ **Упражнение 1.** Найдите основы глаголов, которые встречаются в казахских именах и переводите на русский язык.

№	Кісі есімдері	Түбірі	Аудармасы
1	Аңсаған		
2	Алдар		
3	Басар		
4	Басқан		
5	Берген		
6	Берді		
7	Демеу		
8	Тұрған		
9	Тұрсын		
10	Елен		
11	Сақтаған		
12	Жайна		
13	Телеген		
14	Тілеген		
15	Тоқтар		
16	Жүрсін		
17	Көбей		
18	Қуан		
19	Айтбай		

дарұлы шаруасы шағын, ауылдың еті тірі, есті жігіті болған. 1904 жылы патша үкіметінің зорлық-зомбылығына қарсы шыққаны үшін он жылға сотталып, итжеккенге жер аударылады.

Әкесінің қылмысты болып, түрмеге қамалуы он жасар Тұрардың былайғы өмірінің сол кездегі өзі тұрғылас қазақтың ауыл балаларының тірлігінен бөлек, басқа арнаға ауысуына себепші болады. Паналар басқа жері жоқ Тұрар қашан әкесі сотталып, жер аударылғанша түрмеде, соның қасында болып, бас бостандығы жоқтардың бақытсыз күндерін солармен бірге бастан кешіреді.

Тұрар 1907 жылы әкесін білетін жақсы адамдардың көмегімен, онда да аты-жөнін өзгертіп, "Қырғызбаев" деген фамилиямен, Әулиеатадағы бұратаналарға арналған орысша бастауыш мектепке оқуға енеді. Бұдан кейін ол Бішкектегі ауыл шаруашылығы мектебін бітіріп, Ташкенттегі мұғалімдер институтына түседі. Бірақ онда оқудың мүмкіндігі болмайды. Осы кезде Қазақстанның әр жерінде патшаның "Июнь жарлығына" қарсы бас көтерген халықтың наразылығы ұлт-азаттық көтерілісіне ұласып кеткен еді. Әулиеатадағы осындай көтеріліске белсене қатысқан Тұрарды патша үкіметі тұтқынға алады.

❖ **Упражнение 5.** Составьте по одному предложению с использованием синонимов глаголов, встречающиеся в казахских именах.

Кісі есімдері	Синонимдік қатары
Аңсаған	сағынған, зарыққан, күткен
Алдар	арбау, алдау, жалған, өтірік
Бекін	нығаю, қорғану
Демеу	көмек, жәрдем
Елен	байқал, білін
Жайна	күлімде, жымыңда
Тілеген	сұраған

❖ **Упражнение 6.** Найдите среди разных грамматических форм глаголы, встречающиеся в казахских именах, переведите текст.

Біз атамызға ас бердік. Әкем саған ерте тұрсын деді. Ал мен оның атын суарып бергенмін. Ауа райы көктем

күнгідей жайнап тұр. Жер қозғалып тұрғандай болды. Аты-ма қамшы басқанмын. Тасаға бекініп ата бастады.

❖ **Упражнение 7.** Найдите перевод имени Тоқтар и ознакомьтесь с текстом.

Остановится, наступить, наступил, укрепляйся, отдал, дающий, помогал, оказывать помощь, быть заметным, почетным, уважаемым

Тоқтар - _____

Тоқтар Оңғарбайұлы Әубәкіров 1946 жылы Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, 1 Май ауылында дүниеге келген. Қазақтың тұңғыш ғарышкері. Техника ғылымының докторы, профессор. Қазақтан шыққан тұңғыш сынақшы-ұшқыш. Жай ғана сынақшы емес, еңбегі сіңген сынақшы атағы бар. Авиация генерал-майоры. Кеңес Одағының батыры, Қазақстан Республикасының Халық Қаһарманы. Қазақстан Республикасының ұшқыш ғарышкері.

1962-1965 жылдары еңбек жолын Теміртау құйма-механика зауытында токарь болудан бастаған. 1964 жылы есімі облыстың Құрмет кітабына алтын әріппен жазылған. 1969 жылы Ресей Федерациясындағы Армавир жоғары әскери ұшқыштар училищесін бітірген. 1969-1975 жылдар аралығында Кеңес Одағы Әскери округінде ұшқыш, звено командирі, эскадрилья командирінің орынбасары қызметтерін атқарған. 1976 жылы Мәскеу ұшқыш-сынақшылар мектебін, 1979 жылы Мәскеу авиация институтын бітірген.

Мәскеудегі А.И. Микоян атындағы Тәжірибелік конструкторлық бюроның ұшқыш-сынақшысы ретінде бүкіл кеңестік әскери ұшқыштардың ішіндегі ең таңдаулы бесеудің бірі болып, іс жүзінде мүмкін емес делінген әрекетке барып, тоғыз балдық мұхит толқынындағы кемеге ұшақ қондырған. Кеңес Одағында тұңғыш рет әуеде жоғары шапшаңдықпен ұшып бара жатып, бірнеше рет май құю арқылы солтүстік

полюске ұшу сапарын ерлікпен орындаған. Ол реактивті ұшақтың 50-ден аса ең соңғы техникамен жарақталған түрін сынақтан өткізді. Аса қымбат алып ұшақтарды игеріп, көкке көтерілу үшін батырлықпен бірге зор білім керек. Оны елдің ең таңдаулыларының қатарына қомсыңдырмай қосқаны оның батырлығы мен білімінің бір жерде ұштасқанынан.

❖ **Упражнение 8.** *Найдите глаголы, встречающиеся в казахских именах, переведите текст.*

Ол маған сабақ берген. Ол үйдің жанында тұрған. Тоқтар салықшыға ақшасын төлеген. Бұл өзі табылған ақыл болды. Анасы осыны баласына деп сақтаған. Ол аңсаған тамағын жеп, мауқын басты. Жайна үлкен кісіні қолтығынан демеген болды.

❖ **Упражнение 9.** *Восстановите предложения.*

1. Менің машинама тұра сенің үйіңде тұрсын.
2. Қалды еленбей біздің ақын.
3. Ақшасын едік біз төлеген.
4. Бір оза бермей тоқтар күні ол да.
5. Бірге Айгүл де жүрсін сендермен.

❖ **Упражнение 10.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Қазақ халқы наным-сенімге сенген халық. Сондықтан да жаңа туылған сәбиін көз тиеді, сөзі өтеді деген сеніммен бала туылғанына қырық күн өткенше үйге бөтен адамдарды кіргізбеген немесе баласын жасырын ұстаған. Жарық дүниеге келмей жатып туылған балалары шетінеп, бала тұрмаса ата-анасы жаңа туған балаға ырымдап **Тоқтар, Тұрар, Тоқтамыс, Көбей, Жүрсін** деген секілді есімдер берген. Көп жылдан бері бала көрмей, алладан сұрап көрген баласын **Аңсаған, Сағынған, Тілеген, Тілеміс, Берді, Берген** деген секілді есімдермен атаған. Осы балам күндей жарқырасың, жансың, қуансың деген мақсатта **Жадыра, Қуан** есімдері қойылған.

Іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, жай-күй, мезгілдік сипаттар мен түрлі құбылыстарды білдіретін сөз табын етістік деп

атаймыз. Жоғарыда көрсетілген есімдер (**Аңсаған, Сағынған, Тілеген, Тоқтар, Тұрар, Тоқтамыс, Көбей, Жүрсін т.б.**) іс-әрекетті, қозғалысты, жай-күйді білдіреді. Есімдердің түбірі етістік болып келеді, немесе етістіктің шақ категориясы, рай категориясы арқылы жасалады. Сондықтан бұл есімдерді етістік арқылы жасалған есімдерге жатқызамыз.

❖ **Упражнение 11.** *Составьте предложения, используя производные корни от глагола "айт".*

Етістік сөз	Аудармасы	Мысалы
Айт	говорить, сказать	
Айту	сказать, говорить, рассказывать, выражение, гласить, упомянуть	
Айтушы	говорящий	
Айтулы	прославленный, известный, достойный	
Айтқан	говорил	
Айтпақшы	кстати (сказать)	
Айтқыш	1. оратор, рассказчик, сказатель 2. резкий, смелый	
Айтқысыз	небывалый	
Айтыс	импровизация, дебаты, дискуссия, полемика, спор, песенное состязание	
Айтыстыру	1. организовать состязание в песнях 2. предоставить возможность	
Айтысушы	участник поэтического состязания	
Айтқызу	заставить говорить	

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1 . Мәтінді оқып, танысыңыз.**Академик Өмірзақ Айтбаев**

Өмірзақ Айтбайұлы Айтбаев 1936 жылы сәуір айының 5-і күні Оңтүстік Қазақстан облысы, Отырар ауданы, Балтакөл (бұрын Түркістан ауданына қараған) селосында дүниеге келген. Мектеп табалдырығын 1943 жылы осы ауданның Қарғалы колхозында атайды. 1953 жылы аудан орталығы Шәуілдірдегі Жамбыл орта мектебін бітіреді.

Ол өмір жолын 1953 жылы Кентау қаласындағы Мырғалымсай "Сантехмонтаж" мекемесінде темір шебері болып бастайды. 1954-59 жылдары С.М.Киров атындағы (қазіргі әл-Фараби атындағы) ҚазМУ-дың филология факультетінің студенті болады. Студенттік жылдардың өзінде ғылыми, қоғамдық жұмыстарға белсене араласып, ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Көркемөнерпаздар үйірмелеріне қатысып, қазақтың ән-би сауық кештерін ұйымдастырып, оған бүкіл қала жастарын тартады. Сол жылдары ол ән шығарумен де әуестенеді. Оның кейбір әндері республикалық газеттерде жарияланған.

Ө.Айтбайұлы университетті бітірген жылы, яғни 1959 жылдың шілдесінен республикалық "Социалистік Қазақстан" газетінің әдеби қызметкері болып қызметке тұрады да, онда 1962 жылдың сәуіріне дейін істейді, осы жылдары ол қаламын шыңдай түседі. 1962 жылдың көктемінде Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына кіші ғылыми қызметкер болып ауысады. Міне, осыдан бастап ол ғылыми жұмыстармен түбегейлі айналысады.

2. Сөйлемдерді аударыңыз.

1. Ертең әдебиеттен сабақ айту керек. 2. Сұраққа жауап айтушы Азамат. 3. Айтулы ақын Абай Құнанбаев. 4. Берілген тапсырманы уақытында орында деп айтқан. 5. Қызға сөз айтпақ болған түрін-ай. 6. Айтпақшы, сенің шаруанды орындауды ұмытып кетіппін. 7. Айтпақшыдай, өткендегі тауардың бағасы қанша еді? 8. Өлеңді жақсы айтады. 9. Әжем ертегі айтқыш болатын. 10. Айтыс өнері жылдан-жылға даму үстінде. 11. Қос ақынды айтыстыру арқылы мықтысын таңдаймыз. 12. Жамбыл облысынан шыққан айтысушы ақын алдарыңызда. 13. Қылмыскерге шындықты айтқызу үшін тергеу бөліміне алып кетті.

3. Мәтінді оқыңыз.**Ескелді би**

Ескелді би Жылгелдіұлы шамамен 1695 жылы Алматы облысы, Іле мен Қаратал өзенінің аралығында өмір сүрген Би, шешен, қолбасшы, Төле бидің Ұланбике атты қызынан туған жиен немересі. Ұлы жүз құрамындағы жалайыр тайпасының сиыршы руынан шыққан. Ескелді би "Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама" жылдары Тұрлымбет Бекенұлы, Жайнақ, Тәттібай мерген, Малтабар, Құлжан сияқты батырларды өз маңына жинап, жоңғар шапқыншылығына қарсы қанды шайқастарда қаһармандық көрсетті. Кейін Ескелді би бастаған Жалайыр қолы Аңырақай шайқасына, Аягөз, Таскескен мен қазіргі Текелі қаласынан әрідегі Жолбарыс сайы, Балдырғанды, Құлазыған деген жерлерде өткен шайқастарға қатысып, қазақ жерін жаудан азат етуге елеулі үлес қосты. Ескелді бидің Абылай ханның сенімді серігі болғаны жайында да аңыздар сақталған. Соның бірі - Ескелді бидің қалмақ ханы Қалдан Серенмен келіссөз жүргізуге барып, соңында "судың түбін шым бекітеді, даудың түбін қыз бекітеді" деп, хан қызын Ескелді биге бергендігі туралы аңыз. Бірақ Ескелді би "Ата салтты санасыз бұзады. Тон жағасыз, ел ағасыз болмас" деп, жолын Абылай ханға берген екен. Халық арасында "Ескелді би айтты" деген ұлағатты сөздер кең таралып, ол жөнінде Бақтыбай Жолбарысұлы, Сара Тастанбекқызы жыр жолдарын арнаған.

Алматы облысының Талдықорған ауданы 1926 жылға дейін "Ескелді би" ауданы аталып, 2000 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бұл атау қалпына келтірілді. Ескелді би туралы жазушы Ұ. Доспанбет "Қызыл жолбарыс" атты 2 томдық тарихи роман жазған.

4. Мәтінді оқыңыз.**Барсакелмес**

Арал теңізінің солтүстік бөлігіндегі түбек. Қызылорда облысының Арал ауданында орналасқан. Теңіз суы тартылғанға дейінгі ұзындығы 28 км, енді жері 8 км, ауданы 133 км² арал болған. Жер қыртысы неоген шөгінділерінің сазды тақтатас және мергель тау жыныстарынан тұрады. Оның бетін төрттік кезеңнің шөгінділері жапқан. Жер бедері дөңесті, белесті болып келеді. Абсолюттік биіктігі 113 м. Құмды жерлерінде шағылдар мен құм төбешіктер бар. Барсакелместің батыс бөлігінің жағалауы жартасты, жарқабақты, шығысы жазық, жайпақ келген. Климаты тым континентті және шөлді. Қысы суық, жазы ыстық. Қаңтардың орташа температурасы - 10°С, кейбір күндері - 35°С-қа дейін төмендейді. Шілдедегі орташа температурасы 26,5°С, кейде 40°С-қа дейін көтеріледі. Жауын-шашынның жылдық мөлшері 100-120 мм. Жер

асты суы ащы. Топырағы сұр, сортаң және құмдақ. Өсімдіктен сексеуіл, бұйырғың, теріскең, жусанның бірнеше түрі, адыраспан және әртүрлі сораң шөптер кең тараған. Теңіз суының тартылып қалуына және топырағының кебірленіп тұзға айналуына байланысты түбектегі жануарлар Қапшағай аңшылық - қорық шаруашылығына және Үстірт қорығына көшірілген.

5. Мәтінмен танысыңыз.

Барлыбаева Сәуле Хатиятқызы - қазақ қыздары арасынан шыққан тұңғыш гимнасшылардың бірі, көркем гимнастикадан халықаралық дәрежедегі спорт шебері, Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы, топтасып өнер көрсетуден КСРО чемпионы. ҚазМУ-ды бітірген. 1993 жылдан ҚазМУ-дың журналистика факультетінің доценті. Ақпарат және телекоммуникация саласындағы ғылыми зерттеулермен айналысады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Елеместің адамгершілігі

Ертеде бір кедейдің үш баласы болыпты. Үшеуінің мінезі үш түрлі екен. Үлкені қатыгез, қу, тек қана өзін ойлайтын, ал ортаншысы жігерсіз, елдің айтқанымен жүретін адам болып өседі. Ең кішісінің аты Елемес екен. Ол ағаларына қарағанда мейірімді, адал, еңбекқор еді. Күні жетіп, әкелері ауыр науқастан қайтыс болады. Бар жиған-тергенін балалары әкесін жерлеуге жұмсап, өздері панасыз қалады. Басқа амалдары қалмаған жетім балалар күн көру үшін алыс жолға аттанады. Ұзақ жүрген үшеуінің алдында екі айрық жол шығады. Осы жерде таста қашалған сөздер бар екен. Онда екі бағыт көрсетілген: біреуі - барса келмес, екіншісі - барса қайтар. Ағалары:

- Кіші ініміз қайда барса сый-сияпатқа ие болады. Оның бізден қандай артықшылығы бар. Одан да Елеместен құтылайық, - деп келіседі де:

- Сен барса келмес деген жолмен кет, ал біз барса қайтармен барайық, - дейді.

Елемес келіседі. Ол ағаларымен қоштасып, өз жолымен кетеді.

Жолшыбай қалың орманда Елемеске көкжал қасқыр кезігеді. Ол:

- Сен неге бұл жолмен жүрдің? Осы жолдың "Барса - келмес" аталуын білмеуші ме едің? Әлде өмір сүргің келмей ме? Мен сені жеймін! - деп ақырады.

Елемес қасқырға:

- Амал қанша? Өмір де, өлім де - біреу. Одан қашып құтыла алмайсың. Пешенеме жазылғаны осы болса, көнбеске амал бар ма? Жегенің ас болсын! - деген екен.

Қасқыр осындай батыл адамды алғаш кездестірген еді. Елеместің берген жауабына разы болған ол:

- О, достым, бұл - менің құлағыма тиген бірінші жылы сөз. Бұдан бұрын маған кезіккендер "жегенің ас болмасын" - дейтін. Мен ерегісіп, оларды өлтіруші едім. Сондықтан бұл жол - "барса келмес" атанған. Сенің айтқан сөзің маған қатты ұнады. Мен сені жей алмаймын. Екеуміз дос болайық. Реті келсе саған көмегім де тиіп қалар, - дейді де, қоштасып өз жолымен кетеді.

Елемес одан әрі жүре береді. Бір уақытта алдынан үлкен қала шығады. Қаланың кіре беріс жерінде жәрмеңке болып жатыр екен. Елемес жәрмеңкені аралап келе жатып алдында жатқан бір әмиянға көзі түседі. Әмиянды жерден көтеріп алып:

-Мынау кімнің әмияны? Кім жоғалтты? - деп жар салады. Бұл сөзді естіген жәрмеңкеде жүрген қала жұрты аңтарылып Елемеске қарап қалады. Осы кезде Елеместі қоршап тұрған адамдардың арасынан бір қария шығып:

- Мен жоғалттым. Оның ішінде менің өмір бойы жиып-терген алтын теңгелерім бар. Оларды әйелім тігіп берген гүлді орамалдың ішіне түйіп қойғанмын. Балам, әмиянды ашып көрші, - дейді.

Елемес әмиянды қарап тұрған жұрттың көзінше ашады. Расында да ішінде гүлді орамалға түйілген алтын теңгелер бар екен. Жоғын тапқан қария қуанып Елемеске алғысын айтады.

7. Мәтінді оқыңыз.

Спандияр Көбеев

Спандияр Көбеев 1878 жылы караша айының 1-і күні Қостанай облысы, Боровской ауданы Ақсуат ауылында дүниеге келген. Педагог, жазушы, аудармашы. Ы.Алтынсарин ашқан ауылдық орыс-қазақ мектебінде сауат ашып, 1901 жылы Қостанайдағы мұғалімдер даярлайтын курсты бітірген. Көбеев ұзақ жылдар бойы ұстаздық жұмыспен айналысып, жас ұрпақты оқыту, тәрбиелеу ісімен шұғылданған. Қазақ балаларына орыс тілі мен әдебиетінен сабақ берген. Ол ұстаздық жұмысты жазушылық қызметпен тығыз байланыстыра жүргізді. Орыс жазушыларының тәлімдік шығармаларын қазақ тіліне аударып, "Үлгілі тәржіме" деген атпен жеке кітап етіп бастырып шығарды.

8. Мәтінді оқыңыз.

Көкейұлы Тұрар Қойшығараев

Тұрар Қойшығараев Жамбыл облысы, Талас ауданы, Үшарал ауылында туған. 1952 жылы Жамбыл медицина училищесін, 1958

жылы Қазақ мемлекеттік дәрігерлік университетін бітірді. Еңбек жолын Талас ауданындағы Ақкөл ауылында хирург, бас дәрігердің орынбасарлығынан бастады. Қазақ дәрігерлік аспирантурасын бітірген. Мұнда аспиранттықтан кафедра меңгерушілігі, профессорлық атаққа дейін көтерілді. Хирургиялық ауруларын емдеудің негізін салушы. Ол А.Н. Сызғанов атындағы ғылыми хирургиялық орталықтың құрметті профессоры, жетекші ғалым - хирург. Қазақстан хирургтер ассоциациясының мүшесі. Көкейұлы Тұрар Қойшығараев Қазақстан Республикасы жоғары мектебіне еңбегі сіңген қызметкер.

**СӨЗДЕРДІҢ ТІРКЕСІ АРҚЫЛЫ
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные при помощи
словосочетаний)**

№	Кісі есімдері (Имена людей)	Белгі (Знак)	Сөз табы (Части речи)	Орыс тіліндегі мағынасы (Значения в русском языке)
1	Айбол	▼	ай-бол (сущест. + глагол)	пусть ребенок будет как луна
2	Айболат	▼	ай-болат (сущест. + сущест.)	пусть ребенок сверкает как луна и будет крепким как сталь
3	Айболсын	▼	ай-болсын (сущест. + глагол)	пусть ребенок будет красивым как луна
4	Айберген	▼	ай-берген (сущест. + глагол)	долгожданного ребенка подарила могущественная луна
5	Алдаберген	▼	алла-берген (сущест. + глагол)	долгожданного ребенка дал Аллах
6	Амангелді	▼	аман-келді (наречие + глагол)	ребенок появился на свет здоровым
7	Байбол	▼	бай-бол (сущест. + глагол)	пусть наш сын будет богатым
8	Байболсын	▼	бай-болсын (сущест. + глагол)	пусть будет наш сын богатым
9	Бақашар	▼	бақ-ашар (сущест. + глагол)	пусть наш сын будет счастливым
10	Бақкелді	▼	бақ-келді (сущест. + глагол)	пусть вместе с этим ребенком в дом войдет счастье
11	Бақберген	▼	бақ-берген (сущест. + глагол)	пусть Аллах одарит его счастьем
12	Бақыткелді	▼	бақыт-келді (сущест. + глагол)	вместе с ребенком пришло счастье
13	Дәулеткелді	▼	дәулет-келді (сущест. + глагол)	пусть с этим ребенком в дом придет богатство

14	Жанболат	▼	жан-болат (сущест. + сущест.)	пусть его душа будет крепкой как сталь
15	Жангелді	▼	жан-келді (сущест. + глагол)	семья пополнилась еще одним ребенком
16	Ербол	▼	ер-бол (сущест. + глагол)	пусть будет храбрым, защитником
17	Ерболат	▼	ер-болат (прил. + сущест.)	пусть мальчик будет крепким как сталь
18	Ерболсын	▼	ер-болсын (сущест. + глагол)	пусть мальчик будет храбрым и крепким как сталь.
19	Есенгелді	▼	есен-келді (сущест. + глагол)	пусть наш сын будет здоровым и благополучным
20	Көпберген	▼	көп-берген (прил. + глагол)	дается в знак благодарностей богу, когда в семье много сыновей
21	Құдайберген	▼	құдай-берген (сущест. + глагол)	подаренный богом долгожданный сын
22	Нұрберген	▼	нұр-берген (сущест. + глагол)	сын, подаренный божьем светом, Аллахом
23	Оразгелді	▼	ораз-келді (сущест. + глагол)	родившийся во время мусульманного поста оразы; счастливый
24	Сұлтанмұрат	▼	сұлтан-мұрат (сущест. + сущест.)	пусть наш сын станет правителем, достигнет своих целей
25	Таңатар	▼	таң-атар (сущест. + глагол)	родившийся на рассвете
26	Тәңірберген	▼	тәңір-берген (сущест. + глагол)	данный богом, долгожданный сын
27	Ұлболсын	▲	ұл-болсын (сущест. + глагол)	пусть следующим родится мальчик
28	Ұлтуған	▲	ұл-туған (сущест. + глагол)	пусть следующим родится мальчик

❖ **Упражнение 1.** Кому какое имя дали бы?

❖ **Упражнение 2.** *Найдите правильный перевод имен.*

Бақкелді	даруемый богом
Айболсын	пришел невредимым
Ұлболсын	будь богатым
Байбол	да будет богатым
Бақашар	улыбнулось счастье
Ұлтуған	пришло благополучие
Амангелді	быть султаном
Байболсын	пусть будет мальчиком
Сұлтанмұрат	родила сына
Алдаберген	да будет луной

❖ **Упражнение 3.** *Определите какие имена образованы от словосочетаний.*

Арыстан, Анар, Аңсаған, Айболсын, Алдар, Алдаберген, Алма, Амангелді, Аю, Аяз, Бақкелді, Басар, Басқан, Байбол, Байболсын, Бақашар, Берген, Берді, Боран, Бидай, Демеу, Жаңғақ, Жолбарыс, Тұрған, Елен, Сақтаған, Сұлтанмұрат, Сарымсақ, Төлеген, Қасқыр, Қар, Қоян, Қызғалдақ, Өрік, Ұлболсын, Ұлтуған.

❖ **Упражнение 4.** *Из каких частей речи образованы эти имена?*

Үлгі: *Бақкелді - бақ - зат есім, келді - етістік;*

Алдаберген, Амангелді, Байбол, Байболсын, Бақашар, Бақкелді, Бақберген, Бақыткелді, Дәулеткелді, Жанболат, Жангелді, Ербол, Ерболат, Ерболсын, Есенгелді, Көпберген, Құдайберген, Нұрберген, Оразгелді, Сұлтанмұрат, Таңатар, Тәңірберген, Ұлболсын.

❖ **Упражнение 5.** *Переведите имена на русский язык и обратите внимание на пояснения данное в сноске.*

Алдаберген
Құдайберген
Бақберген
Тәңірберген
Дәулеткелді
Жанболат

Ербол
Ерболат
Ерболсын
Есенгелді
Көпберген
Оразгелді

Сұлтанмұрат
Таңатар
Ұлболсын
Айберген

Упражнение 6. Найдите русский перевод имени Амангелді и ознакомьтесь с текстом.

даруемый богом, пришел невредимым, будь богатым, да будет богатым, улыбнулось счастье, пришло благополучие, быть султаном, пусть будет мальчиком, родила сына, да будет луной

Амангелді - _____

Амангелді Үдербайұлы Иманов (3.4.1873, бұрынғы Торғай уезі, Қайдауыл болысы - 18.5.1919, Торғай қ.) - халық батыры, қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі, Кенесары Қасымовтың үзеңгілес серігі Иман батыр Дулатұлының немересі. Әкесі шаруа мал баққан, момын кісі болған. Шешесі Қалампыр Қақуқызы медресе бітірген. Амангелді әуелі ауыл молдасынан 2 жыл оқып, кейін Тасыбай, Тәшмағамбет ишандардың медресесіне түскен. Әкесінен 7 жасында жетім қалып, жоқшылықтың тауқыметін ерте тартқан. Ел ішіндегі дау-шараға ерте араласқан, сол себепті Ресей империясының жергілікті билеушілерінің қудалауына ұшырап, 1896-1911 жылдар арасында бірнеше рет түрмеге түскен. Амангелді батырдың ұйымдастырушылық және қолбасшылық таланты 1916 жылғы Ресей императорының маусым айындағы жарлығына наразылық ретінде Торғай даласында бұрқ еткен ұлт-азаттық көтерілісі барысында айқын көрінді. 2-3 ай ішінде елеулі күшке айналған көтерілісшілер Қоғалыкөлде бас қосып, Әбдіғаппар Жанбосыновты хан, Амангелдіні көтеріліс қолбасшысы етіп сайлады. Әбдіғаппар мен Амангелдінің ұйымдастырушылық іскерлігінің нәтижесінде көтеріліс саяси сипат алды, әскери-ұйымдық жағынан күшейіп, оған қатысушы сарбаздар саны 50 мың адамға жетті. Амангелді Торғай қаласын 27 күн бойы қоршауға алды. Ол көтерілісшілердің Шошқалы, Күйік қопаларындағы шайқастарына, подполковник Тургеневтің жарақты үлкен жасағына қарсы 1917 жылғы 21-23 ақпанындағы Құмкешу - Доғалы-Үрпектегі соңғы айқасы-

на тікелей басшылық жасаған. Жазалаушылар Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілісін тыныштандыра алмады. Көтеріліс Ресейдегі Ақпан төңкерісіне жалғасты. Амангелді 1918 жылы 21 наурыз - 2 сәуір аралығында Орынборда өткен Торғай Кеңестерінің тұңғыш съезіне қатысты. Торғай уезінің комиссары болып тағайындалды. 1919 жылы 20 сәуірде Торғайда Кеңес үкіметі құлатылады да, Амангелді тұтқынға алынады. Батыр қазақ азаматтарын бір-біріне қарсы қойған аласапыран уақыттың алмағайып саясаттың құрбаны болды. Мәйіті бір жылдан кейін әуелі Алакөлге, кейін (1940) аудан орталығына әкелініп жерленді. Қабірінің басына ескерткіш орнатылды. (Мүсінші Х.Наурызбаев). Амангелдіден Рамазан, Шәріп есімді екі бала қалды. Ұрпақтары Алматыда тұрады. Амангелдінің ерлікке толы ғұмыры көптеген ақын-жазушылардың, суретшілер мен композиторлардың шығармаларына арқау болды.

❖ **Упражнение 7.** *Переведите морфологический разбор имен, образованных от словосочетаний.*

Образец: *Айболсын - ай -им. сущ. - бол - глагол - сын III лицо повелительного наклонения.*

Алдаберген	Дәулеткелді	Құдайберген
Амангелді	Жанболат	Нұрберген
Байбол	Жангелді	Оразгелді
Байболсын	Ербол	Сұлтанмұрат
Бақашар	Ерболат	Таңатар
Бақкелді	Ерболсын	Тәңірберген
Бақберген	Есенгелді	Ұлболсын
Бақыткелді	Көпберген	

❖ **Упражнение 8.** *Составьте предложения, используя имена, образованные от словосочетаний.*

Образец: *Менің атам соғыстан аман келді.*

Айбол, Айболат, Айболсын, Айберген, Алдаберген, Тәңірберген, Дәулеткелді, Жанболат, Жангелді, Ербол, Ерболат, Ерболсын.

❖ **Упражнение 9.** Найдите в предложениях словосочетания, от которых можно образовать имена.

1. Тамаққа отырарда атамның қолына су құйдым. Ол кісі маған "бай бол, өркенің өссін" деп ризашылығын білдірді.
2. Ағамның әскерден аман келгеніне қуанған үй-іші той жасап, туыстарды шақырды.
3. Таң атар шақта әжем екеуіміз жиналып, жолға шықтық.
4. Бала кезімде әкем, "Халқыңа қалаулы ер бол" - деп жиі айтатын.
5. Осы жылы егістігіміз жақсы шығып, отбасымызға дәулет келді.
6. Анам "бестігің көп болсын деп" - сабаққа шығарып салды.
7. Келіннің бетін ашқанда "бармақтай бақ берсін" деп әнші бала сөзін аяқтады.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқып, танысыңыз.

Әнші Досымжан Таңатаровтың сұхбатынан үзінді

Бала кезімде әке-шешем бие байлап, қымыз сауатын. Өзімнің қалап алған жирен қасқа құнаным болатын. Құлындар үйде байлаулы тұрады да, биелер жайылымға кетеді. Түннің ортасына дейін біраз қараған боласың, бірақ жылқылар егілген жоңышқаға үйреніп алған, түн ортасынан кейін сол жаққа кетіп қалады. Таң атпай айдап әкетпесең, қарауыл келеді де, қамап қояды, сосын айып төлеп алуың керек. Бір күні қатты ұйықтап қалыппын да, тұра шаптым. Ар жақтан қарауыл да шауып келе жатыр. Одан бұрын үлгеруім керек. Сөйтіп келе жатып, ат арыққа түсіп кетіп, омақаса құлады. Үзеңгіден аяғым шықпай, астында қалып қалдым. Тұра сап, қайтадан атыма міндім. Әйтеуір жылқыларымды әкетіп үлгердім. Ет қызулықпен ештеңе байқамаппын, қайтып келе жатып атымды қамшылайын десем, бір қолым жұмыс істемейді. Сөйтсем, бұғанам шығып кетіпті. Үзеңгі тиген аяғымның сүйегі де сыныпты. Үйде мал ұстағаннан кейін аттан құламансаң, оның қызығы, кәні?

2. Мәтінді оқыңыз.

Құдайберген аға 1921 жылғы 25 мамырда Павлодар облысындағы Қашыр ауданының Сұлуағаш ауылында дүниеге келген. Бір жастан асқан шағында анасы қайтыс болып, әжесі Жәнике мен атасы Сұрағанның бауырында өседі. Кішкентайынан еңбекке, білімпаздыққа баулып, зерек етіп өсірген қамқор ата-әже тәрбиесінің арқасында ол бала кезінен оқуға, білімге құштар болып, жетіжылдық мектепте жақсы білім алады.

1937 жылы Павлодар қаласындағы педагогикалық училищеге түсіп, үш жылдан кейін қызыл дипломды ұстаз болып шығады. Содан Жаңаауыл орталау мектебінде мұғалімдік қызметін жалғастырып жүргенде әскерге шақырылады. Ұлы Отан соғысының ардагері.

Жеңістен соң батыр аға Абай атындағы педагогикалық институттың физика-математика факультетіне емтихансыз қабылданып, оны бітіргеннен кейін әрі қарай аспирантурада оқиды. Бұл арада ол Жәнике апасының ақ батасымен шаңырақ құрып, өзі жанымен қалап, ұнатып алған жары Шәйза Шәймердеқызы екеуі Гүлмира, Серік атты ұл-қыз сүйген еді. Осылайша бір жағы отбасын өркендетіп, бір жағы өзі бала күннен таңдаған математика саласы бойынша еңбек етуге кіріседі.

41 жыл бойы Қыздар педагогикалық институтында жоғары математиканың ең күрделі салалары - аналитикалық, дифференциалды және проективті геометрия курстары бойынша дәріс оқиды. Осы салада елеулі ғылыми табыстарға қол жеткізіп, "Мектепте дифференциалды теңдеулерді оқыту мәселесі" тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. 47 жыл отасқан адал жары Шәйза апай бүгінде өмірде жоқ, бірақ, артында қалған балалары Гүлмира - әже, Серік - ата атанып, немере-шөбере сүйіп, жұлдызы жарқырауда. Солардың ортасында Құдайберген ата да көне тарих көзінде уақыт өткен сайын сындарланып, сыны ашыла түскендей.

3. Мәтінді оқыңыз.**Бақберген Досманбетов**

Қаржы және бюджет комитетінің мүшесі. Қызылорда облысынан сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты болған. 1945 жылғы 21 қыркүйекте туған. Білімі жоғары. Мәскеу инженерлік-экономикалық институтын бітірген. Инженер-экономист. Экономика ғылымдарының докторы, профессор, академик. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік

университетінің ректоры, Қызылорда қаласының әкімі, Арнайы экономикалық аймақтың Әкімшілік Кеңесінің төрағасы болып қызмет істеген.

Қазақстан Республикасы Парламентінің екінші шақырылымында Сенат депутаты болып сайланған. ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясының мүшесі. ЕКПА Экономикалық мәселелер, ғылым, технологиялар және қоршаған орта комитетінің мүшесі.

Бельгия Корольдігі Парламенті және Жапония Кеңесшілер Палатасымен ынтымақтастық тобының мүшесі. "Құрмет" орденімен, төрт медальмен, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет Грамотасымен марапатталған. 100-ден аса ғылыми еңбектердің авторы, олардың арасында "Қазақстан халқының дамуы" (1993 ж.), "Қазақстан халқының статистикасы" (1993 ж.), "Рынок труда в Казахстане" (1995 г.), "Население Казахстана" (2004 г.) сияқты ғылыми еңбектері бар.

4. Мәтінді оқыңыз.

Тәңірберген Бердоңғаров

Менің бозбала шағым Қазақстанның Тәуелсіздік алуымен тұспа-тұс келді. Біз Кеңес өкіметінің тұсында туылып, тәлімі-тәрбиесін алып, енді есейіп, үлкен өмірге аяқ басқанымызда, қоғам өзгеріп сала берсін. Қытайда "өтпелі кезеңде өмір сүруді дұшпаныма да тілемеймін" деген сөз бар. Тоқырау жылдарында алғашқыда абдырап "ертеңіміз не болар екен?" деп сарсаңға түскенімізбен, аз уақыттың ішінде есімізді жиып, қайта ел басындағы осындай жағдайдың барлығы біздің әбден пісіп, жетілуімізге өз көмегін тигізді деп ойлаймын. Мен Алматы маңындағы Абай ауылында өстім. 90-шы жылдардың басында ауылдардың барлығы жарық, жылу, тіпті ішерге ас таба алмай қалды. Мәдени шаралардың барлығы адыра қалып, мәдениет сарайының іші қаңырап, төбесінде құстар ұшып жүретін. Ал ауылды еңбекпен қамтамасыз етіп отырған құс фабрикасы жабылып, әке-шешеміз екі қолға бір жұмыс таба алмады. Жан бағу үшін анам екеуміз күнде үйдегі сатуға жарайтын заттарды базарға апаратынбыз. Ал шынтуайтына келгенде, әкем де, шешем де жоғары білім алған, білікті мамандар. Тек қана біз емес, халықтың бәрі базар төңіректеді ғой. Әрине, он бес жасар бала бұл жағдайдың барлығына көңілі толмай, аз да болса үйіне көмек көрсетіп, қалқан болғысы келеді емес пе? Үйде жарық болса, қарным ашпаса, әкем мен шешемнің қабағы шытылмаса деп ойлайды. Бірақ, қоғамнан тысқары бір ғана отбасының өмірін өзгерту мүмкін емес екендігін

түсіндім. Мәселен, мен миллиардер болдым делік, ал менің көршілерім бір тілім нан таба алмай отырса, тамағымнан қалай ас өтеді? Егер адам өз өмірін жақсартуға ниет етсе, онда ол ең құры-маса көшесінің, болмаса ауылының жағдайының жақсаруына атса-лысуы керек деп ойлаймын. Ал мен тек қана ауылымның емес, мем-лекеттің жағдайының өзгеруіне үлес қосқым келеді. Егер қоғам қалып-ты өмір кешсе, менің де болашағым айқын болатындығын түсіндім.

5. Мәтінді оқыңыздар.

Ұлмекен

Қазекең табиғатында шектен тыс ырымшыл халықтың қатары-на кірмейді. Алайда, дүниеге бірінен соң бірі қыздар келген кезде, ендігі жерде ұл, мұрагер күткен ата-ана сол перзентінің бірінің есімін ырымдап Ұлдай, Ұлболсын, Ұлбике, Ұлмекен, Ұлтуған деп қоятын жағдайлары да кездесіп тұрады. Онысымен қоймай, оны ер бала-ша тәрбиелеп өсіруге ден қоятын ағайындарымыз да аз емес. Бейжің Олимпиадасында әйелдер арасында еркін күрестен ел намысын қорғауға бекем бел буып отырған қазақ қызы Ұлмекен Жәнібекова-ның есімі де осындай оймен қойылғаны анық.

Ол - соңғы жылдары ұдайы өсу, толысу, шыңдалу үстінде келе жатқан халықаралық дәрежедегі спорт шебері. Оның бұған дейінгі жеңістері мен табыстары да айтуға тұрарлықтай. Ұлмекен өзінің кәсіби спорттағы жетістіктерін тұңғыш жаттықтырушысы Бауыржан Нұрмахановтың есімімен байланыстыра айтқанды жөн көреді. Өзін бірінші разрядты спортшы қатарына жеткізген ұстазының кейін еркін күрестен Қазақстан құрама командасының аға жаттықтырушысы болып тағайындалғанын мақтан тұтады. Сондай-ақ, Ұлмекен соңғы төрт жылда алған асулары үшін бүгінгі жаттықтырушысы Тағыбер-ген Сейітовті де ерекше ілтипатпен атайды.

**ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР**
(Имена, образованные от номинаций родства)

Туыстық атаулар (Номинация родства)	Аудармасы (Перевод)	Белгі (Знак)	Сөздің мағынасы (Значение)
Баба	предок	▼	1) предок
... ғали	араб. <i>имя</i>	▼	бабаларымыз – наши предки
... қожа	хозяин	▼	2) баба (прибавляется к личному имени, чаще исторических лиц – в знак почтения, уважения);
... жан	душа	▼	Қорқыт баба – почтенный Коркыт баба (легендарный родоначальник музыкального искусства у казахов)
... қан	хан	▼	миф. дух – покровитель
... нияз	правитель	▼	
Ата	дедушка	▼	1. дед, дедушка; предок (по отцовской линии)
... бай	богатый	▼	2. в составе собственных мифологических имен
... бек	великий	▼	покровитель, патрон, Шопан ата – покровитель овец
... мұрат	цель	▼	3. отец, қайын ата – отец мужа
... нияз	правитель	▼	4. колено (поколение) жеті атасын білу – знать свою родословную до седьмого колена
			5. этн. род, происхождение
			Атасы басқа – (человек) из чужого рода, племени
			6. перен. родоначальник. Күй атасы Құрманғазы – родоначальник кюя Курмангазы
			7. почтительное обращение к очень пожилым мужчинам-дедушка атадан алтау едік, өле-өле жетеу болдық – нас от одного отца было шестеро, многие поумирали и стало нас семеро

Аға	брат	▼	1) старший брат
... діл	чувства	▼	2) старший по возрасту родственник;
... бек	великий	▼	дядя (по линии отца)
... жан	душа	▼	3) старший по возрасту человек (с оттенком уважения) 4) старший (по должности, по положению) * ауыл ағасы – старший в ауле, * жігіт ағасы а) зрелый муж б) мужчина средних лет 5) старший * аға бухгалтер – старший бухгалтер * аға ғылыми қызметкер – старший научный сотрудник * аға лейтенант – старший лейтенант
Беле	дети родных сестер	▼ ▲	двоюродный брат; двоюродная сестра (по материнской линии)
... бай	богатый	▼	
Бауыр	близкий, кровный	▼	кровный родственник, родич; брат; бауыр тарту – относиться как (кровный) к родственнику
... жан	душа	▼	
Нағашы	родственник по линии матери	▼ ▲	нағашы аға – дядя (по линии матери) нағашы ата – дедушка (по линии матери)
...бек	великий	▼	нағашы апа – бабушка (по линии матери) нағашы әпке – сестра (по линии матери) нағашы жеңге – невестка (по линии матери)
Жиен	внук от дочери	▼ ▲	племянник, племянница (по женской линии)
... бай	богатый	▼	жиен қыз – кузина
... құл	раб	▼	
Тұңғыш	первенец	▼	первый ребенок
... бай	богатый	▼	
... бек	великий	▼	
Кенже	самый младший из детей	▼ ▲	1) младший ребенок (в семье) кенже бала – последний, последний ребенок
... бек	великий	▼	баланың кішісі – младший из детей в семье
... ғали	араб. имя	▼	2) поздний (о молодняке)
... тай	стригунок	▼	
... қан	хан	▲	кенже қозы – ягненок позднего окота
... гүл	цветок	▲	
.. хан	хан	▲	

❖ **Упражнение 1.** Сопоставьте русские и казахские переводы.

беле	брат
нағашы	предок
жиен	дедушка
бауыр	дети родных сестер
аға	близкий, кровный
ата	родственник по линии матери
баба	внук от дочери

❖ **Упражнение 2.** Найдите противоположное значение.

ұл	шеше
әке	іні
тұңғыш	қарындас
ата	қыз
қарындас	ана

❖ **Упражнение 3.** Вместо многоточия вставьте номинаций родства и составьте имена людей.

Нужные слова: ата, аға, нағашы, бөле, баба, жиен

... бай	... жан	... бек
... ғали ... қожа ... жан ... қан ... нияз	... бай ... бек ... лық ... мұрат ... нияз	... діп ... бек ... жан
... бай ... құл	... бай ... бек	... бек ... ғали ... тай ... қан ... күл ... хан

шашы бурыл, тіпті ақселеу десе де болады. Қоңырқай жүзінен аппақ құдай қасы көзге ерекше шалынады. Ол жасаураған көздерін әдетінше сығырайта қарайды.

4. Ұзын бойлы, ақ құба, нәзік, сымбатты. Оның шаштары қап-қара, ұзын, өзіне жақсы жарасады. Үлкен қара көздері және жіңішке қара қастары да өте әдемі. Оның құлағындағы әдемі, үлкен сырға, мойнындағы зерлі алқа оған одан әрі көрік беріп тұр.

5. Жасы қартайып, қуаты азайған. Бірақ бетінен ерекше қайрат білінеді, еркек пішіндес. Үлкен жалпақ маңдайлы, қошқар тұмсықтау келген үлкен мұрынды. Қабағының астынан көрінген кішкене көздері өткір, салқын қарайды.

❖ Упражнение 7. Ознакомьтесь с текстом.

Бауыржан Момышұлы

Бауыржан Момышұлы 24.12.1910 жылы Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Көлбастау қонысында дүниеге келіп, 10.6.1982 жылы Алматы қаласында дүниеден өтті. Әскери қайраткер, ержүрек қолбасшы, жазушы, Кеңес Одағының Батыры, Қазақстанның Халық қаһарманы. Малшы отбасында дүниеге келіп, 13 жасқа дейін ауылда, содан кейін интернаттарда тәрбиеленеді. Мектеп бітіріп, біраз уақыт мұғалім болды. 1932 жылы әскер қатарына алынып, мергендік өнерін игерді. Ауылына оралған соң,

қаржы орындарында жұмыс істеді. 1936 жылы қайтадан армияға шақырылып, түрлі әскери бөлімдерде взвод, рота командирі болды. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен генерал-майор И.В.Панфиловтың басшылығымен Алматыда жасақталған 316-атқыштар дивизиясы құрамында майданға аттанды. Батальон, полк командирі болды. Соғыстың соңғы жылдарында гвардиялық дивизияны басқарды. 1941 жылғы күзгі, қысқы кескілескен шайқастар кезінде өз батальонын 27 рет шабуылға бастап шықты. 5 рет қоршауды бұзып, негізгі жауынгерлік құраммен аман-есен дивизиясына қосылды. Ресейдегі Волоколамск, Горюнь, Матренино, Лопастино, Крюково, Бородино, Трашково, т.б. қала, деревнялар үшін болған қырғын ұрыстарда 9 рет асқан ерлік көрсетті. Жауынгерлік іс-қимылдарға қатысты ұрыстан шығу, шегініс жасау тәсілдерінің арнайы тарау болып әскери жарғыға енуі, тактикада "ошақты" және "икемді қорғаныс" ұғымдарының қалыптасуы Бауыржан Момыш-

і «Бауыр» сөзінің тілдік қолданысын есте сақтаңыз.

БАУЫР

1. Адам мен жан-жануарлардың қан тарату, зат алмасу, ас қорыту қызметтеріне қатысушы ішкі мүшесі. Бауыры ауырады.

II. Бірге туған қандас, туыс, ағайын. Шешеміздің бірге туған бауыры.

1. Жан-жануардың бауыр орналасқан ішкі жағы. Саршұнақтың бауыры ақшыл сары.

2. Таулы, жоталы биік жерлердің ой жағы, етегі, алқымы. Ел бауырға түсіп келе жатқан кез (М.Әуезов).

3. Ауыс. Заттардың ішкі жағы, бауырдағы.

Тұрақты мағынасына назар аударыңыздар.

1) Бауырымен жорғалаушылар - кесіртке, жылаң, тасбақа т.б. омыртқалылар отряды.

2) Бауыр басты - жақын тартты, үйренді.

3) Бауыры езілді - елжіреді, жақсы көрді.

4) Бауыры қатты - мейірімсіз, қатал.

5) Бауыры құтты - мейірімді, берекелі.

6) Бауырына басты - а) құшақтады, құшты; ә) асырап алды, бақты;

б) меншіктеді, тәуелдеді.

7) Бауырына тартты - а) өзіне жақындатты, құшақтады; ә) іш тартты, өзімсінді. Бауырында болды [өсті] - біреудің асырауында болды, тәрбиеленді.

ұлының осындай тәжірибелерінің жиынтығы болып табылады. Оның қолбасы, терең ойлай білетін әскери маман ретіндегі таланты соғыста полк, дивизия басқарған жылдары кеңінен ашылды. Бауыржан Момышұлы жау шептеріне ішкерілей еніп ұрыс жүргізу теориясын соғыс тәжірибесінде алғаш қолданушылардың және оны дамытушылардың бірі болды. Ол бұл теорияны жүзеге асыруда бүкіл әскер түрлерінің өзара тығыз байланыста әрекет етуіне баса көңіл бөліп отырады. Танк, артиллерия әскери бөлімдерді полктар мен дивизиялар командирі қол астына бере отырып, олардың өздігінше жауынгерлік қимылдар жүргізуіне мүмкіндік жасау тактикасын қолданды.

Бауыржан Момышұлы - әскери педагогика мен әскери психологияны байытушы баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Оның атақ-даңқы, батырлығы А.Бектің "Волоколамск тас жолы" атты кітабында суреттелді.

❖ **Упражнение 8.** *Найдите определение номинации родства.*

1. Апалы-сіңлілердің балалары өзара болады.
2. Атаның әкесі, яғни арғы ата мен түп ата.
3. Адамның жас жағынан үлкен бауыры, ер адам.
4. Бірге туған ағайынды адамдар.
5. Шешесінің төркіні балаларына ... болады.
6. Қыздан туған баланы қыздың төркіні және рулас адамдары, яғни нағашылары ... деп атайды.

❖ **Упражнение 9.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Тұңғышбай Жаманқұл Әл-Тарази

1948 жылы Жамбыл облысында туылған. Жастайынан актерлік өнерге таланты болған Тұңғышбай 1966-1967 жылдары Жамбыл облыстық Абай атындағы драма театрында актер болып жұмыс жасайды. 1973 жылы Құрманғазы атындағы консерваторияны бітіреді. Актерлік өнерін

Алматы қаласында шыңдай түседі. "Тамаша" ойын-сауық отауының актері болып біраз жыл еңбек етеді. Дегенмен қазақ театры үшін жасаған еңбегі зор болып, 1993-2000 жылдары М.Әуезов атындағы қазақ драма театрының директоры қызметіне көтеріледі. Қазір осы театрда актер. Тұңғышбай Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, профессор. Қазақстанның халық әртісі. Кинода 30-дан, театрда 40-тан астам басты рөлдерді сомдаған. Отбасылы, үш ұлы, бір қызы бар.

❖ **Упражнение 10.** *По рисункам определите о ком идет речь в тексте.*

Биші, педагог. Қазақстанның халық әртісі, Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі.	
Әскери қайраткер, ержүрек қолбасшы, жазушы, Кеңес Одағының Батыры, Қазақстанның Халық Қаһарманы.	
Қазақстан Республикасының халық әртісі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қазақстан Жастар одағы сыйлығының лауреаты, өнертану ғылымдарының кандидаты.	

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Бөлекеев Сауқым

Бөлекеев Сауқым сұлтан. Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы қазақтардың ханы. Ералы ханның немересі, Бөлекейдің ұлы. Ағасы Бөлекеев Қасым өлгеннен кейін оның өшін алу үшін қоқандықтармен аяусыз күрес жүргізді. 1837 жылы Хиуа ханы Аллақұлдың қолдауымен Кіші жүздің шөмекей руы қазақтарының ханы бо-

лып сайланды. Сондықтан Хиуа ханына қарсы келмеген. Қоқандықтардың Сырдария бойындағы қамалдарына жорықтар ұйымдастырып тұрды.

2. Мәтінді түсініп оқыңыз.

Бабақұмаров Ержан

Бабақұмаров Ержан Жалбақұлы, вице-министр 1969 жылы 2 наурызда туған. Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетін бітірген. Саясат ғылымдарының кандидаты. Аспирантураны бітіргеннен кейін Қазақстанның даму институтында ішкі саясат бөлімінің меңгерушісі, Саяси зерттеулер орталығының директоры қызметтерін атқарған. 1996-2004 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының Президенті меңгерушісінің орынбасары қызметтерін атқарған. 2004 жылғы қыркүйектен бастап - Қазақстан Республикасының Президенті Әкімшілігінің ақпараттық-талдау орталығының меңгерушісі болды. Қазақстанда, Ресейде, Үндістанда, Украинада шығарылған 50-ден аса монография, кітап, ғылыми мақалалардың авторы. Саяси ғылымдар қоғамдық Академиясының толық мүшесі, академик, Қазақстандық саяси ғылымдар Қауымдастығының мүшесі. 2006 жылдың ақпанынан бастап Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт вице-министрі. 2006 жылғы наурыздан бастап Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат вице-министрі.

3. Мәтінді оқыңыз.

Аға

1. Орта ғасырдағы түркі мемлекеттеріндегі әскери атақ. 15-17 ғасырларда Түркия янычарлар корпусының қолбасшылары аға деп аталған. Ауыз әдебиетінің деректері мұндай қолбасшылық дәреже осы кезеңде қалыптасқан Ноғайлы Ордасында, Қырым хандығында да болғанын көрсететін аға сөзі шығыста хан сарайларындағы "есік ағасы", "шора ағасы" дәрежелерінде де сақталған. Өзінің толғауында айтылғандай Доспамбет жырау Аймадетұлы аға дәрежесіндегі әскербасы болған. Аға дәрежесі өмір, бек дәрежесімен тең болғанға ұқсайды. Кейін аға сөзі жалпы басшы, жетекші, ақылшы мағынасында қолданыла бастады. Мысалы., "елағасы", "отағасы" деген сөздерде;

2. Адамның жас жағынан үлкен бауыры, ер адам. Кез келген жасы үлкен ақылшы, жетекші ер адамдарды да аға деп атай береді;

Қызмет, шең, лауазым дәрежесін көрсететін ұғым (аға лейтенант, аға ғылыми қызметкер, аға сұлтан).

4. Мәтінді оқыңыз.**Ағытай батыр**

Ағытай батыр Тәуке ханның Қазақ хандығының тәуелсіздігі мен бүтіндігін сақтау жолындағы саясатын белсенді қолдаған қайраткер. 1836-38 жылдардағы Кіші жүз қазақтары көтерілісінің басшысы Исатай Тайманұлының арғы атасы. Есімі беріш руының ұранына айналған. Оның саналы ғұмыры Еділ қалмақтарымен соғыста өтті. Ресей бодандығын қабылдаған қалмақтардың Кіші жүзге шабуылы 18 ғасырдың 1-ширегінде күшейе түсті. Ресей билеушілері қалмақ ханы Аюке жасақтарының күшімен қазақ хандығын әлсіретуді көздесе, қалмақтар Ресейге арқа сүйеп, Кіші жүз қазақтарын өзіне тәуелді еткісі келеді. Ұзақ жылдар бойы олар Еділдегі қалмақ хандығының жерін шығысқа қарай ұлғайту ниетінен бас тартпады. Түстіктегі Хиуа хандығы да Кіші жүз жерін Ресеймен бөлісер оңтайлы жағдайды күтіп отырған. 18 ғ-дың 1-ширегінде көрші елдерінің басқыншылық ниетін жақсы түсінген Тәуке хан Түркістан қаласының маңында 80 мың жасақ ұстады. Осы әскери күштің құрамында Ағытай батырдың да қолы болды. Ағытай батырдың Айболат, Қуат, Атабас, Боқай, Жәндібек, Серікпен есімді ұлдары болған.

5. Мәтінді оқыңыз.**Бауыр - ең үлкен ас қорыту безі**

Бауыр - ең үлкен ас қорыту безі. Омыртқасыз жануарларда бауыр ас қорыту және қоректі сіңіру процестеріне қатынасады, сондай-ақ, онда май, көмірсу жиналады. Омыртқасыздардың бауырларын кейде бауыр-ұйқы безі деп те атайды, себебі ол омыртқалы жануарлар мен адамның ұйқы безі бөлінетін затқа ұқсас секрет шығарады. Омыртқалы жануарлар мен адамда бауыр - күрделі орган, ол организмдегі зат алмасу процесіне қатысады әрі онда ас қорыту сөлдерінің бірі - өт түзіледі. Оның ересек адамдардағы орташа салмағы 1,5-2 кг. Бауыр іш қуысының оң жақ жоғарғы бөлігіне орналасқан. Бауырдың көк етке жанасып жататын жоғарғы дөңес, төменгі ішкі беттері бар. Бұлар бауырды оң (үлкен) және сол (кіші) бөліктерге бөледі. Бауырлардың бетінің ортасында бауыр қақпасы деп аталатын көлденең ойық болады. Ол арқылы бауырға артерия, қақпалық вена тамырлары, жүйке талшықтары өтеді де, одан лимфа тамырлары мен өт түтігі шығады. Бауыр қақпасының алдыңғы жағында өт қуығы жатады. Бауыр қорғаныш қызметін де атқарады, яғни тамақ құрамында болып, ішекте сіңірілген зиянды заттар мен белок алмасуының нәтижесінде түзілетін қанның құрамындағы улы өнімдер бауырларда зарарсыздандырылады. Бауырдың лимфа түзілуіндегі, қан уюын реттеудегі және қанның тұрақты құрамын сақтаудағы маңызы

зор. Бауырда қанмен келген амин қышқылдарынан белоктар, глюкоза, фруктоза, глицерин, май қышқылы түзіледі, сондай-ақ, қандағы көмірсулар бауырларда гликогенге айналады. Бауырдағы зат алмасу процестері әртүрлі ферменттердің қатысуымен жүреді, оны жүйке жүйесі мен түрлі гормондар реттеп отырады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Тұңғыш бала

Кез келген қазақ отбасындағы тұңғыш бала әке-шешемен теңдей дәрежедегі рөлге ие. Бұл мәселенің ұтымды жағы сол - тұңғыш бала басқа балалардай емес, жауапкершілікті терең сезініп өседі. Біріншіден, бұл бала әке-шешесі тарапынан көп еркелетілмейді, бірақ ол тараптан талап қойылады. "Сен осындай болуға тиіссің!" - деп құлағына құйып өсіреді.

Балаға нені үйретсе, соны сіңіреді. Айтыла бергеннен кейін "мен осындай болуға тиіс екем ғой..." деген ой сіңірілген сайын, өскен сайын салмақтана түседі. Басқаша айтқанда, "Алдыңғы дөңгелек қайда жүрсе, соңғы дөңгелек сонда жүреді" қағидасында қапы жоқ, осылайша тұңғыш бала өзінен кейінгі бауырларының тек өзіне қарап өсетінін ерте бастан түсінеді.

Ең ғажабы - тұңғыш бала осыған көнеді. Қазақ отбасында жүз пайыз болмаса да, тоқсан пайыз тұңғыш балалардың өз бауырларының, үй-іші тіршілігі алдында "мен жасауым керек", "менің тартуым керек" деген, тіпті жоқ дегенде "көмектесуім керек" деген жауапкершілігі бар. Бұл, әсіресе, тұңғыш туған ер балалардың бойында көбірек болады.

Егер еті тірі, алдын ала ойластырып тұратын өте іскер болса, қыз балалар да үй қамын күйттеп, орнына келтіруде әке-шешеден кем қалыспайды.

7. Мәтінді оқыңыз.

Кенже

Балалардың кенжесі әке-шешесінің шүпілдеген мейіріміне қанып, ерке болып өседі. Дегенмен, есті болады. Құлағында "қара шаңырақ" деген сөз тұрғанда, есерлікке салынбайды. Себебі тұңғыш бала секілді мұның да бойында "қара шаңырақтың киесін қашырмай ие болып қалу маған бұйырылған" деген жауапкершілік сезімі басым болады.

Қара шаңырақ иесінің қолында қалу салты да қазақты өзге халықтан бөлектейтін ең басты айырмашылығы. Кенже баланы ұстап қалу дағдысы, негізінен, кеңестік кезеңде қалыптасқан сияқты. Өйткені дәстүр бойынша үлкен бала апасы мен атасының тәрбиесін сіңіреді

де, оған жастайынан дербес құқық беріледі және ол үйленгеннен кейін бірінші отау тігіп, жеке шаңырақ иесі болып кетеді.

Ал кенже баланы дайындағанда ата-ананың көкейінде есеп жататыны жалған емес. "Кенже балам шаруаға, мал-мүлікке ие болып қалса, ат ататып, сүйек сындырмай, азын-аулақ абыройымды аман-есен алып жүрсе, алда-жалда, яки қартайғанда ауырып, төсек тартып жатып қалғанда, басымды сүйесе, бұл дүниеден өткенде басыма ай мүйіз көк тас қойса" деген ой тұрады.

... деген екен

"Балақаев ауырып қалды"

Сол ҚазМУ-де 1-курс студенттері алғашқы қазақ тілі сабағында Мәулен Балақаевты күтіп отырса, аудиторияға түр-түсі өзге ұлт өкілі кіріп келеді. Студенттер: "Бізге қазір қазақ тілі, Балақаевтың сабағы болады", - деп шулап қоя беріпті. Мәкең: "Балақаев - мен" демей, "Ол кісі ауырып қалыпты, орнына мен өткіземін", - депті. Балалар Балақаевты танымай қалғандарына кейін біраз ұялып жүріпті.

**ҮЙ ЖАНУАРЛАРЫ АТАУЛАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные от названий
домашних животных)**

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Орыс тіліндегі мағынасы (Значения в русском языке)
Қозы	▼	ягненок	пусть будет миролюбивым как ягненок
... бай	▼	богатый	
... бағар	▼	пасти	
Жан ...	▼	душа	
Бай ...	▼	богатый	
Ер ...	▼	мужчина	
Қой	▼	овца // баран	один из священных животных. Пусть ребенок будет богатым, щедрым и добрым
... лыбай	▼	қойлы – обладатель овец, имеющий овец, бай – богатый	
... шыбай	▼	қойшы – чабан, овчар (пастух овец) богатый	
... бағар	▼	заниматься разведением овец	
Жылқы	▼	лошадь	чтобы у ребенка было много лошадей
... бай	▼	богатый	
Бұзау	▼	тенок	пусть ребенок будет тихим и спокойным, как тенок
... бай	▼	богатый	
Серке	▼	вожак	пусть будет вожаком стада, предводителем, как серке
... бай	▼	предводитель богатый, ел серкесі – народный вожак	
Ит	▼	собака	собака – одно из семи богатств. Верный, как пес
... бай	▼	богатый	

❖ **Упражнение 2.** *Какие звуки издают домашние животные.*

қой	мияулайды
бұзау	кісінейді
жылқы	маңырайды
бота	мөңірейді
ит	боздайды
мысық	үреді

❖ **Упражнение 3.** *Проверьте правильность этих определений.*

	Дұрыс	Бұрыс
Бота – түйенің анасы		
Қозы – қойдың 6 айға толмаған жас төлі		
Серке – тақ тұяқты		
Жылқы – тақ тұяқты		
Сыыр – ірі қара малға жатады		
Ит – төрт аяқты		
Мысық – жолбарыстың баласы		

❖ **Упражнение 4.** *Найдите среди домашних животных название "қозы" на русском языке и ознакомьтесь с текстом.*

овца, лошадь, ягненок, теленок, собака, кошка, верблюжонок, корова, верблюд

Қозы - _____

Қозыбаев Манаш Қабашұлы 16.11.1931, Қостанай облысы, Меңдіқара ауданы, Тазкөл ауылында дүниеге келген. Ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒА академигі.

1953 жылы ҚазМУ-ды бітірген. 1953-58 жылдары Қостанай педогогикалық институтында, 1958-74 жылдары СОКП ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтында, кейін ҚазМУ жанындағы Қоғамдық ғылымдар оқытушыларының білімін жетілдіру институтында ғылыми-педогогикалық жұмыстар-

мен айналысты. 1979-86 жылдары Қазақ Кеңес энциклопедиясының Бас редакторы, 1986-88 жылы Қазақстан ҒА Тарих және этнологиялық институты тарихнама бөлімінің меңгерушісі, 1988 жылдан өмірінің соңына дейін осы институттың директоры болды.

Қозыбаевтың 30 монографиясы, 50-ден астам ұжымдық еңбектері бар. Оның басшылығымен "Қазақстан тарихы" академиялық басылымының 3 томы, ағылшын тілінде "Қазақстан тарихы", көптеген құжаттар жинақтары жарық көрді. Қозыбаев отандық тарихнамада жеке ғылыми мектеп қалыптастырды, 90-ға жуық шәкірт тәрбиеледі. Халықаралық конгрестерде, конференциялар мен симпозиумдарда 200-ге жуық баяндамалар жасады. Еңбектері Ресей, Украина, Қытай, Түркия, Иран, АҚШ, Корея, Армения, Беларусь, т.б. елдерде жарық көрді.

Қозыбаев 1990-93 жылдары сайланған ҚР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Кеңестің ұлттық саясат, мәдениет және Тілдерді дамыту комитетінің мүшесі, 1993 жылы ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңес мүшесі, 1994-98 жылдары Адам құқығы жөніндегі мемлекеттік комиссия мүшесі болды. Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығының (1970), Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері (1995), ҚР Президентінің Бейбітшілік пен рухани келісім сыйлығының лауреаты (1997), 2001 жылы "Парасат" орденімен марапатталды. Қозыбаев Қостанай облысының Меңдіқара ауданының, Қостанай қаласының құрметті азаматы. Петропавл қаласындағы Солтүстік Қазақстан университетіне Қозыбаевтың есімі 2003 жылы берілді.

2002 жылы Алматы қаласында дүниеден өтті. Оның есімі қазақ тарихында елеулі орын алады.

❖ **Упражнение 5. Сопоставьте словосочетания.**

1. қойды
2. жылқыға
3. түйеге

- бағады
- жүк артады
- мінеді

❖ **Упражнение 6.** Найдите имена людей.

Бұзау, Бұзаубай, Бұзаухан, Мысықбай, Мысықжан, Қойшыбай, Қойшыбек, Қойғара, Қойгелді, Ешкібай, Ешкібек, Ешкің, Серке, Серкебай, Серкеш, Сиыр, Сиыржан, Сиырхан, Итбай, Итбек, Итжан, Жылқыбек, Жылқыбай, Жылқыжан, Бота, Ботабек, Ботажан, Боталық, Түйебай, Түйежан, Түйехан, Тоқтыбек, Саулықжан, Бурабай, Бұқабек, Айғырхан, Биебай.

❖ **Упражнение 7.** В предложения вставьте названия домашних животных в соответствии с их содержанием.

1. Қасқыр ...ға шабады. 2. Сиыр баласы 3. Ешкінің бес-алты жастағы баласын ... деп атаймыз. 4. Жеті қазынананьң бірі-..., ол адамның досы, серігі. 5. Пеш түбінде ... жата береді, себебі ол жылы жерді жақсы көреді.

Нужные слова: қой, қозы, бұзау, серке, ит, мысық.

❖ **Упражнение 8.** О каких животных говорится в пословицах? Объясните значение.

Үй жануарлары	Мақалдар
	Малды бақсаң, қойды бақ, Май кетпейді шарадан
	Сиырлының үйі айран, Сиырсыздың үйі сырдаң
	Айдағаның бес ешкі, Ысқырығың жер жарады
	Ит асырасаң сырттаннан Қой бермейді қорадан

Упражнение 9. *Найдите среди названий домашних животных слово "қой" на русском языке и ознакомьтесь с текстом.*

овца, лошадь, ягненок, теленок, собака, кошка, верблюжонок, корова, верблюдо

қой - _____

Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы Жамбыл облысы, Шу ауданы, Төле би ауылында 18.8.1946 жылы дүниеге келген. Ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қырғыз мемлекеттік университетін бітірген. 1971-2002 жылдары ҚазҰУ -де, Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институтында, ғылыми-педагогикалық жұмыстармен айналысты. 2002 жылдан ҚР ҰҒА-ның Тарих және этнология институтының директоры, 20 ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси қызметін зерттеумен шұғылданады. Тарих ғылымында Алаш қозғалысы тарихына жаңа көзқарас қалыптастырды. Сондай-ақ орта ғасырдағы қазақ ғұламасы, тарихшы Қадырғали Қосымұлының "Жылнамалар жинағы" ортағасырлық тарихи жазба дәстүрі негізінде өмірге келген құнды еңбек екендігін ғылыми тұрғыда негіздеді.

Шығармалары: "Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы", "Тарих тағлымы не дейді?", "Алаш қозғалысы", "Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы".

Упражнение 10. *Разгадайте загадки.*

Кішкентай ғана бойы бар,
Айналдырып киген тоны бар.
(...)

Мұрты бар, иегінде сақалы жоқ,
Тоны бар киеріне шапаны жоқ.

Пайдасы үй ішінен табылған соң,
Далаға кіріп-шығар, сапары жоқ.
(...)

Ел жатса да енекем жатпайды
(...)

Апан-апан,
Ескі шапан.
Иір қобыз,
Жарық жұлдыз.
(...)

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Қозы - қойдың 6 айға толмаған жас төлі. Қозылар егіз және жалқы болып туылады. Оларды туған мерзіміне қарай мәйекті қозы, көбе (кепе), қауқа, күн тимес, көпелдеш, көпей, арамза, марқа, бағлан қозы деп атайды. Қозылар туылғаннан соң 10-15 күнде отығады, 3-4 аптадан кейін қосымша жем беріледі. Оларды 1,5 айлығында отармен бірге бағып, 3-4 айдан кейін еркек не ұрғашысына қарай отардан бөледі.

2. Мәтінді оқыңыз.

Жылқы – тақ тұяқтылар отрядының бір тұқымдасы. Қазба қалдықтары жылқының б.з.б. 7000 жылдан бұрын-ақ Азия мен Еуропада қолға үйретілгендігін дәлелдейді. Жылқы тұқымдасы есек, құлаң, зебр, қазіргі жылқы болып 4 түрге бөлінеді. Жабайы жылқының сүйегі Францияның солтүстігінен көп табылған. Америкада жабайы жылқы болмаған, қолға үйретілген жылқылар кейін тағаланып кеткен. Қазір Моңғолияда ғана жабайы жылқылар үйірлері кездеседі. Оларды Пржевальский жылқысы (керқұлан) деп атайды. Көптеген ғалымдардың зерттеулері бойынша кәдімгі жылқының ең жақын тегі осы керқұлан. Қолға үйретілген жылқының шаруашылықта маңызы зор. Ол - ет және қымыз өндіру, салт міну, арбаға не шанаға жегу, спорттық бағыттарында өсіріледі. Шоқтығына дейінгі биіктігі 50-185 см, салмағы 60-1500 кг болады. Жылқы орта есеппен 18-20 жыл, кейде 40 жылға дейін жасайды. Түсі қылаң, бараң, ала боп бөлінеді.

Қылаңға ақбоз, боз, бурыл, теңбіл, құбақан, сары, құла, құла жирен, шабдыр, көк, сұр, құлагер, қызыл, нарқызыл жылқылар; баранға торы, қара, қаракөк, қарасұр, қоңыр, жирен, күрең жылқылар; алаға сарыала, сұрала, көкала, керала, қарала, қоңырала, күреңала жылқылар жатады. Дүние жүзінде жылқының 250-дей түрі бар. Қазақстанда жылқының 16 түрі өсіріледі. Дәстүрлі қазақ қоғамында жүйрік жылқы тек иесінің ғана емес, бүкіл рудың, аймақтың мәртебесін өсірген. Олар туралы әндер мен күйлер шығарылып, есімдері халық жадында сақталған. Мысалы., Құлагер, Жетісуға мәлім болған Көкбайтал, Оңтүстік Қазақстан мен Қырғызстанның біраз жерлеріне даңқы жеткен Қараат, XX ғасырлардың 60-жылдарындағы Б.Кітапбаевтың Құлан қарасы, Бұлан қарасы, Желмаясы, халыққа жақсы танымал "Кербескер", "Қара жорға", "Бестай", "Бозжорға", "Тепеңкөк" тәрізді әндер мен күйлер, Ақан серінің "Құлагері", "Маңмаңгері", "Құлагердің желісі" әндері, Біржанның "Телқоңыр", "Бурылтай", "Керкекіл" әндері, К.Әзірбаевтың "Көкшолоағы" жылқыны әспеттеудің ең үздік үлгілері болып саналады.

3. Мәтінді оқыңыз.

Сиыр - ірі қара, мүйізді ірі қара. Сүт қоректілер класына жататын аша тұяқты, қуыс мүйізді, күйіс қайыратын жануарлар. Оның жабайы және қолға үйретілген түрлері бар. Қолға үйретілген сиыр жабайы түрден тараған, ол біздің дәуірімізге мыңдаған жылдар бойы Еуропа, Азия, Африкаға кең тараған. Сиырдың дене бітімі олардың өнімділік бағытына байланысты. Сүт бағытындағы сиырдың денесі ұзын, сүйегі салыстырмалы түрде жіңішке, терісі жұқа, жұмсақ, түгі жылтыр, қарыны кең, басы мен мойыны ұзын, құрсағы мен желіні үлкен болады. Асқазаны төрт камералы (месқарың жұмыршақ, қатпаршақ, ұлтабар), соның арқасында олардың көп мөлшерде ірі сабақты шөпті қорытуға мүмкіндігі бар. Жағының жоғарғы жағында күрек тістері болмайды, желіні төрт емшекті.

Сиырдың жынысы мен жасына байланысты жас төлін - бұзау, алты айға толғанға дейінгі төлін (еркек, ұрғашысын) - баспақ, бір жастағы төлін (еркек, ұрғашысын) - тайынша, бір жастағы ұрғашысын - қашар, бір жас пен екі жас аралығындағы ұрғашысын - құнажын, екі жас пен үш жас аралығындағысын (еркек, ұрғашысын) - дөнежің, еркегін - бұқа, піштірілген еркегін - өгіз деп атайды.

Жаңа туылған бұзау өте әдемі болады. Көздері үлкен, кірпіктері ұзын, бойы орта, терісі жұқа, жүндері жұмсақ болып келеді. Әдетте сиыр жаңа туылған бұзауды қызғанып, адамдарға айбат көрсетуі мүмкін. Сондықтан адамзат бұл сұлулықты бағалап, өздерінің нәрсетелерінің сұлулығын бұзауға теңеп, есімін "бұзау" деп атайды.

4. Мәтінді оқыңыз.

Ешкі - мүйіз қуыстылар тұқымдасына жататын жұп тұяқты, күйіс қайыратын жануар. Үй ешкілерінің бастапқы тегіне ешкілердің жабайы 2 түрі, сондай-ақ, жойылып кеткен түрі жатады. Ешкі - қолға алғаш үйретілген жануарлардың бірі. Ешкінің мүйізі қырлы, дене бітімі жеңіл, құйрығы қысқа келеді. Оның түбіті, жүні, терісі, еті мен сүті пайдаланылады. Ешкінің жүндес, түбітті, етті тұқымдары бар. Ешкі 9-10 жыл тіршілік етеді. 5-8 айында жыныстық жағынан жетіледі. Ешкінің буаздық мерзімі 5 ай. 1-2, кейде бесеуден лақтайды. Жақсылап күтсе екеуден лақтайды.

Серке деп ешкінің еркегі, соның ішінде жолды бірінші бастап жүруші.

5. Мәтінді оқыңыз.

Серкебаев Ермек Бекмұхамедұлы 4.7.1926 жылы Петропавл қаласында дүниеге келген. Әнші, Қазақ КСР-інің және КСРО-ның халық әртісі.

1941-43 жылдары Алматы музыка училищесінде оқыды. 1951 жылы Алматы мемлекеттік консерваториясын бітірді. 1947 жылы Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театрында Абай партиясын орындады. Сол жылдан бастап осы театрдың әнші-солисі болды. Таңдаулы партиялары: Қожағұл, Амангелді, Тарғын, Артем, Алпамыс, Панфилов, Евгений Онегин, Фигаро, Дон Жуан, т.б. репертуарында қазақтың халық әндері, сондай-ақ қазақ және ТМД елдері, Батыс Еуропа композиторларының ән-романстары бар.

1953 жылы Бухарестте өткен жастар мен студенттердің дүниежүзілік фестивалінің лауреаты. 1977 жылы концерттік-орындаушылық шеберлігі үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған. 1973 жылдан Алматы мемлекеттік өнер институтында педагогикалық қызметпен шұғылданады. 2 рет Ленин орденімен, Октябрь Революциясы және Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған.

6. Мәтінді оқып, аударыңыз.

Ит - ізшіл, иісшіл, қызмет иттері, күзетші, бақташы және көлік ретінде шанаға жегілетін, аңға салынатын, үйде ұсталатын болып ажыратылады. Ізшіл күзетші иттер шекараны, мемлекеттік және қоғамдық меншікті қорғауға, зілзала апатынан құтқаруда пайдаланылады. Иісшіл иттер кеден қызметінде есірткі, жарылғыш заттарды тасымалдаушыларды табуға көмектеседі. Бақташы ит - малшылардың көмекшісі. Шанаға жегілетін иттер - солтүстік суық аймақ-

тағы негізгі көлік. Қазақстанда 100 мыңнан астам бақташы ит бар. Қазақ бөрібасары, Кавказ овчаркасы, Шығыс Еуропа овчаркалары жақсы үйретілсе қойды түнде күзетумен қатар күндіз де бағады.

Ал, мал көрмей өскен иттерді бақташылыққа үйрету қиын. Сондықтан малшылар өз итінің күшігін баулып, мал бағуға үйретеді. Ал ізшіл, иісшіл қызмет иттерін ит питомнигінде өсіріп, оларды жұмсауға үйретіп, белгіленген мақсатқа сай машықтандырылады. Қазақ мал өсіру ғылыми-зерттеу институтында бақташылыққа бейім ит тұқымдары өсіріледі. Бұлар аңызға ыстыққа және құмды жердің ауа райына көнбіс, үнемі малмен бірге жүретін, қасқырмен батыл айқасатын сақ иттер.

7. Мәтінді оқыңыз.

Мысық тәрізділер жыртқыштар отрядының бір тұқымдасы. Қазба қалдықтары жоғары олигоценнен белгілі. Жер бетінде жақсы таралған, тек Австралияда, Антарктидада, Жаңа Гвинея, Мадагаскар, Сулавеси, Гренландия аралдарында кездеспейді. Мысықтардың 4 туысы 36 түрі бар. Қазақстанда 3 туысының 8 түрі мекендейді. Мысық туысына 6 түр жатады. Бұлардың дене бітімі ықшам, алдыңғы аяқтары 5, артқы аяқтары 4 саусақты, тырнақтары жиырылғыш болып келеді. Дене тұрқы 40-105 см-дей, салмағы 2,5-24 кг. Құйрығы көпшілік түрінде ұзын, түгі тықыр, қалың әрі жұмсақ, көпшілігі теңбіл де жолақ болады. Тек етпен қоректенеді. Ұсақ түрлері жыл сайын 5-6 (үй мысығы бұдан жиі), ірілері 2-4 ұрпақ (жылда емес) әкеледі. Мысық туысының 3 түрі (қарақал, сабыншы, шағыл мысығы) бар. 1 түр тармағы қорғауға алынып, Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген. Мысық терісі үшін ауланады.

**ҮЙ ЖИҢАЗДАРЫ МЕН МҮЛІКТЕРДІҢ
АТАУЛАРЫНАН ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные от названий домашней
мебели и имущества)**

Кісі есімдері (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Омонимдік қатары (Омонимический ряд)
Айна	▲	1. зеркало айнадай – как зеркало 2. чистый, ясный // ясно көңіл айнасы – зеркало души	АЙНА 1. стеклянный или металлический предмет, покрытый с одной стороны отражающим слоем 2. перен. четкий образ, ясная картина
... ш	▲	ласкательная форма	Айна көз – чистые, как зеркало, глаза
... гүл	▲	цветок	Айна көл – чистая, прозрачная, как зеркало, вода Айна қатесіз – точь в точь, как две капли воды, один к одному Айна таз – лысый, без единого волоска
Перде	▲	занавеска, покрывало	ПЕРДЕ 1. занавеска для окон и дверей, для театральной сцены 2. покрывало, которое носят женщины; маска, скрывающая лицо 3. театр. часть акта оперы, балета, драмы 4. перен. тоненькая скорлупа
... гүл	▲	цветок	
Табак	▼	1. большое круглое блюдо 2. лист (бумаги, железы, фанеры)	ТАБАҚ І 1. большая, круглая плоская чаша, посуда для пищи 2. пластинка для записи музыкальных произведений

			Табақ тартар – ритуальное блюдо с грудинкой для жениха Табақ тарту – а) принести еду на блюде, чаше; б) ритуальное блюдо (свату – бедренная кость, жениху – грудинка, девушке – малоберцовая кость) ТАБАҚ ІІ лист бумаги баспа табақ – печатный лист
... бай	▼	богатый	
Шара	▲	1. большая чашка, чаша 2. а). глазная впадина, орбита б). уровень [воды] шарасынан шықты – вода в озере поднялась выше 3. мера, средство, мероприятие; шарасын табу – находить средства, жазалау шаралары – меры наказания	ШАРА І 1. большой деревянный сосуд 2. перен. глазная впадина, орбита 3. перен. уровень, объем чего-то Шарасына түсті – успокоился ШАРА ІІ 1. определенное действие, возможность, метод 2. ничего другого не осталось 3. дело, задача на будущее Шара қолданды – принял меры
.. гүл (күл)	▲	цветок	
Шам	▲	лампа, свеча	ШАМ 1. свечка, лампа, фонарик
... ша	▲	суфф.	2. честь, совесть
... шы	▲	суфф.	Шамалды – близко принял к сердцу
Шөміш	▼	1. ковш, половник, поварешка 2. техн. ковш экскаватора 3. рыб. сюзга, плица;	ШӨМІШ 1. поварешка 2. тех. ковш экскаватора
... бай	▼	богатый	
... бек	▼	великий	

❖ **Упражнение 1.** Найдите корни слов, которые встречаются в казахских именах и переведите на русский язык.

№	Кісі есімдері	Түбірі	Аудармасы
1	Айнагүл		
2	Табақбай		
3	Шөмішбай		
4	Шара		

❖ **Упражнение 2.** Сопоставьте слова с переводом.

Есімдер	Орысшасы
Айнагүл	большая чашка
Табақбай	зеркало
Пердегүл	лампа
Шамшы	занавеска
Шөмішбай	большое круглое блюдо
Шара	поварешка

❖ **Упражнение 3.** Найдите названия домашней мебели и имущества, связанные с именами людей.

Айна, терезе, перде, жастық, ожау, тостақ, табақ, кесе, қасық, шара, шөміш, үтік, тарақ, шанышқы, шәйнек, пышақ, орындық, үстел, шам, тостақ, кілем, алаша, көрпе, есік, кілт, дастархан.

❖ **Упражнение 4.** Сопоставьте русские и казахские переводы.

Поварешка	Айна
Большая чашка	Табақ
Зеркало	Шөміш
Глоская посуда	Шара
Лампа	Перде
Занавеска	Шам

❖ **Упражнение 5.** Найдите русский перевод имени Шөміш, и ознакомьтесь с текстом.

большая чаша, зеркало, лампа, занавеска, большое круглое блюдо, поварешка

Шөміш - _____

Шөмішбай Сариев

Ш.Сариев 1946 жылдың 15-сәуірінде Арал ауданы, Шөміш темір жол станциясында туылды. Орта мектепті бітіріп, Қазалы ауданы "Ленин туы", кейін Арал ауданының "Толқын" газеттерінде жұмыс істеді.

Ш.Сариев 1960-1980 жылдарда Арал өңірінен балауса өлең-жырларымен көрінген саңлақ жас таланттардың бірі. Жас ақынның таңдап алған тақырыптары адам мен табиғат, балықшы мен теңіз болды. "Балдаурен", "Теңізден соққан жел", "Өң мен түс", "Үш өлшем" тағы басқа да өлеңдері мен поэмалары ой толғанысынан шыққан құнды туындылар.

Оның алғашқы өлеңдері облыстық, республикалық "Лениншіл жас" газеттерінде жарық көрді.

1971 жылы Қазақ Мемлекеттік Университетін бітірген Ш.Сариев "Қазақстан" баспасында редакторлық және "Жұлдыз" журналында бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарды. Ол - филология ғылымдарының кандидаты.

Шөмішбайдың бірқатар өлеңдері ана тіліміздің тазалығын сақтауға арналды.

Ақынның заманның жасару, жаңару тақырыбындағы өлеңдеріне жас композиторлар іле-шала ән-әуендерін жазып, ұлтымыздың мәдени-рухани дәрежесін көтеруге үлесін қосып келеді.

❖ Упражнение 6. Сгруппируйте имена людей по значению.

Үй жиһаздары мен мүліктердің атауларынан жасалған есімдер	Туыстық атаулардан жасалған есімдер	Сан есімдерден жасалған есімдер

Алпысбай, Атабек, Ағаділ, Ағабек, Айнаш, Айна, Бабақан, Бөлебай, Біржан, Жетпісбай, Жиенқұл, Пердегүл,

Мыңбай, Нағашыбек, Сексенбай, Табақбай, Тұңғышбай, Кенжегүл, Кенжебек, Шара, Шарагүл, Шамшы, Шөмішбай, Үшкемпір.

❖ **Упражнение 7. Найдите определяющие слова.**

айна	тағам салатын ыдыс
шара	жарық беретін зат
шөміш	өз-өзіңді көретін зат
шам	су ішетін ыдыс
табақ	көлемі жағынан үлкен ыдыс

Упражнение 8. Найдите русский перевод имени Шара, и ознакомьтесь с текстом.

большая чашка, зеркало, лампа, занавеска, большое круглое блюдо, поварешка

шара - _____

Жиенқұлова Шара Баймолдақызы

Жиенқұлова Шара биші, педагог. Қазақстанның халық әртісі, Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі. 1929-30 жылдары ҚазПИ-дің тарих факультетінде оқып, өнер жолын Қазақ драма театрынан бастады. Тұңғыш ойнаған рөлі - Б.Майлиннің "Майдан" пьесасындағы Пүліш. Бұдан кейін Еңлік, Қарагөз (М.Әуезов) рөлдерін сомдады.

1934 жылы Музыкалық драма театрына (қазіргі Қазақ опера және балет театры) ауысты. Мұнда М.Әуезовтің "Айман-Шолпан" музыкалық драмасында, Е.Г.Брусиловскийдің "Қыз Жібек", "Жалбыр" және "Ер Тарғын" операларында ұлттық билерді орындады. 1936 жылы Мәскеуде өткен Қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысып, ұлттық би өнеріміздің әсемдігіне өзге халық өкілдерін тәнті етті. Қазақтың тұңғыш ұлттық балеті - "Қалқаман - Мамырда" (1938) Мамырдың партиясын орындады. 1938 жылы "Амангелді"

фильмінде Балымның рөлін экранға шығарды. Қазақ филармониясында қызмет етіп, 1962-66 жылдары Қазақтың ән-би ансамблін басқарды. 1966-1975 жылдары Алматы хореографиялық училищесінің директоры болды. Қазақстанның халық әртісі Г.Талпақова, Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі Қ.Қарабалина Ш.Жиенқұлованың шәкірттері.

❖ Упражнение 9. Найдите продолжение текста.

Кеше ауа-рай түсініксіз болды. Дала қапырық болып, үй ішінің ауасы тарылғандықтан, есік-терезені ашып қойғанмын. Көзім ілінгені сол еді, қатты желдің әсерінен	
A) есік, терезе қатты желдің әсерінен ашылып-жабылып тұр екен. Мен оны жауып қойдым.	Ә) бір бөлменің терезесі сынып қалыпты. Мен есік-терезелерді жауып, сынған терезенің әйнектерін жинадым.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Айнадан жарық сәулесі түсу және шағылу бұрышының тепе-теңдігін сақтай отырып, шағылады. Айна арқылы денелердің оптикалық кескіні алынады және ол кескіндердің орны геометриялық оптика заңдары бойынша анықталады. Ең көп тараған түрі - оптикалық жазық айна. Сондай-ақ оптикалық жүйелерде сфералық, параболалық, эллипсоидтық шағылдырғыш беттері бар дөңес және ойыс айналар да қолданылады. Айна бетінің пішіні математикалық жағынан неғұрлым дұрыс болған сайын, олардың сапасы соғұрлым жоғары болып келеді. Айнаның шағылдырғыш бетінің тегіс еместігі жарық толқыны ұзындығымен салыстырғанда аз болуы керек. Жазық емес айналардың барлығына абберация құбылысы тән. Жазық айналар абберациясыз кескін бере алатын жалғыз оптикалық жүйе. Жазық емес айнадағы дененің орны мен кескіні мына қатыс бойынша анықталады: $1/s + 1/s_i = 2/r$, мұндағы r - қисықтық радиусы, s - айна төбесінен денеге дейінгі, ал s_i - айна төбесінен дене кескініне дейінгі қашықтық. Бұл қатынас айнаның оптикалық осі мен айнаға түскен жарық сәулесі арасындағы бұрыштың шамасы өте аз болған жағдайда ғана орындалады. Айна астрономиялық, спектрлік, жарықтандырғыш құралдарда, сондай-ақ ультрадыбыстық аппаратуралар мен күнделікті тұрмыста кеңінен қолданылады.

2. Мәтінмен танысыңыз.

Айнабеков Қайып ақынның алғашқы өлеңдер жинағы "Қырдың қызыл гүлдері" 1928 жылы жарық көрді. Ақын шығармалары ел өміріндегі елеулі тарихи оқиғаларды жырлауға, адалдық пен тәрбиелілік мәселелерін уағыздауға құрылған. 1921 жылы Орынборда өткен Кеңестердің Бүкілқазақстандық 2-съезіне делегат болды. 1923 жылы Мәскеуде өткен Бүкілодақтық этнографиялық көрмеге қатысып, өнер көрсетті. Айнабеков 1943 жылы Қарағандыда өткен облыстық ақындар айтысын бастаушылардың бірі болды. І.Манкинмен, С.Әзденбаев және К.Елеуовпен айтысты. Қазақ ауылының сол кезеңдегі жағдайын баяндайтын "Қолаң" және көмірлі Қарағанды кеншілерінің ауыр өмірін суреттейтін "Алып туралы аңыз" дастандары бар. Өлеңдері, дастандары мен айтыстары халық ақындарының ұжымдық жинақтарында, Мәскеуде орыс тілінде жарық көрген "Қазақ поэзиясының антологиясында" жарияланған. Айнабеков бірнеше ән шығарып, халық әндерін ел аузынан жинау, жаздыру ісімен де айналысты. Белгілі музыка жинаушы А.В.Затаевич Айнабековтен "Сұлушаш", "Қос көтерме", "Әуілдек", "Назқоңыр", "Жеңеше" сияқты халық әндерін жазып алған.

3. Мәтінді оқыңыз.

Табақ тарту тәртібі

Жеңге табақ

Қазақта қайыны мен қайын сіңлілері жеңгелерімен ерекше қалжыңдасады, бөлекше әзілдеседі. Тіптен жақсы көреді, бал тілімен тәп-тәтті әзіл айтысады. Сөйтіп жандары жақсылықпен жанасады. Ойын-күлкілі, әзіл-қалжыңды өмір берекесімен табысады. "Жеңге жолы шеше жолымен бірдей" деген сөз бар қазақта. Қазақ қыз-жігіттері жеңгелерін құрметтейді, күтеді, мол дастарқан жаяды. "Жеңге табақ" деген атпен ас әзірлейді. Жеңге табаққа қойдың жамбасын, жауырынын, арқа белдемесін, сүбе қабырғасын, жүрек, бауырын, тоқ ішегін, қарын, бүйректерін салады. Осының өзіндік тілі бар. Бауыр, жүрек, бүйрек салуы бауырыңды бауырыңдай көр, жүрек табысқан жүрегі бұрылып тұратын болсын дегені, ал жамбас асуы жолың үлкен, шеше орнында сыйлаймыз, ішек-қарын асуы іші-бауырымыз араласып, сыр жасырмайық дегені.

Жезде табақ

Жезде табақты жездесіне балдыздар дайындайды. Оған ортан жілік, жауырын, арқа, белдеме, қарын, тоқ ішек, бауыр, жүрек, бүйрек, құйымшақ салады. Жезде табаққа салынатын сый-сыбаға

негізінен "жеңге табақпен" бірдей болады. Ал ұқсамайтын жері құйымшақ қосады. Онысы балдыз қыздардың жездесіне көрсеткен өзіл-қалжыңы, назды қылығы. "Құйымшақ жеген қойшы болады", "сіз бізге қойшы болыңыз" дегені. Бұл өзілді білетін қу жезделер білдірмей отырып құйымшақты балдыз қыздардың біріне ұсына қояды. Оны байқамай алып қойған қыз жездеден жеңілген болып, оған киіт кигізеді. Ал момың, әлжуаз, жол мен қуылқыт сезбейтін жезде болса, құйымшақты білмей жеп қойса, оны аңдып тұрған қыз балдыздар жезделерін шап беріп ұстап алып, жеңген жолын сұрайды. Ас қайырылып болған соң, жезделер табаққа күміс теңге, жүзік, сырға салып қайтарады. Мұны күтімақы "көңіл табу", "арашалану салты" деп атайды.

Қазақ "Жездеден киген жең болмас, етектен кескен тон болмас" деп оны өзіл үшін, ойын-қызық үшін шығарғанын да жасырмайды. "Жездеге ілессең, жерде қалмайсың" деп жезделерін таудай бағалайды. Жезде-аға деп ағынан жарылып ағалайды.

Беташар табақ

Қазақтың келін түсіру салтында, келіннің бетін ашқан жігітке арнап "беташар табақ" деген ас сыйлайды, үлкен сый-құрмет көрсетеді. Беташар табаққа тіл жағын, жүрек, бауырын, ортан жілік, жауырын, белдеме, арқа, қабырғаларын, үстіне таңдай салады. Оның үстіне әдемі кестелі қол жаулық жабады, болса күміс жүзік, теңге қояды. Бет ашқан жігіт жолдас-жораларымен алқа-қотан отырып, теңгені, жүзікті, қол жаулықты бөлісіп алады да, бата жасайды, өнші жігіт таңдайым тақылдасын деп таңдайды алып жейді, қалған еттерді бәрі бірігіп бөлісіп жейді. Мұны қазақ кәдесінде "беташар табақ" деп атайды.

Қазақтың сый-сыбағасындағы беташар табақтың да өзіндік құпия тілі бар. Қызық қыры, сан алуан сыры бар. Беташар табаққа бас салмауы жасыңда кәрілік келмес дегені, тіл жақ, таңдай тартуы шешен болыңдар, бұлбұлдай сайраған өнші болыңдар, тілдеріңнен бал тамсын, келіннің беті жарық, жолы ашық болсын дегені. Жүрек салғаны жүрегі таза, ақниетті болыңдар дегені. Бауыр салғаны бауырдай жақын болайық, жамандық, суық сөз, сұмпейі тіл болмасын дегені. Ал осының бәрін салып сыйлағаны ер жігіттің басын қастерлегені. Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық көрінеді деп, ыстық аспен ықылас сыйлауы құрмет көрсету болып табылады.

Бала табақ

Баласын бақытына балайтын қазекең олардың рухани өсіп-жетілуіне ерекше мән береді, сонымен бірге азықпен қоректендіруге де баса мән беріп, бала жолы бақ, үлкен жол деп үйіне келген балаларға да "бала табақ" тартып, ас-дәм сыйлап отырған.

Бала табаққа асықты жілік, жауырың, ортан жілік, арқа, белдеме, тіл жақ, қабырға салады. "Баланы қуыс үйден құр шығарма" деп оларға киім-кешек, тәтті тағам сияқты әралуан балаларға тән тарту ұсынады. Баланың меселін қайтарма, қалағанын бер, "сәбидің көңілі қайтса кедей болып қаламыз", "бала бақытынан асқан бақыт жоқ", "көрші үйдің баласын ұрма, қолың қалтақ, бұтың талтақ болады" деп ырымдайды. Осыдан-ақ баладан дана тәрбиелеген халқымыздың дәстүр-тағылымы көрініп жатпай ма?!

Баланы баласыну, бәлсіну, яки көзге ілмей яғни адамгершілік, азаматтық жолға да, арға да үйлеспейді, тәрбиеге де дұрыс келмейді. Баланы бала демей, дана деу, оған дұрыс мәміле жасаудың өзі үлкен кісілік парыз. Парыз ғана емес, мойынды қиып түсер қарыз. Оны әрбір үлкен есті адам есінде берік сақтауы керек. "Алыстан алты жастағы бала келсе, ауылдың алпыс жастағы ақсақалы сәлем береді" деп бұрынғы өткен көнекөз қарттар амандаса барған ғой. Баламен тізе қағысып отырып, ауылдың, ата-ананың амандығын ұғысқан ғой. Баланы бала демей, даналарша сыйласқан ғой. Әуелі екі қария таныса қалса, ел амандығынан соң, "қанша балаң бар?" деп сұрап, "бақытты екенсің" деп жатады. Қанша ақшаң, қанша малың бар деп сұраған емес. Өркениетті ел өренімен мақтанады. Ендеше, баланы баласынбай, құрмет көрсетуді ұмытпайық.

Бала табактан жарқылдаған қабақ тауып, ойды шүлен ой қуып, өмірді мөнге, тірлікті сөнге айналдырайық!

... деген екен

Ақын сүйсе несі айып?

Жазушылардың бір жиынына қатысу үшін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Кәкімжан Қазыбаев пен Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары Шәңгерей Жәнібеков Одақтың үйіне келеді. Дәлізде тұрған бір топ ақын-жазушының арасында Шәмшібай Сариев те болса керек. Көрінген кісіні құшақтап бетінен сүйетін әдетімен Шәмшібай бұларға тұра ұмтылады. Оның бұл қылығын жақсы білетін Кәкең жалт бұрылып кетеді де Шәкең Шәмшібайдың құшағынан бір-ақ шығады. Ол шөпілдете келіп сүйеді.

Ертеңіне Шәмшібайдың бастығы Шәңгерейге телефон шалып, кешегі оқиғаға кешірім сұрайды да үкімет адамының алдында әбестік жасағаны үшін Шәмшібайдың қатты жазаланғанын хабарлайды.

Сонда Шәкең:

- Оу, жолдастар-ау, бұларың не? Ол белгілі ақын, мен қатардағы шенеунікпін, ендеше, ақын шенеуніктің бетінен сүйсе несі айып? - деген екен.

**ТАБИҒАТ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ АТАУЛАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные от названий
природных явлений)**

Есімдер Имена	Белгі Знак	Аудармасы Перевод	Қойылу себебі Причина происхождения имен
Аяз	▼	мороз	такое имя
... бай	▼	богатый	присваивается
... бек	▼	великий	ребенку,
... би	▼	судья	родившемуся в морозный день
Сәуле	▲ ▼	1) луч; свет 2) сознание способность мыслить; рассудок	пусть жизнь ребенка (девочки) будет ярким, светлым и солнечным
Тұман		1) туман 2) перен. покрывать туманом; омрачать	родившийся в туманный, пасмурный день
... бай	▼	богатый	
Қар	▼	снег	родившийся в
... жау	▼	падал снег	холодный день, когда все вокруг покрыто снегом, присваивается с особым смыслом
Қырау	▼	1) иней, изморозь 2) (при заморозках) 3) холод, мороз 4) перен. седина	родившийся в холодный день, когда все вокруг покрыто инеем, присваивается с особым смыслом
... бай	▼	богатый	

Жаңбыр	▼	дождь	присваивается родившимся в дождливый, ливневый день
... бай	▼	богатый	
Нұр	▼	свет, луч солнца, сияние	пусть будет как луч света, принесет своему народу пользу и счастье
... сұлтан	▼	султан	
... ым	▲	окончание притяжательности	
... лан	▼	побудительный залог	
... жан	▼	душа	
... ғиса	▲	араб. имя	
... ғайша	▲	араб. имя	
... дәулет	▼	богатство	
Шапағат	▲	1) свет, луч 2) милость, благодееяние	

❖ **Упражнение 1.** Сопоставьте слова с переводом.

Есімдер	Орысшасы
Аяз	иней, изморозь (при заморозках)
Сәуле	дождь
Тұман	свет
Қар	луч
Қырау	мороз
Жаңбыр	снег
Нұр	туман
Шапағат	солнца, сияние

❖ **Упражнение 2.** Совместите названия природных явлений по содержанию.

Нужные слова: қар, жауын, боран, қырау, аяз, нұр.

Қыста жауады, ... соғады. Далада қатты ... болып тұр. Көктемде ... жауады. Күннен ... түсіп, айнала жадырай бастады. Қыста дала ... болып тұрады. Терезелерді ... басты.

❖ **Упражнение 3.** Сопоставьте действия природных явлений.

Аяз	түседі
Боран	болады
Күн сәулесі	жауады
Қар	жарық береді
Қырау	соғады

❖ **Упражнение 4.** Найдите логическое продолжение предложений.

Күн тұман болса,	мал ықтайды
Жаңбыр жауса	қараңғы болады
Боран соқса	жылы болады
Қар жауса	жер көгереді
Күн тұтылса	адасып қаласыз
Аяз болса	аңға шығамыз
Күн сәулесін шашса,	күн суытады

❖ **Упражнение 5.** Составьте небольшой текст из предложенных рисунков, применяя слова "зимой" и "летом".

❖ **Упражнение 6.** Найдите продолжение текста.

Бүгін Алматыда қар аралас жаңбыр жауады. Ауа-райын болжаушылардың мәліметтеріне сүйенсек, артынан аяз болып, көшеде, жолдарда көктайғақ болады.	Бүгін Алматыда қар жауып тұр. Кеше жаңбыр жауған. Былтыр осы уақытта күн аяз болып көшеде, жолда көктайғақ болған.
Сондықтан көлік жүргізушілерге бүгін сапарға шығудың қауіпті болатындығын ескертеміз.	

❖ **Упражнение 7.** Найдите русский вариант слова "нұр".
Работа с текстом.

Н. Назарбаев родился 6 июля 1940 года в селе Чемолган Каскеленского района Алма-Атинской области. В 1967 г. окончил завод-втуз при Карагандинском металлургическом комбинате. Доктор экономических наук. Академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Международной инженерной академии, Академии социальных наук Российской Федерации. Почетный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. Почетный член Белорусской академии наук. Почетный профессор Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. С 1960 по 1969 годы работал на Карагандинском металлургическом комбинате. С 1969 по 1973 годы - на партийной, комсомольской работе в городе Темиртау Карагандинской области. В 1973-1977 годах - секретарь парткома Карагандинского металлургического комбината.

С 1977 по 1979 годы - секретарь, второй секретарь Карагандинского обкома партии. В 1979-1984 годах - секретарь Центрального Комитета Компартии Казахстана. С 1984 по 1989 годы - Председатель Совета Министров Казахской ССР.

В 1989-1991 годах - первый секретарь Центрального Комитета Компартии Казахстана. Одновременно с февраля по апрель 1990 года - Председатель Верховного Совета Казахской ССР.

С апреля 1990 года - Президент Республики Казахстан.

Задания.

1. Переведите эти предложения на русский язык.

1. Мың тоғыз жүз қырқыншы жылы туылған.
2. Мың тоғыз жүз алпыс және алпыс тоғызыншы жылдар аралығында Қарағанды металлургия комбинатында жұмыс жасады.

3. Мың тоғыз жүз сексен тоғыз және мың тоғыз жүз тоқсан бірінші жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары болып қызмет етті.

2. Найдите в тексте варианты этих слов на русском языке.

1. 1940 жылы Алматы облысы, Қаскелең ауданы, Шамалған ауылында алтыншы шілде күні туылған.

2. Экономика ғылымдарының докторы.

3. М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу Мемлекеттік университетінің құрметті профессоры.

4. 1977-1976 жылдары Қарағанды обком партиясының секретары, екінші секретары.

5. 1990 жылдың сәуірінен бастап Қазақстан Республикасының Президенті.

❖ **Упражнение 8. Разгадайте загадки**

Қанаты жоқ ұшады,
Аяғы жоқ желеді,
Аузы жоқ ұлиды
(...)

Қолы жоқ, сурет салады,
Тісі жоқ, тістеп алады
(...)

Көтеріліп теңізден
Аспанға биік барамын.
Биіктен қайта түскенде
Өңі кірер даланың
(...)

Мамықтай ұлпа,
Қанаттай ақ.
Қыста жер бетін басады,
Жазда тауға қашады
(...)

Жазда болмайды,
Қыста болады.
Терезеге қонады,
Әсем ою ояды
(...)

❖ **Упражнение 9. Работа с текстом.**

Табиғатта кездесетін көптеген құбылыстарда адам аттарын қоюда үлкен мән жатыр. Мәселен Боран, Қаржау,

Қырау, Аязби, Жаңбырбай, Сәуле, Шұғыла, Шапағат, Нұрым, Нұрғиса, Нұрсұлтан, Тұманбай т.б. Бұл есімдердің қойылу себебі бірі баласын күннің сәулесіндей өмірі жарық болсын, нұрдай еліне жылулық беретін азамат болсын деген ниетте қойса, енді бірі тұманды, желді, боранды күнде туылғандықтан ырымдап қойып жатады. Дегенмен мұндай есімдер біз үшін таңсық емес. Тұманбай Молдағалиев, Нұрғиса Тілендиев, Сәуле Жанпейісова, Нұрсұлтан Назарбаев т.б. белгілі тұлғаларды атауға болады.

❖ **Упражнение 10.** Прочтите стихотворение и найдите слова, относящиеся к явлениям природы.

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың маңы терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.

Орай да, борай
Қар жауса,
Қалыңға, **боран боран** ба?
Қаптай соққан, боранда
Қаптама киген тоңар ма?
Туырлықсыз тұл үйге
Ту байласа тұрар ма?

Аппақ, аппақ.
Жапалақтап,
Қар жауады түнгі аспан.
Қалың орман,
Қар жамылған,
Маужырайды түнгі аспан.

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр-мылқау танымас тірі жанды.
Үсті-басы - ақ **қырау**, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Аязбенен қызарып ажарланды.
Бұлттай қасы жауып екі көзін,

Басын сіліксе, қар жауып, мазанды алды.
Бурадай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,
Алты қанат ақ орда үй шайқалды.

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл **тұман** жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Ат ойнап, құлын қашқан, тай жарысқан.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Әзіл әңгіме.

Сатирик ақын Асқар Тоқмағамбетов өзінің мерейтойына келген қонақтарына бір-бірден бас киім үлестіреді. Қадырға (Мырза Әлі) тәуірі, **Тұманбайға** (Молдағалиев) түсі төмендеуі тисе керек.

Бұны байқаған Тұмағаң, досына: "Саған қандайы тиді?" деп сұраса, Қадыр: "Әркімнің басына қарап беріп жатыр-ау деймін, маған жақсысы бұйырды" деген екен.

2. Мәтінді оқыңыз.

Әсет апам - менің Шәбден атамның бәйбішесі. Менің әкем туралы көп айтып отырушы еді. "Сенің әкеңнің төсек тартып жатқан кезінде жанына жақын кеп басын сүйеген жеңгесі едім мен. Оның айтқан зарлы өлеңдерін тыңдайтын да, оның кейбірін жадында ұстап қалушылардың бірі мен едім. Бір күні қайның ауру дегенді естіп көңілін сұрайын деп үйлеріне келдім. Қайным төр алдында жатыр екен, оның төсінде сен жатыр екенсің. Абысыным - Сейсеп те ауырып жатыр екен. Хал-жағдайын сұрап қайнымның қасында біраз отырып қалдым. Төсінде жатқан сенен қайным: "Мен жазылам ба, балам?" - деп сұрады. Сен тақ-тақ етіп: "Тәте, сен өлесің, апам жазылады", - дедің. Қайным сенің тіліңді қызықтап: "Періште аузына салып жатыр-ау сөзді. Мейлі, мен өлсем сенің алдында өлейін. Тек шешең тірі болсын", - деді жымып.

Сен туғанда біздің ауылға ерте көктемнің жауыны жауды. Қой төлдеп жатқан кез. Біздің үйге сүйінші сұрап Отарбайдың Рәзиясы келді. Атаң екеуміз кешке құтты болсын айтуға бардық. "Әй, Әсіп, сонау ауырып жатқан кезімде басымды сүйеген сүйеніш едің. Балаңа атты өзің қой, - деді қайным. Мен өзімнің Тұманбайыма ұйқас болсын деп Тұманбай қойдым атыңды. Ал, қайдан Тұманбай болып кеткеніңді білмеймін, балам" - дейтін Әсіп апам.

3. Мәтінді оқып, кісі есімін қоюдағы өз ойыңызды білдіріңіз.

Біреулер қыстың суығын, тоңғанды ұнатпай, жадыраған жазды, шақырайған күнді ұнатып жатса, керісінше неге екенін білмеймін қыс мезгілін қатты ұнатамын. Өзім қыста туылғанмын. Мен туылған күні қар қатты жауып, ерекше боран болған екен. Туыстарым біраз әуре болса керек. Ауруханаға барудың өзі қиындап, көлік қатынамай, әкем атпен барыпты. Әжем құдайдан келіні мен немересінің саулығын сұрап, менің есімімді "Боран" қоюды ұйғарыпты. Бір қызығы менің атымды "Боран" аталғанына ешкім таңырқамапты да. Барлығы бір ауыздан келіскендей, әжемнің сөзін құптағандай қарсылық білдірушілер табылмаған екен. Әлі күнге дейін отбасымызда менің туылған күнімді ерекше әңгіме етіп отырады. Күн қатты суыта бастаса болды, біздің боранның туылған күні келе жатыр-ау.

4. Өлеңді оқыңыз.**Нұрланның ойы**

Бесікте бөбегі,
Ал Нұрлан бесте еді.
Нұрланға керегі,
Бөбек тез өскені.
Өссе деп тезінен,
Асығар жөні бар.
Күресіп өзімен,
Жықпақшы ойы бар.

Ескен Елубаев

**АҢДАР МЕН ЖӨНДІК АТАУЛАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные от названий
животных и насекомых)**

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Мекендейтін орны (Места обитания)
Арыстан	▼	1. лев 2. перен. храбрый, бесстрашный	Лев, хищное млекопитающее сем. кошачьих. Телосложение плотное, голова крупная, на конце хвоста черная кисть.
... бек	▼	великий	Длина тела до 2,4 м, хвоста до 1,1 м; масса до 280 кг. Обладает большой силой и ловкостью. Волосняной покров низкий, желтовато – песочный; брюхо светлое. Часть головы, шея, грудь и брюха у самцов покрыты длинной косматой шерстью от светло-желтого до черного цвета. Обитает в саваннах, нагорных полупустынях, приречных лесах и пустынях. Лев охотится в сумерках и ночью в одиночку, парами, семьями и группами по 5-10 особей на антилоп, буйволов, зебр, оленей, домашний скот и др. Малочисленный Азиатский подвид занесен в Красную книгу МСОП.
... хан	▼	хан	
Аю	▼	медведь	медведи (медвежь), сем. млекопитающих отр, хищных. Обитают в пустынях, высокогорьях, тропич. лесах, арктич. плавучих льдах. Юж. виды преимущественно растительоядные, сев.
... бек	▼	великий	
... хан	▼	хан	

			<p>плотоядные и всеядные. Числ. и ареалы всех видов М. В 20 в. резко сокращаются: в ряде стран находятся под охраной. Иногда к сем. М. относят малую и большую панду. В Казахстане 900-1000 особей, обитающих в горах Тянь – Шань, Джунгарского Алатауа, Тарбагатая, Саура. Масса тела до 150-200 кг, мех длинный, густой, буровато-палевый, темно-бурый, рыжеватый на спине. Типичный обитатель леса. В октябре – ноябре залегает в зимнюю спячку. Просыпается в марте – апр. Живет до 30 лет. Из 2 подвигов, обитающих в Центр. Азии и Казахстане, тянь-шанский М. занесен в Красную книгу</p>
Жолбарыс	▼	тигр	<p>Тигр, млекопитающее рода больших кошек. Самый кр. представитель сем. кошачьих – дл. тела 160 – 300 см, хвоста до 114 см, выс. в холке до 1,2 м, масса до 390 кг. Голова округлая. Окраска рыжая, с черными поперечными полосами на спине и боках. 7 подвигов, в Передней и юго-восточной Азии, на п-ове Индостан. Обитает в зарослях тростника, кустарников и в горных лесах. Охотится на диких копытных. Тигры людоеды встречаются редко. Способен делать прыжки до 7 м в дл. и до 2 м в выс. Хорошо плавает. Хорошо размножается в неволе. Все подвиды занесены в Красную книгу МСОП</p>

Қасқыр	▼	1. волк, матерый волк 2. храбрый, смелый	Волки, род хищных млекопитающих. Существует 7 видов. Был распространен в Евразии, Африке, Центр. Америке, Гренландии, но во многих местах исчез. Обитает в степях, тундре, лесах, горах. В природе поддерживает равновесие, регулируя численность др. животных, особенно копытных. Наносит ущерб животноводству и охотничьему хозяйству.
... бай	▼	богатый	Родоначальник пород домашних собак. В Казахстане обитает повсеместно, особенно в степных и пустынных районах, избегает открытых участков. Отстрел на всей территории республики разрешен круглый год
... бек	▼	великий	
Бөрі	▼	волк	
... бай	▼	богатый	
... бек	▼	великий	
Қоян	▼	1. заяц 2. кролик 3. год зайца	Распространены по всему земному шару (кроме Антарктиды, юж. части Юж. Америки, Мадагаскара). В Казахстане 2 сем. (зайцы и пищухи), 8 видов (заяц-русак, заяц-беляк, заяц – песчаник, большеухая пищуха, малая пищуха, алтайская пищуха, монгольская пищуха и красная пищуха). Дл. тела 12-75 см, весят до 4,5 кг. передвигаются обычно прыжками со скоростью до 70 км/ч. Растительоядные; 3. свойственна аутокопрофагия (пища дважды проходит через пищеварит. тракт). Имеют промысл. значение (используются мясо, мех).
... бай	▼	богатый	

Құндыз	▲	бобер	<p>Часто бобра называют архитектором дикой природы, поскольку это единственное животное, помимо человека, чьи постройки влияют на окружающую среду. Однако, в отличие от многих действий человека, бобры создают более устойчивый мир. Они строят свои хатки, сооружая маленькие плотины и создавая запруды, где они устраивают жилье и кормятся. Способность изменять большие территории среды обитания помогает сохранять заболоченные районы и все виды флоры и фауны. В результате увеличиваются популяции рыб, выдр, водоплавающих птиц, лис и оленей</p>
Дәуіт	▼	богомол	<p>Богомолы, сем. хищных насекомых отр. богомоловых. св. 2 тыс. видов, гл. обр. в тропиках и субтропиках. В Казахстане ок. 20 видов. дл. до 11 см. питаются гл. обр. насекомыми, иногда нападают на мелких ящериц, птиц. Окраска защитная – зеленая, желтая, бурая. Летом может изменяться по мере увядания растительности. 1 – вид – богомолы древесные занесен в Красную книгу Казахстана</p>

❖ **Упражнение 1.** Сопоставьте рисунки с названиями.

	Айлакер түлкі
	Жыртқыш жолбарыс
	Аң патшасы арыстан
	Азулы қасқыр
	Қорбандаған аю
	Сужүрек қоян

❖ **Упражнение 2.** Дайте характеристики зверям.

Аңдар	Сипаты
Арыстан	Айлакер, қу
Жолбарыс	Су жүрек қорқақ
Аю	Жыланның жауы
Қасқыр	Аң патшасы
Қоян	Епсіз, қорбандаған
Түлкі	Қойға шапқыш, азулы
Дәуіт	Мысық тұқымдас

❖ **Упражнение 3.** *Найдите названия животных и насекомых, связанные с именами людей.*

Арыстан, аю, сілеусін, тиын, борсық, сарышұнақ, қосаяқ, тышқан, дәуіт, бұғы, суыр, құлан, қасқыр, қоян, қарақұйрық, кірпі, түлкі, жолбарыс, маймыл.

❖ **Упражнение 4.** *По содержанию предложений поставьте соответствующие названия зверей.*

1. шөппен қоректенеді. 2. ... қойға шабады. 3. Аң патшасы ... 4. ... терісінің үсті тарғыл болып келеді. 5. Ертегілерде ... қу, айлакер ретінде суреттеледі. 6. Қорбандаған балды жақсы көреді.

❖ **Упражнение 5.** *Найдите среди названий зверей слово "аю" на русском языке и ознакомьтесь с текстом.*

лев, медведь, волк, матерый волк, заяц, кролик, тигр

Аю - _____

Аюханов Болат Ғазизұлы (13.9.1938 жылы туылған, Семей) - биші, педагог, балетмейстер. Қазақстанның халық әртісі (1973).

Аюханов Болат Алматы хореографиялық училищесін 1955 жылы бітірген. 1955-57 жылдары Ленинградта (қазіргі Санкт-Петербург) А.Я.Ваганова атындағы би академиясында білімін жалғастырды. 1957-59 жылдары Қазақ опера және балет театрының бишісі болады. 1959-64 жылдары ГИТИС-тің балетмейстерлік бөлімінде оқыды. 1967 жылы "Алматының жас балеті" ансамблін құрды. Сол жылдан бастап осы ансамбльдің билері мен хореограф миниатюраларды, композицияларды ("Аққу", "Айтыс", "Аңшылар биі", "Жайдарман"), бір, екі актылы балеттерді (М.Равельдің "Болеросы", Вс. Булгаровскийдің "Қазақ сувенирі", А.Исакованың "Гамлет", "Жарыс" т.б.) сахнаға қойды.

"Алматының жас балетінің" шын мәнінде Мемлекеттік академиялық классикалық би ансамбліне айналып, репертуарының бай, шеберліктерінің жоғары болуында Аюхановтың үлесі ерекше. Оның қолтаңбасына ізденіс, музыкалық биік мәдениет, классикалық көркем би тәсілдерінің таусылмайтын қазынасын меңгеруге ұмтылыс, жаңалыққа құштарлық тән. Отыз жылдам астан Аюханов жетекшілік етіп келе жатқан ансамбль дүние жүзіне кеңінен танымал болып, хореографиялық өнерді игеруі жөнінен әлемдік балет ұжымдарының ең үздік саналатын алғашқы ондығына енген Аюханов - "Менің балетім", "Сезімдер өмірбаяны" кітаптарының авторы.

Варнада өткен халықаралық балет артистері конкурсының 1-сыйлығын иемденді, Майя Плисецкая атындағы халықаралық конкурстың дипломанты болды. Аюханов арнайы шақырумен Түркияда "Махаббат аңызы", Ташкентте "Алдар көсе" балеттерін қойған. Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1972), Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған.

❖ **Упражнение 6.** *Кто сильнее?*

- Аю күшті ме, әлде қасқыр күшті ме?
- Қасқыр күшті ме, әлде қоян күшті ме?
- Арыстан күшті ме, әлде жолбарыс күшті ме?
- Жолбарыс күшті ме, қасқыр күшті ме?
- Қоян күшті ме, арыстан күшті ме?

❖ **Упражнение 7.** *Прочтите текст и найдите названия зверей.*

Африка сағанасын түн басты. Ауыл адамдары ұйқыға кетіп, қашадағы қой-ешкілер күйіс қайыруға кірісті, байлаудағы жылқылар мен түйелер де мүлгіп тұр. Кенеттен күннің күркірегеніндей ақырған дауыс гүж ете түсті. Адамдар ұйқысынан оянып, жануарлар тыным таппай аласұрды. Сол тұста төңіректі тітіренткен қаһарлы үн қайта естілді: бұл - аң патшасы арыстанның жемін іздеуге шыққан сәті. Жұрт оны бұлай бекер атамаса керек. Арыстанға, сірә, күшімен, ептілігімен, батылдығымен парпар келетін ешнәрсе бола қоймас. Ол бұқпантайлап, сездірмей шабуыл жасау дегенді білмейді. Ал аңдар, мен жем іздеуге шықтым, сақ болыңдар дегендей көкірек кере жар салады.

Сақ бол, қабан, зебр, желден жүйрік киік пен айбарлы буйвол!
 Баршаларың сақ болыңдар! Арыстан тіпті ауылға баса-көктей
 кіріп, үрейі ұшқан жұрттың көз алдында-ақ бұзау-тайыншаны
 немесе сиырды сүйреп әкете береді.

❖ **Упражнение 8.** *О каком звере идет речь в пословицах? Поясните значения пословиц.*

Аңдар	Мақалдар
	Өлі арыстаннан Тірі тышқан артық
	Түлкінің бар айласы тауық үшін
	Қасқыр байлағанға көнбес, Шошқа айдағанға көнбес
	Қоянның қарасын көріп, Қалжасынан түңіл
	Аюға намаз үйреткен таяқ

❖ **Упражнение 9.** *Найдите двенадцать видов животных, которые встречаются в летоисчислении казахов.*

Арыстан, жолбарыс, барыс, қой, ешкі, жылқы, тышқан, ит, тауық, мешін, сиыр, доңыз, жылан, ұлу, қоян, қасқыр, аю, тиын, сілеусін, кірпі, түйе.

1.	7.
2.	8.
3.	9.
4.	10.
5.	11.
6.	12.

❖ **Упражнение 10.** *Прочтите текст и определите о каком звере идет речь.*

1. _____ сүтқоректілер класының мысықтар тұқымдасына жататын ірі жыртқыш аң. Басы жұмыр, жүнінің түсі қызыл жирен, арқасы мен екі бүйірінде көлденең қара түсті жолақтары айқын байқалады. Құлағы қысқа, төрт қатар мұртшалары ірі қылшықты. Көзінің қарашығы ашық сары түсті. Сойдақ тістері өте ірі, әрі өткір, иілген тырнақтары мықты, алдыңғы аяғы артқы аяғынан жақсы жетілген. Көбінесе, қоныс ауыстырып, жеке жүреді. Жабайы шошқа, бұғы, марал, елік сияқты тұяқты жануарларды ұстап жейді. 2-3 жылда бір ұйығып, 98-112 күнде 2-3 күшік туады, оларды 5-6 ай емізеді. Табиғи жағдайда 40-50 жылдай тіршілік етеді.

2. _____ дене тұрқы асыранды иттей. Дене мөлшері 105-160 см, үлпілдек, жүнді құйрығының ұзындығы 29-50 см. Аяқтары ұзын. Жылына екі рет түлейді. Буаздық мерзімі 62-75 күн, қаншығы 3-13, көбінесе 4-6 күшік табады. Қорегін іздеп 70-85 км-ге дейін барады. Терісінен ішік тігеді, оның өтін емге пайдаланады. Тырнағын бесікке іліп қояды, жын-шайтан жоламайды деп ырым етеді. Олар топтанып, тіршілік етеді. Шағын ұялас тобын - әуегі, ал сол әуек басшысын - Абаданы деп атайды.

3. _____ сүтқоректілер класының бір отряды. Қазіргі кезде 4 тұқымдасы 65-тен астам түрі белгілі. Маусымдық түлеуі (жүнінің түсі өзгеріп отырады) көп түрлеріне тән

қасиет. Үстіңгі жағында екі жұп күрек тістері болады, алдыңғы күрек тістері өте үлкен, өткір қашау тәрізді. Күрек тістері мен азу тістерінің аралығында тісі болмайтын жері диастема деп аталады. Ерекшелігі - соқыршегі спираль тәрізді қатпарланып жатады. Жылына 2-5 рет, 2-8 көжек туады. Шөп, ағаштың қабығымен, бүршігімен, бұтағымен қоректенеді. Дене тұрқы 75 см-дей. Артқы аяғы алдыңғы аяғынан едәуір ұзын. Құйрығы қысқа, құлағы ұзын болады. Қазақстанда 3 түрі мекен етеді.

❖ **Упражнение 11.** *Разгадайте загадки.*

Аңдар	Жұмбақтар
	<p>Күші десең күші бар, Тісі десең тісі бар, Торуылдап ауылды Түнде жортар ісі бар</p>
	<p>Жол үстінде қу қазық. Мергеншіге жол азық</p>
	<p>Бір нәрсе қайраты көп, болған күшті, Басынан өткізеді әрбір істі. Жануар мақұлықтың біреуі өзі, Іркілмей жұмсайтуғын улы тісті</p>
	<p>Кілемнің түрлеріндей жүндері бар, Айбатты жан шыдамас үндері бар. Шаршы бой; сұлу құйрық, қысқа құлақ, Кететін зиян қылып бір жері бар</p>
	<p>Жақпар тастың астында Қызыл тонды қыз жатыр</p>

❖ **Упражнение 12.** *Объясните значение пословиц.*

Арыстанды тырнағынан танымын,
Көк есекті құлағынан танымын.

Қоян көлеңкесінен қорқады.

Жаман иттің атын бөрібасар қояды

Қасқырды сұрылығы үшін ұрмайды,
Ұрлығы үшін ұрады.

Қасқырдың аузы жесе де қан,
Жемесе де қан.

Қасқыр да жолдасына қас қылмайды.

Қасқырды қанша асырасаң да,
Орманға қарап ұлиды.

Аюға намаз үйреткен таяқ,
Молдаға намаз үйреткен таяқ.

Арыстан аш болады,
Қоңыз тоқ болады.

Арыстанның ойнынан
Түлкінің мойны үзіледі.

Арыстан болсаң жау үшін,
Түлкідей болсын әдісің.

Арыстандай күшің болса,
Түлкідей әдісің болсын.

Жауың тышқан болса,
Арыстан деп қара.

Қоянды қамыс өлтіреді,
Жігітті намыс өлтіреді.

Көкпар тартқандікі,
Қоян қаққандікі.

Қоянның қарасын көріп,
Қалжасынан түңіл.

Бөрі көмеді,
Түлкі ашады.

Бөрікті тастап,
Бөріден құтылуға болмайды.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Арыстан

Арыстандар шынында да Африка сағаналарында ұзақ уақыт өктемдік етті. Оларды жергілікті халықтар сирек аулайтын. Кейіннен мылтықты адамдар келді де, арыстандарды қаһарлы күші де, ептілігі де, батылдығы да, еппен жасырынуы да қорғап қала алмады. Олардың көп ұзамай-ақ тұқымы құруға таянды. Қазіргі кезде арыстандар тек орталық Африканың біраз жерлерінде және қорықтарда ғана, сондай-ақ өте аз мөлшерде Үндістанда сақталып қалды. Ерте кезде арыстан КСРО территориясында да тіршілік еткен. Бұл күнде айбарлы үні жер тітіренткен осынау аң патшасын еліміздің хайуанаттар саябағынан ғана көруге болады.

Әуелде адамдар арыстандарды құртса, тұяқты жануарлардың саны көбейе түседі деп ойлады. Бірақ ол керісінше болып шықты. Сөйтсек, арыстандар ең алдымен хайуанаттардың ауру, әлсіздерін жейді екен, сондықтан жұқпалы аурулар кең таралып кете алмайтын көрінеді.

Қазір арыстандар тірі қалған жерлерде оларды хайуанаттар паркі үшін рұқсат арқылы ғана аулауға болады.

Арыстандар торда баққанға тез көнеді, тіпті өсіп-өнуін тоқтатпайды.

Арыстандардың жаңа туған күшіктері (әдетте үшеу) өте кішкене, дене тұрқы 30 см шамасында ғана болады, олардың үстіндегі теңбілдері кейін бүршікті түске айналады.

2. Қызықты әңгіме

Арыстан мен Жолбарыс

Журналист Арыстан Рүстемов "Жетісу" газетінде қызмет етіп жүрген кезде университетте оқитын болашақ журналист Жолбарыс Әбішев екеуін бір жігіт редакция бөлмесінде таныстырады. Үстелде отырған Рүстемов орнынан тұрып:

- Арыстан, - деп қолын бірінші ұсынады. Ал жас жігіт Әбішев:
- Жолбарыс, - деп жымың ете қалады. Мінезі салмақты, сөзге сараң Арыстан Рүстемов оның бетіне біраз уақыт қарап тұрып:
- Бала, мұныңды қой! - деген екен.

3. Мәтінді оқыңыз.

Арыстанбаб - әулие. Діни аңыздар бойынша Ахмет Иасауиге алғашқы ұстаз болған. Арыстанбаб есімі Отырар, Сайрам, Иасы

өңіріндегі сопылардың рухани ұстазы ретінде кеңінен жайылған. Оның ұрпақтары да кейін жайылған. Оның ұрпақтары да кейін Иасауи құрған сопылық ұйымдар жетекшілері болды. Арыстанбабтың әулиелігін халық мойындаған. Сондықтан зиярат етушілер бейсенбі сайын әулие басына түнеп, ғибадат етеді. Ел арасында "Арыстанбабқа түне, Қожа Ахметтен тіле" деген ұлағатты сөз бар.

Арыстанбаб есімі Қожа Ахметтің "Диуани Хикметінде" жиі аталады. Онда Арыстанбабтың тәлім-тәрбиесінің мазмұны сопылық, ал ол адамның рухани жағынан жетілу жолы екенін уағыздайды.

4. Мәтінді түсініп оқыңыз.

Қоян - сүтқоректілер класының бір отряды. Бұларды XX ғасырдың ортасына дейін жұп күрек тістілер отряд тармағына жатқызып келді. Қоянның кеміргіштермен ұқсастығы дивергенция емес, керісінше конвергенция процесімен түсіндіріледі. Бұлар бор кезеңнің аяғында қарапайым жәндік қоректілерден пайда болған. Ең көне қазба қалдықтары жоғары палеоцен қабатынан табылған. Жер шарында кең таралған, тек Антарктидада, Оңтүстік Америкада, Жаңа Зеландия аралдарында жерсіндірілген. 4 тұқымдасы, 65-тен астам түрі белгілі. Маусымдық түлеуі (жүнінің түсі өзгеріп отырады) көп түрлеріне тән қасиет. Үстіңгі жағында екі жұп күрек тіс болады, алдыңғы күрек тістері өте үлкен, өткір қашау тәрізді. Күрек тістері мен азу тістерінің аралығында тісі болмайтын жері диастема деп аталады. Ерекшелігі - соқыршегі спираль тәрізді қатпарланып жатады. Жылына 2-5 рет, 2-8 көжек туады. Шөп, ағаштың қабығымен, бұршігімен, бұтағымен қоректенеді. Қоянның дене тұрқы 75 см - дей. Артқы аяғы алдыңғы аяғынан едәуір ұзын. Құйрығы қысқа, құлағы ұзын болады. Қазақстанда қоян тұқымдасының 3 түрі мекен етеді.

5. Мәтінді оқыңыз.

Жолбарыс - сүтқоректілер класының мысықтар тұқымдасына жататын ірі жыртқыш аң. Қазіргі кезде Ресейдің Қиыр шығысында, Үндістан түбегінде, Қытайда, Ява, Суматра аралдарында да кездеседі.

XX ғасырдың 50-жылдарына дейін Тұран жолбарысы Қазақстанда Сырдарияның төменгі ағысындағы қалың қамысты, тоғайларды мекендеген. Тұрқы 160-290 см, құйрығының ұзындығы 110-120 см, салмағы 200-220 кг.

Жолбарыстың еркегі ұрғашысынан ірі болады. Басы жұмыр, жүнінің түсі қызыл жирен, арқасы мен екі бүйірінде көлденең қара түсті жолақтары айқын байқалады. Құлағы қысқа, төрт қатар мұртшалары ірі қылшықты. Көзінің қарашығы ашық сары түсті. Сойдақ тістері өте ірі, әрі өткір, иілген тырнақтары мықты, алдыңғы аяғы артқы

аяғынан жақсы жетілген. Көбінесе, қоныс ауыстырып, жеке жүреді. Жабайы шошқа, бұғы, марал, елік сияқты тұяқты жануарларды ұстап жейді. 2-3 жылда бір ұйығып, 98-112 күнде 2-3 күшік туады, оларды 5-6 ай емізеді. Табиғи жағдайда 40-50 жылдай тіршілік етеді.

6. Мәтінді оқыңыз.

Жолбарыс би Жылқайдарұлы

Жолбарыс би Жылқайдарұлы (1671 - 1761) - би, батыр. Ұлы жүз құрамындағы жалайыр тайпасының күшік тармағынан шыққан. "Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама" жылдары Іле мен Қаратал өзендерінің аралығындағы шайқастарға қатысқан. Кейін қазақ жері жаудан тазартылған соң, босқын елді Атамекеніне қайтаруға да үлес қосқан. Ел аузындағы аңыздарда, Жолбарыс би денесіне жау қаруын дарытпаған батыр, әрі ертеңгі күнді болжай алатын сәуегей, қара қылды қақ жарған би ретінде сипатталады. Бейіті Алматы облысы, Үштөбе қаласына жақын Көлпе ауылының күншығыс жағында. Бейіт басына үлкен кесене тұрғызылып, құлпытас орнатылған.

7. Мәтінді оқыңыз.

Бөрі - түркі халықтарының тарихи жадындағы киелі ұғым, қасқырдың жағымды атауы. Аңыз бойынша, бөрі түркілердің ұрпағын құтқарып қалған. Бұл аңыздардың бір нұсқасы көне қытай жылнамасында былайша жазылған. Түркілердің арғы аталарын Лин мемлекеті талқандайды. Тек он жасар бір бала аман қалады. Дұшпандар баланы өлтіруге қимай, аяқ-қолын шауып, көлге лақтырып кетеді. Оны ұрғашы қасқыр тауып алып, сүт (емізеді) беріп асырайды. Мұны естіген дұшпандар баланы да, қасқырды да өлтіруге бел буады. Алайда қасқыр баланы алып, Алтай тауына қашып кетеді. Осында қасқыр баладан он ұл тауып, кейіннен ол он тайпа елге айналады. Ұлдарының ішінде біреуі ерекше ақылды, көсем болып сайланып, бөрі атанады.

8. Мәтінді оқыңыз.

Бөрібай батыр - қолбасы. Шамамен 1694-1756/60 жылдары өмір сүрген. 1723-40 жылдары жоңғарларға қарсы соғыстарда матай руы қолын басқарған. Жалайыр, найман, қоңырат жасақтарының басын біріктіріп, Сарысу өзенінің бойына қоныстандырған. Жоңғар шапқыншылығының ең ауыр кезеңінде өз қарамағындағы рулардың жаудан қорғану ісін ұйымдастырды. Сарысу өзені бойындағы шайқаста қаза табады. Қожа Ахмет Иасауи кешенінде жерленген. Әкесі

Сары мырза 1688-89 жылдары Ресеймен арада келіссөз жүргізу үшін қазақ елшілігін Тобылға бастап апарған. Бөрібай батырдың ұрпақтарынан кейін ру басы, ел анасы аталған Бікенана, Барлыбек пен Тұрлыбек Сырттанұлдары, Тәнеке батыр, Қыдыралы би, Маман, Тұрысбек сияқты тарихи тұлғалар шықты. Бөрібай батырдың ерлігі жайлы кезінде Сегіз сері, Дәстем сал, Жанкісі жыраулар дастандар шығарып, елге жайған.

9. Мәтінді оқыңыз.

Қасқыр - дене тұрқы асыранды иттей. Асыранды иттің арғы жабайы тегі қасқыр деп есептелінеді. Қасқыр Еуропада, Азияның көп аймақтарында кеңінен таралған, 18-19 ғасырда көп ауланудың нәтижесінде Еуропаның біраз елінде, Жапонияда, Канаданың оңтүстік аймақтарында, АҚШ пен Мексикада, олардың саны мүлдем азайған. Бірақ 1990 жылдан олардың саны қайтадан көбейіп келеді. Әрбір қасқыр күніне 4 кг-дай ет жейді.

Қазақстанда қасқыр санын реттеу мақсатында 1995 жылы 5-қыркүйекте "Кейбір аң түрлерінің санын реттеу" туралы арнайы қаулы қабылданды. Дене мөлшері 105-160 см, үлпілдек, жүнді құйрығының ұзындығы 29-50 см, аяқтары ұзын. Жылына екі рет түлейді. Буаздық мерзімі 62-75 күн, қаншығы 3-13, көбінесе 4-6 күшік табады. Қасқыр қорегін іздеп 70-85 км-ге дейін барады. Қасқырдың терісінен ішік тігеді, оның өтін емге пайдаланады. Тырнағын бесікке іліп қояды, жын-шайтан жоламайды деп ырым етеді. Қасқыр топтанып, тіршілік етеді. Шағын ұялас тобын - әуегі, ал сол әуек басшысын - Абаданы деп атайды.

10. Мәтінді оқыңыз.

Аю - жыртқыштар отрядына жататын аң. Еуразияда аюлар миоцен дәуірінің орта кезінен, оңтүстік америка мен солтүстік Африкада плейстоцен дәуірінен белгілі. Олардың денесі шомбал, басы үлкен, құлағы кішкентай, құйрығы қысқа. Жүні бір түсті қоңыр, қара не ақ, аяғы бес саусақты, тырнақтары болады. Иіс сезу қабілеті жақсы жетілген. Қазір олардың ақ аю, ақ төсті аю, қоңыр аю, барибал, ерінді аю, Малайзия аюы және көзілдірікті аю деген 7 түрі кездеседі.

11. Мәтінді оқыңыз.

Аю биі - қазақтың күлдіргі биі. Музыкалық өлшемі 4/4. Би дабыл аспабының сүйемелімен орындалады. Аңшылыққа байланысты туған би. Орман-таулы жерді мекендеген қазақтар арасында көп тараған. Онда аңшының орманда кездескен аңқау аюды тапқырлықпен

шапшаң әрі епті қимыл-жүрісімен алдауы, соңында көңіл шат аңшының қайта-қайта басын ішке алып аунап түсуден әбден қалжыраған аюға мініп кете баруы би тілімен өрнектеледі.

12. Мәтінді оқыңыз.

Дәуіт - жыртқыш жәндіктер отрядының бірі. Дәуіттің басы қозғалысқа өте икемді, денесі ұзынша (40-75 мм), жасыл, сары, қоңыр түсті. Ал жазда өсімдіктің маусымдық өзгеруіне байланысты түсі құбылып тұрады. Қос қанатты, алдыңғы екі аяғы жемін қармауға икемді, облыстарында 20-дай түрі, әсіресе, кәдімгі дәуіт, теңбіл қанатты дәуіт, қауырсын тұмсықты эмпуза жиі кездеседі. Дәуіттер шала түрленіп дамиды, олардың қыстаған жұмыртқасы көктемге салым қанатсыз дернәсілге айналады да, 7-8 рет түлейді. Дәуіт түрлі ұсақ жәндіктермен қоректенеді. Олар ауыл шаруашылығына зиянды жәндіктермен қоректенетін болғандықтан пайдалы, бірақ кейбір түрі бал арасын, пайдалы қоңыздарды жеп зиян да келтіреді.

13. Мәтінді оқыңыз.

Дәуіт Асауұлы - батыр. 19 ғасырдың 50-жылдарында Орынбор ведомствосына қарайтын табын руының Қарақойлы бөлімшесінің басқарушысы болған. 19 ғасырдың 40-50-жылдарында Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы Кіші жүз қазақтарының көтерілістеріне Есет Көтібарұлымен бірге жетекшілік жасағандардың бірі. 1855 жылы Орынбор өлкесінде Есет Көтібарұлы мен Дәуіт бастаған шектілер мен табындардың наразылығы болды. Көтерілісшілер қазақ даласына жазалау отрядтарын жіберуді тыюды, қазақ қауымынан түйе жинауды тоқтатуды, түтін салығын жоюды, Жем, Елік, Қобда, Жайық өзендерінің бойларына көшіп-қонуға мүмкіндік жасап, шаруаларға жайылымдық жерлерге еркіндік беруді талап етті. Қазақтардың Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылығы кейін де жалғасты. Дәуіт Ресей үкіметінің 1867-68 жылдары жүргізген әкімшілік және сот реформаларына наразылық білдіріп, 1869 жылы Орал мен Торғай облыстары қазақтарының көтерілісіне басшылық жасағандардың бірі болды.

14. Мәтінді оқыңыз.

Белтірік Әлменұлы (1771, Жамбыл облысы, Шу ауданы - 1854, сонда) - шешен, батыр. Жастайынан ақындық, батырлық жолын қуып, есейген шағында ел арасындағы жер, су, еңбек, құн және жесір дауларына талай рет әділ төрелік айтқан. Белтірік билер дәуірі әдебиетінің ірі өкілі. Белтіріктің шешендік сөздері оның заманы мен

сол заман адамының ең бір маңызды да мәнді, ең көкейкесті мәселелеріне арналған. Ел арасында "Бөлтірік айтыпты" деген шешендік сөздер көп. Бөлтіріктің "Аппақ сақал қараңғы түнде айдай көрінеді", "Ұры-қары деген атақ қалыпты", "Төре баласы мен түйе ботасы", "Хан баласына бата", "Қырғыз - қазақтың байлық туралы айтысқаны" секілді сөздері аз сөзбен көп мағына берудің үлгісі болып табылады. Соның бірінде Бөлтірік шешен: "Арғымақ атты жал болмас, жабы келіп жалыменен теңесер, Ақиық атта жал болмас, жабы келіп жалыменен теңесер, ақиық ерде мал болмас, жаман келіп малыменен теңесер", - деп түйіндейді.

15. Мәтінді оқыңыз.

Барыс - мысық тұқымдасына жататын жыртқыш аң. Дене тұрқы 125-135 см, биіктігі 60 см, құйрығы 90-100 см, салмағы 30-40 кг-дай. Түсі көк сұр, теңбіл шұбар, сақина төрізді дөңгелек қара дақтары бар, жүні ұзын, әрі қалың. Қазақстан мен Орта Азияның биік тауларында кездеседі. Оның ең көп жүретін жері - басын мәңгі қар басқан тасты тік беткейлер мен қиялар. Қыста қар қалың түскенде, барыс таудың орманды белбеуіне дейін төменге түседі. Барыс тұяқты жануарларды, әсіресе, арқарды, тау текені, тау ешкілерің, еліктерді, ал құстардан ұлар мен кекіліктерді ұстап жейді. Қорегін негізінен іңірде немесе түнде аулайды. Барыс екі жасында жыныстық жағынан жетіледі. Таутаны екі жылда бір рет, ақпан-наурыз айларында ұйығып, 98-103 күннен кейін мамыр-шілде айларында 1-5 алан табады. Аландары соқыр, жүнді, салмағы 300-600 г болып туады, 5-6 аптадан кейін індерінен шығып, жүре бастайды. Қазақстандағы барыстың саны - 180-200-дей. Олар негізінен Ақсу-Жабағалы, Алматы, Марқакөл қорықтары мен Алматы, Лепсі, Тоқты қорықшаларында мекендейді.

16. Мәтінді оқыңыз.

Құндыз - жыртқыштар отряды, сусар тұқымдасына жататын, терісі бағалы аң. Қазақстанның орманды, таулы аймақтарында кәдімгі құндыз және Орта Азия құндызы кездеседі. Дене тұрқы 65 - 70, құйрығы 41-44 см, салмағы 5-8 кг. Құндыздың арқасы мен құйрығының түсі жылтыраған қара қоңыр. Бауыры ақшыл, төсі сарғыш қоңыр келеді. Саусақтарының арасы жүзу жарғақтарымен көмкерілген. Қазақстанның оңтүстік-шығысында таралған. Іле өзеніне құятын Шілік, Үсек, Құндызды сияқты таулы өзендерінің сағаларын және Көксу, Қара, Тентек өзендерінің жоғары жағалауларын мекендейді. Көбіне шабақтар мен балықтармен қоректенеді. Сондай-ақ, құстарды, сүтқоректілерден - қоян, су тышқаны мен ұсақ кеміргіш-

терді ұстап жейді. Құндыз көбіне өзеннің тік жағасынан ін қазып, сонда паналайды. Інінің аузы су астында болады. Жатағын қыста қатпайтын, балығы бар ағын су бойына салады. Жылына 1 рет түлейді. Аналығы 2-4 құнай табады. Көп аулануына байланысты саны күрт азайып кеткен. Осы кезде тек кәдімгі құндызды ғана аулауға рұқсат етіледі. Орта Азияда құндыз өте сирек кездесетін болғандықтан Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген. Бұл аң Кирсанов қорықшасында арнайы қорғалып, өсіріледі. Жылына 100-150 құндыз елтірісі дайындалады.

17. Мәтінді оқыңыз.

Бір кезде жануарлар арасында "Жыл келе жатыр" деген аңыз тарайды. Келе жатқан жыл жануарларға жайлы бола ма, жайсыз бола ма, кім білсін! Әйтеуір, жануарлар, аңдар жиналып, жылды қарсы алмақ болады. Бәрі де жаңа жылды бір-бірінен бұрын көрмек болып, бәсекелесіп тұрады. Түйе бойына сеніп онша саспайды, сөйтіп тұрғанда тышқан жорғалап түйенің құлағына шығып, жылды бәрінен бұрын көріп айғай салыпты. Түйе ыза болып, тышқанды қуа жөнелгенде, басқалар жылды көріп алыпты. Жыл аттары жылды бұрын көрген жануарлардың атымен аталыпты.

Жылды бірінші көрген тышқан жыл басы болыпты. Түйе бойына сеніп жылдан құр қалыпты. Тышқанның інін көрсе, түйе шөге салып, аунайтыны сондықтан дейді. Бір жылда он екі ай бар, он екі айдың аттары: тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз. Он екі жыл бір мүшел деп аталады.

**ҚҰСТАРДЫҢ АТАУЛАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР**
(Имена, образованные от названий птиц)

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Мекендейтін орны (Места обитания)
Аққу	▲	лебедь	Лебедь, род водоплавающих птиц сем. утиных отр. гусеобразных. В Казахстане 3 вида: перелетные – Л. – кликун, Л. малый и гнездящийся Л. – шипун. Живут во всех водоемах с тростниковыми зарослями. Л. – самые кр. птицы в сем., дл. крыла 55-56 см, масса самцов 9,5 кг, самок – 5,8 кг. Окраска у взрослых птиц белая, у молодых серовато – охристая. Живут постоянными парами, в стаи объединяются в период сезонных миграций и смены маховых перьев. Гнездо устраивает в зарослях тростника или рогоза. Питается в осн. растениями. Малочисленны, охота на Л. строго запрещена. Л. – кликун и Л. малый занесены в Красную книгу Казахстана
Бүркіт	▼	1. орел	Беркуты хищники, однако, ещё и охотники. Ареал расселения этих птиц внушительен: Северная Америка, Северная Африка и Евразия. беркуты Гнездятся в труднодоступных лесах и лесных болотах. Область шеи, предплечий и головы не густо разбавлена золотистыми пёрышками. Интересным отличием этого вида являются не только наличие «штанишек» но и штанишки на
		2. беркут	
... бай		богатый	
... бек	▼	великий	

			<p>плюснах лап. Самка беркута не больше самца размерами и отличается от него по виду только окрасом оперения (самки немного светлее самцов и их тип окраса соответствует окрасу молодых птиц.). Период гнездования – выхаживания маленьких птенцов у беркутов не отличается от других орлиных. Примерно 2- 2 с половиной календарных месяца.</p> <p>Самка беркута средних размеров способна снести от 2 до 4 яиц. К периоду размножения беркуты готовы уже в возрасте пяти лет. Следует также сказать, что они живут очень долго. По типу питания беркут, как и все орлиные, хищник. Правда в отличие от других, зимой и после неудачной охоты может питаться падалью, но предпочитает, естественно, свежее мясо. Беркуты нападают на животных размером крупнее себя и проявляют в охоте непревзойденную жестокость. История знает случаи нападения беркутами на лосей и косуль</p>
Бұлбұл	▲	соловей	<p>Соловьи, род птиц сем. дроздовых. Распространены широко. Ок. 20 видов. Селятся по опушкам леса, в садах, парках, предпочитают влажные места. Самцы поют гл. обр. в сумерках и ночью; сложная (до 24 колен) и красивая песня состоит из свистовых, щелкающих и рокочущих звуков. С. учатся пению у опытных самцов, но, в отличие от других певчих птиц, не заимствуют репертуар других видов, оставаясь непревзойденными «импровизаторами». В Казахстане 2 вида: С. обыкновенный и С. южный</p>
Қаз	▼	<ol style="list-style-type: none"> 1. гусь 2. копать 3. қаз қалпы – без изменений 	<p>Гуси (лат. <i>Anser</i>) — род водоплавающих птиц семейства <u>утиных</u>, отряда <u>гусеобразных</u>. Гуси живут на луговых и болотистых пространствах, некоторые на морских берегах; хорошо ходят и бегают;</p>

			городская селятся вблизи жилья; береговая и скалистая обитают у рек и озер с обрывистыми берегами, образуя колонии. Клюв уплощенный, разрез рта большой. Крылья длинные и узкие. Ноги короткие, поэтому ходить почти не может и на землю садится только для сбора материала для гнезд. Оперение сверху чаще темное, нередко с синим, зеленым или пурпурным блеском, снизу светлое. Дл. тела 9-23 см, вес 10 – 60 г. Л. хорошо летает, большую ч. жизни проводит в воздухе. Питается исключительно насекомыми
Лашын	▲	сапсан (ловчая птица семейства соколиных)	Сапсан, хищная птица рода соколов. Дл. до 50 см. Распространен широко (исключая Юж. Америку и Антарктиду). В Казахстане гнездится на С. и В., зимует на Ю. и Ю.-В. Предпочитает открытые пространства. Масса 500-1000 г, размах крыльев до 113 см. Сизовато-серый верх и светлый низ с темным поперечным рисунком. Под глазами большие черные «усы», берущие начало у основания клюва. Обладает стремительным полетом, на добычу жертвы (птиц) пикирует со скоростью 350 км/ч. В пределах гнездового участка не охотится. В Красной книге Казахстана

❖ Упражнение 1. Сопоставьте рисунки с названиями.

	Аққу
	Бүркіт

	Қарлығаш
	Бұлбұл
	Лашын
	Қаз

❖ **Упражнение 2.** Назовите описание птиц.

Аққу	төрт башпайлы, суда жақсы жүзетін құс
Бүркіт	саябақтарды мекендейтін әнші құс
Қарлығаш	адамзаттың досы болып саналатын құс
Бұлбұл	махаббат символы болып саналатын құс
Лашын	жыртқыш аңдарды өлтіруге күші жететін құс
Қаз	құзда, қияда мекендейтін жыртқыш құс

❖ **Упражнение 3.** Найдите названия птиц, которые не встречаются в именах людей.

Аққу, дуадақ, бірқазан, бүркіт, бұлбұл, кептер, қарлығаш, қоқиқаз, қаз, құмай, қырғауыл, лашын, торғай, шымшық, үкі, жапалақ.

❖ **Упражнение 4.** Прочтите текст и определите о какой птице говорится.

Айдын көлдегі құс біткеннің төресі. Олар үнемі жұптасып, ешуақытта өздігінен жұбын жазбай бірге жүзіп жүреді. Қауырсынының түсі аппақ болып су бетінде алыстан көрінеді. Ол өте сымбатты құс, сондықтан да халық сұлулықтың белгісі, пәктіктің куәсі, жақсылық атаулының жаршысы деп есептейді, оған ешуақытта мылтық кезеп оқ аспайды. Ылажы болмаған кезде ғана "сенде жазық жоқ, бізде азық жоқ" деп Құдайға жалбарынады. Халқымыздың сүйіспеншілігі мен құрметіне бөленген киелі құстың бірі. Олардың аталығын "сахар", балапанын "көгілдір" деп ерекше атаған. Ол – көлдің көрікті құсы, табиғатқа ерекше сән береді.

❖ **Упражнение 5.** Найдите среди названия птиц слово "каз" на русском языке и ознакомьтесь с текстом.

Лебедь, орел, соловей, гусь, ласточка, сапсан

Қаз - _____

Қазыбек - Төле би мен Әйтеке бидің тұтасы, қазақтың атақты билерінің бірі. Тәуке ханның дәуірінде Орта жүзді биледі. Кейбір деректерге қарағанда заңдар жинағы - "Жеті жарғыны" жасауға қатысқан Қазыбек би мемлекет басқару ісіне белсене араласқан. Тәуке, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай хандардың ішкі және сыртқы саясаттарына ықпал жасап отырған. Жоңғар шапқыншыларына қарсы халық күресін ұйымдастырған. Ол Ресей мен Цин империясымен өзіндік саясат жүргізді.

Оның әділдігін, шешендігін, асқан ақылдылығын халық бағалап, Қаз дауысты Қазыбек атап кеткен.

Қаз дауысты Қазыбек бидің шешендігі жайында көптеген аңыз әңгімелер бар. Бірде Қаз дауысты Қазыбектің атағы шығып тұрған кезде ауылына бір саудагер келіпті. Түстеніп болған соң Қазыбекке:

- Сізден бір сөз сұрайын деп едім, - депті. - Бір керуен едік, өзара дауластық та, ойластық та, бірақ шешуін таба алмай қойдық: "Сөздің атасы кім, анасы кім?"

Қазыбек ойланып қалады.

- Япырай, өзбектің саудагері ғана білмейді екен десек, қазақтың Қазыбегі де білмейді екен ғой; биыл таппасаңыз ендігі жылы табарсыз, - деп саудагер үйден шығып кетеді.

Қазыбек орнынан ұшып тұрып, іле-шала тысқа шықса, саудагер асығыс атқа мініп алған екен.

- Япырай, саудагердің ісі сарт-сұрт деген рас екен ғой! Артыңа қарамай аттанғаның не? Әлгі сөздің шешуін іздеп, ендігі жылы тағы келіп, саудаңнан қаларсың, артыңа қармайтын болып кет. "Сөздің атасы - бірлік, анасы - шындық! Жолың болсын, жүрген жеріңе айта жүр!" - депті Қазыбек.

❖ Упражнение 6. О какой птице говорится в пословицах?

	<p>Бұлбұл құс зымыстан көрмей, Гүлстан қадірін білмес.</p>
	<p>Қаз қаңқылдаса, Жазды шақырады.</p>
	<p>Аққуды атпа, Досыңды сатпа.</p>

❖ БҰЛБҰЛ

1. Торғай тұқымдас, қоңыр-қызғылт түсті әдемі сайрайтын құс; сандуғаш.
 2. Ауыс. Даусы әсем, әнші. Орта жүздің ән бұлбұлы, сұлу Майра.
 3. Ауыс. Шешен, сөзге жүйрік, тілмар. Ежелден ел бұлбұлы ақындар ғой.
- Бұлбұл көмей - әсем дауысты әнші.
Бұлбұл үнді - үні бұлбұлдың үніндей, әсем.

❖ **Упражнение 7.** *Переведите текст.*

Қарлығаштың ұясын бұзбайды, өзін өлтірмейді. Аңыздарға қарағанда ол Меккеден ұшып келген қасиетті құс. Сондықтан оның бойында магиялық күш бар деп есептеледі. Егер оны ауру адам ұстап алып, басынан үш қайтара айналдырып барып, ұшырып жіберсе ауруынан айығады. Сондай-ақ қарлығаштың ұясынан топырақ алып, оны ауру адамға берсе, баспа, қызылша және жөтел ауруларынан айығуына болады. Оның ұясынан табылған тас, адамның бойындағы қорқыныш пен қайғыны қуалайды, бас ауруынан емдейді деген халық арасында болжамдар бар.

❖ **Упражнение 8.** *Найдите названия птиц.*

Аққу, бүркіт, бұлбұл, қаз, қарлығаш, қарақұрт, сарышаян, ұлу, мешін, тауық, қораз, торғай, кептер, қарға, үйрек, шаян, жолбарыс, раушан, лашын, талшын, ара, балапан, борсық, бірқазан, тырна, үкі, жарғанат, жапалақ, марғау, мысық, ит, инелік.

❖ **Упражнение 9.** *Разгадайте загадку.*

Садақша мойнын иілтпi,	Шарлап ұшып даланы,
Көрген жанды сүйсiнтiп,	Үйiме үйiн салады.
Жүзгeнде көлдiң сөнi өзi,	(...)
Судағы құстың нәнi өзi.	
Жердегi құстың серкесi,	
Көктегi құстың еркесi	
(...)	

Бiр нәрсе екi аяқты, сегiз бармақ,
 Iлiксе дүниенiң бәрiн алмақ.
 Өзiнiң тiлi бар да, тiстерi жоқ,
 Жұтады көрiнгендi алмап-жұлмап
 (...)

❖ **Упражнение 10.** *Уясните и заполните народные приметы о птицах.*

Бұлбұл әртүрлі жәндіктермен қоректеніп, орман шаруашылығына көп пайда келтіреді. Бұлбұлдардың әнші құс ретінде эстетикалық маңызы бар.

2. "Бұлбұл" сөзінің мағынасын ажыратыңыз.

1. Қазақстанда бұлбұл құстың екі түрі мекендейді. 2. Сырдария, Шу, Іле, Қаратал өзендерінің бойында мекен ететін - оңтүстік бұлбұл. 3. Жайық пен Ертіс бойында, Көкшетау өңірінде мекен ететін кәдімгі бұлбұл. 4. Бұлбұл құстар көбіне ормандарда, тоғайларды, үлкен бау-бақшаларды, қалың бұталы өсімдіктерге бай саябақтарды мекендейді. 5. Бұлбұл менің әпкемнің жақын құрбысы. 6. Бұлбұл кішкентай кезінен бастап әнді жақсы айтады. 7. Ол үлкен сахналарда өз өнерін көрсетеді. 8. Бұлбұл болашақта үлкен өнер адамы болуды армандайды. 9. Аружанның қоңыр дауысы бұлбұлдың үніндей. 10. Қазақстанның еңбек сіңірген бұлбұл әншісі Бибігүл Төлегенова.

3. Ән жаттайық.

Бұлбұл құс

Сағым болып кеттің еркем,
Сағынумен күні-түн.
Сарқылғандай бар сезімің
Сорлы жүрек дір етті.
Сағым болып кеттің еркем
Сағынумен күні-түн.
Сарқылғандай бар сезімің
Сорлы жүрек дір етті.

Қайырмасы

Бұлбұл құсым жырақта ма?
Жанымды отқа бөлеші.
Сүйем сені бірақ қана,
Ұмыт мені демеші.

Жанарға жас сүйе алады
Жыламауға көнбейді.
Сезім сыры жиналады
Кетсеңдағы сенбейді.
Өтті күндер зымырады
Білем қайта кел дейді.
Демім іштей сығылады
Кеудемді үміт кернейді

3. Мәтінді оқыңыз.

Бүркіт сұңқар тәрізділер отряды, қаршыға тұқымдасының қырандар туысына жататын ірі жыртқыш құс. Бүркіт Солтүстік Батыс Африканы, Жапония аралдарын мекендейді. Қазақстанда оның 6 түр тармағы Маңғыстау, Үстірт, Мұғалжар, Сыр бойы, Қызылқұм, Бетпақдала, Сарыарқа, Тянь-Шань, Тарбағатай, Алтай өңірлеріндегі жазық жерлерде, тау бөктерінде кездеседі. Бүркіт - қырандар ішіндегі ең ірі, әрі күшті, дене бітімі мығым, жылдам ұшатын құс. Саусақтары салалы, ірі, әрі бедерлі. Қауырсындары бір түсті қара қоңыр. Желкесі мен мойнының сырты сарғыш-жирен түсті. Жас бүркіттің құйрығы ақ, оның ұшында жалпақ қара жолағы, қанатының астында ірі ақ қауырсындары болады. Бүркіттің қанатының шеткі қауырсындары шалғысы деп, ал құйрығының ортасындағы екі қабат әлді қауырсынын көбесі, қалғандарын жebesі деп атайды. Ұябасарының бір қанатының ұзындығы 65-74 см, шәулісінікі - 59-66 см. Ұябасының салмағы 3,8-6,3 кг.

Жұптасып тіршілік етеді. Бүркіт суыр, қоян, түлкі, борсықты, кейде тышқан мен саршұнақты, тасбақаны, тұяқты жануарлардың төлдерін жейді.

Бүркіт аңды тырнағымен емес, табанындағы бүртіктері - бездерімен буындырып өлтіреді. Үлкен ұясын құрап қалған ағаш бұтақтарынан құздың, жартастың басына бірнеше жыл қатарынан салады. Наурыз-сәуірде 1-3 тен жұмыртқалайды, оны әдетте ұябасындағылары 40-45 күн шайқайды. Балапандарын алғашқы күндері шәулісі ұзақ уақыт бойы баулап, қарауылдап жүреді. Табиғи жағдайда бүркіт 100 жылдай тіршілік етеді. Қазақ құсбегілері бүркітті жасына қарай ажыратып, атай білген.

Мысалы: 1 жастағысын - балапаң, 2-дегісін - қантүбіт, 3-тегісін - тірнек, 4-тегісін - тас түлек, 5-тегісін - мұзбалық, 6-дағысын - көк түбіт, 7-дегісін - қана, 8-дегісін - жаңа, 9-дағысын - майтүбіт, 10-дағысын - барқын, ал 12 жастағысын - шөгел деп атаған.

Халық ұғымында бүркіт – киелі құс. Мәселен, балалардың бас киіміне, бесікке бүркіттің қанатын тағып қойған.

4. Мәтінді оқыңыз.

Қаз тәрізділер жалпақ тұмсықтылар - су құстары отряды. Жер шарында кең тараған, әсіресе, Оңтүстік Америкада, тропиктік аймақтарда және Австралияда жиі кездеседі. Қазақстанда 16 туысы, 40 түрі бар. Басқа құстардан айырмашылығы: мойны ұзын, құйрығы қысқа, аяғы 4 башайлы, алдыңғы үшеуі жарғақты келеді. Тұмсығы жалпақ, шеті жұқа, ұшында мүйізді түбіртік "тырнақшасы" болады.

Кейбір түрлерінде жақ жиегін мүйізді тісшелер көмкереді. Қауырсындары қалың, тығыз, денесінің бауыр жағында мамық көп болады. Құйымшақ безі жақсы дамыған. Көбі суда жақсы жүзеді.

Қаз тәрізділер сұңгуір құстар, көптеген түрі 40 м тереңдікке дейін сүңги алады, тағы бір ерекшелігі - суыққа төзімді. Салқын және қоңыржай аймақта кездесетін көптеген түрі - жыл құсы. Ұя басу үшін наурыз, сәуір айларында ұшып кетеді. Каспий теңізінен Жерорта теңізіне дейінгі шалғай аймақтарда қыстайды.

Қаз тәрізділер ұясын үй маңындағы жерлерге, тайыз су бетіне, ағашқа, інге, жартасқа, кеуекке салады. 5-20 жұмыртқа салып, оларды 20-40 күндей басады. Жыныстық жағынан 2-4 жасында жетіледі. Құрақ өркенімен, өсімдік тамырларымен, ұсақ балықтармен және омыртқасыз су жәндіктерімен қоректенеді.

Қаз тәрізділердің 9 түрі (қызылжемсаулы қарашақаз, қутұмсық, сұңқылдақ аққу, кіші аққу, мәрмәр шүрегей, алакөз сұңгуір, дөңтұмсық тұрпан, қара тұрпан, ақбас үйрек) қорғауға алынып, Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген

5. Мәтінді оқыңыз.

Қарлығаш торғай тәрізділер отряды, әнші торғайлар тобының тұқымдасы. Арктика мен Антарктидадан басқа аймақтарда кеңінен таралған, 20 туысқа бірігетін 79 түрі бар. Қазақстанда 5 түрі кездеседі. Қарлығаштың тұмсығы қысқа, тұмсығының түбі кең, езулерінің арасы алшақ. Қанаттары жіңішке әрі ұзын. Дене бітімі ерекше сымбатты. Саусақтары қысқа, әрі әлсіз, жерде жүруі ебедейсіз. Қарлығаштың қауырсыны тығыз, жотасы қара түсті жылтыр. Сыртқы түрінен еркегі мен ұрғашысының айырмашылығы байқалмайды. Дене тұрқы 9-23 см, салмағы 10-60 г. Қарлығаш өте жақсы ұшады, тіршілігінің көп уақытын ауада ұшып жүріп өткізеді. Су үстінен ұшып бара жатып-ақ су іше береді. Ұшып жүріп қорегін ұстап жейді. Дауысы онша қатты емес. Қарлығаш ұясын саз балшықтан сілекейімен араластырып бекем етіп жартас қуыстарына, жағалаудағы жарға, үй ішіне, кейде ағаш басына да салады. Ұясы жарты ай немесе түбі кең, аузы тар құмыра пішінді. Ұясының түбіне қауырсыннан жұмсақ төсеніш жасайды. Ашық ұядағы жұмыртқа қара теңбелді шұбар, жабық ұядағы жұмыртқа ақ түсті болады. Жылына 1, кейде 2 рет 3-7 жұмыртқа салып, балапан басып шығарады. Балапандары қызылшақа болып туады. Қорегі көбіне ұсақ жәндіктер. Ашық күндері биіктеп ұшады да, ауа райы жауын-шашынды болар алдында жер бауырлап ұшады. Сондықтан да қарлығаштың ұшу ерекшелігіне қарап ауа райының өзгерісін алдынала болжауға болады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Лашын - сұңқар тұқымдасына жататын жыртқыш құс. Қазақстанда Іле алабының төменгі ағысында, Ертіс-Есіл өзендері алабында, Алакөл, Қызылтұз, Зайсан көлдері маңындағы адырларда, Алтай, Алатау, Тарбағатай тауларының бөктерінде кездеседі. Қанаты ұзын, үшкір, үстіңгі беті сұр, астыңғы жағы ақшылдау келген, көлденең қара жолақты. Көзінің астында ұзынша қос қара "мұртшасы" болады. Шәулісі ұябасарынан кішірек. Шәулісінің салмағы 500-800 г., ал ұябасарынікі - 540-1090 г. Сағатына 300 км жылдамдықпен ұшады. Лашын жартас, құздағы қолайлы қуысқа, қияда өскен ағаш басына ұя салады. Кейде өзге құстардың ұясын да иемденеді. Ұясына 2-4 жұмыртқа салады. Оны ұябасары 28-32 күндей басады. Балапандар бір жарым айда ұядан ұшады. Негізгі қорегін ұшып жүріп аулайды. Құсбегілер лашын мен қаз-үйрек, дуадақ, тырна, құр, ұлар, өзге де құстарды аулайды. Қазақстанда лашынның 1935 жылы Наурызым қорығы мен 1958 жылы Марқакөлде ұя салғаны ғана белгілі. Алматы хайуанаттар саябағында төрт лашын құс бар. Лашын Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген.

**ЖЕМИС-ЖИДЕК АТАУЛАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР**
(Имена людей, образованные от названий
ягод и фруктов)

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Тұрақты тіркестер (Словосочетания)
Алма	▲	1. бот. яблоня 2. яблоко	алма бет – девушка румяная (чаще эпитет красавицы) алма мойын - с красивой круглой шеей (эпитет красавицы) алма кезек – попеременно
... бай	▼	богатый	
... бек	▼	великий	
... күл (гүл)	▲	цветок	
... хан	▲	хан	
Анар	▲	гранат	қос анар – женская грудь
... хан	▲	хан	
... бек	▼	великий	
... күл (гүл)	▲	цветок	
Бидай	▼	пшеница // пшеничный	бидай өңді – лицо цвета пшеницы, светлицый
... бек	▼	великий	
Гүл	▲	цветок	гүлдей жайнады, гүл жайнады – расцвели как цветы гүлдей солды – завял как цветок, зачахнуть, угаснуть во цвете лет
... ай	▲	луна	
... ім	▲	суфф.	
... хан	▲	хан	
... сім	▲	суфф.	
... дана	▲	мудрый	
... жан	▲	душа	
Жаңғақ	▲▼	1. бот. орех 2. греческий орех	—
Жиде	▲	джигида	—
... күл (гүл)	▲	цветок	
Қарақат	▲	бот. смородина	қарақат көз – глаза черные, как смородина
Қызғалдақ	▲	тюльпан	—
Райхан	▲	1. бот. базилик 2. красный цветок	—

	Раушан
	Бидай
	Қарақат

❖ **Упражнение 2.** *Найдите названия растений и ягод, не обозначающие имя человека.*

Алма, Қарбыз, Қауын, Анар, Қарақат, Әңгелек, Қияр, Жүзім, Сарымсақ, Өрік, Қызылша, Қызанақ, Жаңғақ, Алмұрт, Шие, Сәбіз, Бидай, Картоп, Қызғалдақ, Сарғалдақ, Мейіз, Раушан, Меңдуана, Орамжапырақ.

❖ **Упражнение 3.** *Прочтите текст и найдите названия ягод и растений.*

Мен жазғы демалысымды ауылдағы атам мен апамның үйінде өткіземін. Ауылдың таза ауасының өзі қандай керемет десеңші. Атам бау-бақша өсіреді. Онда жеміс ағаштар, көкөністер басқа да түрлі жемістер көп. Мен атама қуана-қуана көмектесемін. Ол кісінің арқасында жеміс-жидек өсіруден біраз хабарым бар. Мәселен, қай кезде суғару керек, суды қаншалықты құю керек, өнімін көптеп алу үшін қалай күту керек дегендерді бір кісідей біліп алдым. Бақшада алма, жаңғақ, өрік ағаштары өседі. Қыстағы суықтаң, үсіктен қорғаудың арқасында, жеміс ағаштары жемісті көп береді. Апам ертелі-кеш есік алдындағы раушан гүлдерімен әлек. Раушан гүлінің хош иісі мұрныңды жарады.

Кейде атам екеуміз ауыл сыртындағы тауға шығамыз. Таудың сұлулығын тамашалап жүріп, бір жағынан таза

ауада дем аламыз. Тау бөктерінен қарақатты кездестіреміз. Олар әбден піскен кезінде көптеп теріп аламын. Қарақаттың адам денсаулығы үшін пайдасы мол.

❖ **Упражнение 4.** *Определите свойства растений и найдите соответствия.*

гүл	қатты, дөңді
сарымсақ	дөңді-дақыл
өрік	хош иісті, нәзік
жаңғақ	сөлді, тәтті
бидай	ащы, өткір иісті

❖ **Упражнение 5.** *Прочтите текст и расскажите о яблонях.*

Алма* раушан гүлдер тұқымдасына жататын, өте кең тараған жеміс ағашы. Табиғи алманың жер шарында 36 түрі белгілі. Қазақстанда негізінен сиверс алмасы, недзвецкий алмасы, қырғыз алмасы өседі. Алманың жаздық, күздік, қыстық сорттары бар. Алма ағашының өмір сүру ұзақтығы 20-100 жыл, биіктігі 3-10 м болады. 3-12 жылда жеміс береді.

Алманың құрамында 83-88 пайыз су, 7,5 - 16 пайыз қант, 0,2-0,8 пайыз қышқыл, 9,5 - 18,5 пайыз құрғақ қалдық, 0,28 - 1,0 пайыз илік заттар, А, В1, В2, В6, РР дәрумендері, көптеген минералды заттар бар. Шырынынан шарап, сусын да-

***Алма сөзінің көпмағыналылығына назар аударыңыз**

АЛМА

1. Раушан гүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық жеміс ағашы.

Мысалы, алма өсіп тұр.

2. Алма ағашта өсетін жеміс.

Мысалы, алма жеді.

3. **поэт.** Әйел төсі, емшегі. Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң, **алмасы** өкте болар қол батпаған (Абай).

• **Алма бет** - қызарған домалақ бет.

Алма мойын - жұмыр келген әдемі мойын.

4. Қала атауы. Алматы қаласының тұрғыны.

5. ет. алма. Заттарды орнынан алма.

йындалады, жемісі емдік дәрі ретінде де, адам организмін ауыр металл заттарынан тазалауға, қан бұзылу және жүрек ауруларын емдеуге қолданылады.

Алма ағашын кем дегенде жылына бір рет дәрілеп тұру қажет, себебі алманың өнімі құрып кетуі мүмкін. Бір жағынан жемістің дәмді, таза болуына септігін тигізеді. Артық бұтақтарын қырқып, түбін ақтап тұру қажет. Сонымен қатар өнімі үлкен, шырынды болуы үшін жиі суғарып тұрады.

❖ **Упражнение 6.** *Найдите среди названий растений перевод слова "қарақат" и ознакомьтесь с тестом.*

Яблоко, цветы, гранат, чеснок, лук, смородина, абрикос, урюк, орех, греческий орех, пшеница // пшеничный, тонкая ткань

Қарақат - _____

Қарақат Әбілдина

Менің есімімді Қымбат апайым қойыпты. Кішкентай ғана ауылдан арман қуып, журналист боламын деп Алматыға келген апайым үздік білімі бола тұра, оқуға түсе алмапты. Сонымен 1978 жылы "ер кезегі үшке дейін" деп үшінші рет келгенінде жолы болыпты. Бойын кернеген қуанышпен ауылға оралғанында мен дүниеге келіппін. Мені қолына алып көрген апам "Көздері қарақаттай екен, атын Қарақат қоямын" деп мені еншілеп алыпты. Апайымның айтуы бойынша, қарақат деген жеміс екiнiң бiрiнiң қолы жете бермейтiн жемiс екен. Оны теру үшiн қаншама еңбек керек, дертке шипа, қасиеттi, пайдалы жемiс дейтiн.

Қарақат есімі бұрындары сирек кездесетін. Қазір гастрольдық сапармен Қазақстанның қай қаласына барсам да, алдымнан кішкентай Қарақаттар шығады. "Сіздің құрметіңізге қойып едік" деп жатады. Бірде Қызылорда облысына бір топ әншілер өнер көрсетуге барған болатынбыз. Ауыл-

❖ **Упражнение 8.** *Есть ли среди ваших знакомых люди с именами, связанными с названиями ягод и растений? Расскажите о них.*

❖ **Упражнение 9.** *Разгадайте загадки.*

Алма дерсің түсіне қарап,
Жүгері дерсің ішіне қарап,
Татсаң тәтті,
Бал шәрбатты

Тәтті,
Тәттінің іші қатты,
Қаттының іші тәтті

Ұзын мұртты сарылар,
Қойынында наны бар

❖ **Упражнение 10.** *Прочтите данные о ягодах и растениях.*

1) **Анар*** – анар тұқымдасына жататын ағаш немесе бұта тәрізді субтропикалық өсімдік. Биіктігі 3-5 м, бұтақтары тікенекті, ашық қызыл түсті келеді. Анар жарықты жақсы көреді, құрғақшылыққа төзімді, суыққа төзімсіз. Бақта қатар аралығы 4 x 3 м етіп отырғызылады. Отырғызылғаннан кейін 3-4 жылда жеміс бере бастайды. Орташа есеппен әр ағаштан 25-30 кг өнім алынады. Ағаштары жемісті 30-50 жылға дейін береді.

***Анар сөзінің көпмағыналылығына назар аударыңыз**

1. **Анар*** – анар тұқымдасына жататын биіктігі 5-6 м. бұталы өсімдік және осы өсімдіктің жемісі.

2. Ауыс. Әйелдің екі емшегі.
АНАРГҮЛ бот. Қызыл түсті гүл.
АНАРДАЙ Қып-қызыл, нарптай.

2) **Сарымсақ**, екпе жуа - лалагүл тұқымдасы, жуа туысына жататын бір не көпжылдық шөптесін өсімдік. Сарымсақ Қазақстанның барлық жерлерінде өсіріледі. Биіктігі 1 метрдей. Жапырағы тегіс, жас күйінде жеуге болады. Баданасы күрделі (құрамында 36 пайызға дейін құрғақ зат, 7 пайызға жуық азотты заттар, 10-19 мг % С дәрумені, қант болады). Сарымсақтың күздік және жаздық түрі өсіріледі. Жаздық сарымсақ сабақтанбайды, күздік сарымсақтың гүл сабақшасында ұсақ жуашықтар пайда болады. Күздік сарымсақтың өнімділігі жоғары, бірақ ұзақ уақыт сақталынбайды. Ал жаздық сарымсақты келесі отырғызғанға дейін сақтауға болады.

3) **Өрік** - раушан гүлдер тұқымдасына жататын жеміс ағаштарының туысы, жеміс дақылы. Ағаштары өте биік, 8-15 м аралығында. Жапырақтары жалпақ, жоғары жағы үшкірлеу, тісті болып келеді. Жеміс бүршіктері бір гүл береді, олар ақ немесе қызғылт болып келеді. Жапырақтардан бұрын ашылады. Жемісі етті, түкті, ал сүйегі жылтыр келеді.

Өрік - жарық, жылу сүйгіш дақыл, жеңіл ауа, ылғал өткізгіш топырақтарда жақсы өседі, ал сазды, тұзды жерлер өрік өсіруге жарамсыз келеді. Құрғақшылыққа төзімді. Тікпе көшеттері отырғызылған бақтар 3-4 жылдан кейін өнім бере бастайды, 40-50 және одан да көп жыл өмір сүреді. Әр түптен 100 кг (15-20 жылдық ағаш) жеміс алынады. Жемісі шілде айында піседі, салмағы 20-70 г. Жемісінің құрамында 4-20 пайыз қант, алма және лимон қышқылдары, 10 пайыздай каротин, 0,4-1,3 пайыз пектин заттары, ал тұқымында 29-58 пайыз май болады.

4) **Жаңғақ** қос жарнақты көп жылдық ағаш. Дүние жүзінде 20 түрі бар.

Білгеніңіз абзал

- * Сарымсақ адам ағзасына пайдалы өсімдік.
- * Сарымсақты тіс ауырғанда пайдаланады.
- * Ол тістегі нервтерді өлтіреді.
- * Сарымсақты күнделікті аста пайдаланған дұрыс.
- * Сарымсақтың жағымсыз иісі болады.
- * Сарымсақты шаш күтіміне пайдаланады.
- * Суық тигенде сарымсақтың суын пайдаланады.

Жаңғақтың Қазақстанда екі түрі кездеседі:

1. грек жаңғағы
2. қара жаңғақ

Ағаш беркі қалың, аумақты, жапырақтары ірі (5-11 жапырақшалардан тұрады, ұзындығы 20-40 см), хош иісті. Гүлі дара жынысты, бір үйлі. Аталық гүлдері салбыраған сырға тәрізді, аналық гүлдері жеке-жеке не бірнеше гүлден өркеннің ұшында орналасқан. Грек жаңғағы жемісінің жеуге жарамды бөлігі - дөні. Қатты жеміс қабы мен қалың жарғақ ұяшығы жеуге жарамсыз. Бір ағаштан жылына 65-100, кейде 200-300 кг жеміс алынады. Жемістің салмағы 3-23 г, көбінесе, жұмыртқа не шар тәрізді болады. Дөнінің жеміс салмағындағы үлесі 30-75 пайыз. Дөнінің құрамында 55-77 пайыз май, 18-21 пайыз ақуыз, 5-6 пайыз көмірсу, В1 дәрумені, А провитамины бар. Піскен дәндерінде 30-85 мг, ал толығымен піспеген дәндерінде 1500-2000 мг, кейде 3000 мг-ға дейін С дәрумені болады.

5) **Бидай** - астық тұқымдасына жататын аса маңызды дөнді дақыл. Қазақстанда 6 түрі өседі, жабайы түрлері сирек кездеседі. Биіктігі 40-130 см, тамыр жүйесі - шашақты, тарамданған. Сабағы қуыс, жұмыр, жапырағы таспа тәрізді, сағағы сабағын орай орналасқан. Гүл шоғыры - күрделі масақ, оның қынабында 2 масақша қабыршығынан тұратын масақтар орналасқан. Масақтың пішіні ұршық тәрізді, түсі ақ, қызғылт, кейде қара, ішінде қылтанағы болады. Тұқымы - ұзына бойына тартылған сызаты бар, беті жылтыр дән. Қазақстанда жұмсақ және қатты бидай өсіріледі. Жұмсақ бидайдың масағы да жұмсақ, дөні жұмыр әрі жылтыр, сабағы қуыс. Оның ұнынан көбіне нан пісіріледі, ол нәрлі және жоғары сапалы болып саналады. Құрамында 16 пайыздай ақуыз болады, жылтырлығы 70 пайыз, дән уызы серпімді әрі созылмалы келеді. Жұмсақ бидай Қазақстанда егіс көлемінің негізгі бөлігін алып жатыр. Қатты бидайдың дөні ірі, сопақша жылтыр. Оның дөнінде 24 пайыз ақуыз, ұнының сапасы жақсы, одан кеспе және макарон жасайды. Бірақ жұмсақ бидайға қарағанда наны онша көтерілмейді.

6) **Қарақат** тасжарғандар тұқымдасына жататын бұта. Қазақстанда Алматы, Оңтүстік Қазақстан облыстарында өсірілетін 11 түрі бар. Биіктігі 60 см-ден 2 м-ге дейін жетеді.

Бұтағы тікенекті, жапырағы жалпақ, 3-5 қалақшасы болады. Гүлі ұсақ, екі үйлі, көбінесе қос жынысты, кейде дара жынысты. Маусым - шілде айларында гүлдеп, шілде-тамызда жемісі піседі. Жемісі - жидек. Жеміс шоғында 2-18 түйір жеміс болады. Жеміс құрамында 12-20 пайыз құрғақ зат, 78-83 пайыз су, 5-10 пайыз қант, 2-4 пайыз түрлі қышқыл дәрумендер, сондай-ақ, пектин, минералды тұздар бар. Қара қарақатты халық медицинасында кеңінен қолданады. Жидегі тәбет ашады, тер және несеп жүргізетін қасиеті бар. Жидегі организмде дәрумен жетіспеген жағдайда, қан азайғанда және жүдеген кезде пайдалы. Қызыл және жабайы қарақат тек жемісін жинау үшін емес, будандастыру арқылы жаңа сорттар шығару үшін де пайдаланады. Жидек ретінде қара, қызыл және ақ қарақат көп өсіріледі.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Алмажан Азаматқызы

Алмажан Азаматқызы 1823 жылы қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы, Бекетай ауылында дүниеге келген. Әкесі Азамат 1836-37 жылдары Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне қатысып, шайқаста қаза тапқан. Алмажан жастайынан өлең шығарып, ақын қыз атанды. Бірақ осы күнге сақталып қалған шығармасы - "Жетім қыз" дастаны. Дастанда әділетсіз әкімдердің жетім-жесірлерге жасаған зорлық-зомбылығы өшкереленеді. "Жетім қыздың" басты кейіпкері - Алмажанның өзі. Оқиға 2 жақтан баяндалады, арагідік қара сөзбен баяндауы бар. Дастанның сюжет желісіне әкесі Азамат қайтыс болғаннан кейін жетім қалған 14 жасар қыз бен 7 жасар ұлға Нарындағы билік иелері тарапынан жасалған зардапкер, Жәңгір ханға арызданбақшы болғанда көрген қиыншылықтары негіз етіп алынған. Дастанда әділдік іздеп күрескен жетім қыздың өршіл тұлғасы сомдалған.

2. Мәтінді оқыңыз.

Анар – анар тұқымдасына жататын ағаш немесе бұта тәрізді субтропикалық өсімдік. Жабайы анар Кавказда, Орта және Кіші Азияда, Ауғанстан мен Үндістанда кездеседі. Кәдімгі анар Орта Азия жемістерінің ішінде көп өсірілетін дақыл. Биіктігі 3-5 м, бұтақтары тікенекті, ашық қызыл түсті келеді. Анар жарықты жақсы көреді, құрғақшы-

лыққа төзімді, суыққа төзімсіз. Бақта қатар аралығы 4 x 3 м. етіп отырғызылады. Отырғызылғаннан кейін 3-4 жылда жеміс бере бастайды. Анар тұқымынан және өсімді тәсілмен, ал қолдан өсірілетін сорттары, көбінесе, сүректелген қалемше немесе ұластыру арқылы көбейеді. Орташа есеппен әр ағаштан 25-30 кг өнім алынады. Ағаштары жемісті 30-50 жылға дейін береді. Кейбір анар ағаштары 300 жылға дейін өседі. Жемісінің салмағы 200-ден 1000 г - ға дейін. Дөңгелек, шырынды, көп тұқымды, сыртында қатты қабығы бар. Жемісінің шырынында 80-90 % су, 8-12 % қант, 0,5-5 % түрлі қышқылдар, 3-4 % көмірсу, С,В дәрумендері болады.

3. Мәтінді оқыңыз.

Менің атым - Анар. Азан шақырып қойған атым - Мадина. Туылған кезімде оң қолымда үлкен қызыл қал болыпты. Әдетте, қызыл қалмен туылған адам есімін қазақта Анар деп атаған. Сол себепті мені де Анар деп атап кеткен. Мадина тек құжат жүзіндегі есімім болғанымен, мені танитын барлық таныстарым Анар деп атайды.

Сол сияқты Анаргүл, Анархан, Анарбек есімдері де көп жағдайда жайдан-жай қойылмайды деп ойлаймын. Қазақта, егер анары бар адамдардың есімін басқаша атаса, денесіндегі қызыл қал өсіп кетеді деген ырым бар. Сондықтан оларға есім қоярда үлкен мән берген.

4. Мәтінді оқыңыз.

Сарымсақ

Сарымсақ, екпе жуа - лалагүл тұқымдасы, жуа туысына жататын бір не көпжылдық шөптесін өсімдік. Отаны - Орта Азия. Жабайы түрі Қазақстанның оңтүстігінде, орталық Азияда, Үндістанда, Жерорта теңізі елдерінде кездеседі. Сарымсақ Қазақстанның барлық жерлерінде өсіріледі. Биіктігі 1 метрдей. Жапырағы тегіс, жас күйінде жеуге болады. Баданасы күрделі (құрамында 36 пайызға дейін құрғақ зат, 7 пайызға жуық азотты заттар, 10-19 мг % С дәрумені, қант болады). Сарымсақтың күздік және жаздық түрі өсіріледі. Жаздық сарымсақ сабақтанбайды, күздік сарымсақтың гүл сабақшасында ұсақ жуашықтар пайда болады. Күздік сарымсақтың өнімділігі жоғары, бірақ ұзақ уақыт сақталынбайды. Ал жаздық сарымсақты келесі отырғызғанға дейін сақтауға болады. Мәдени түрі тұқым қалыптастырмайды. Суыққа, құрғақшылыққа төзімді, құнарлы топырақта жақсы өседі. Оның тамыры 2-3 °С, ал жапырақтары 5-7 °С-та өсе бастайды. Күзде отырғызғанда тамырланып үлгерсе, ол қыстың суығына шыдайды. Сарымсақтың иісі ондағы эфир майына байланысты. Онда фитонцид көп, сонымен бірге күшәла тәрізді қосылыстар болғандықтан, емдік қасиеті бар.

5. Мәтінді оқыңыз.

Қазақ халқы – сұлулықты бағалаған халық. Қызын аялап, мәпелеп өсірген - халық. Гүл - хош иісті, нәзік, көздің жауын алатын әдемі... Осы әдемілікке, сұлулыққа, көріктілікке қызын теңеп отырған. Сондықтан да болар, қазақ халқында "гүл" сөзімен тіркескен қыздардың саны шексіз.

Қазақ тілінде "Гүл" сөзі бірнеше мағынада жұмсалады:

1. Түрлі-түсті, үлбіреген хош иісті өсімдіктің жалпы аты. Бақшада шоқ-шоқ гүлдер.

2. Ауыс. Жасөспірім, бүлдіршін. Үйдің сәні бүлдіршіндей екі гүл.

3. Ауыс. Ажар, әр, көрік, келбет. Ақ бөтің үлбіреп. Өзгеше біткен гүл.

Есімдер	Белгісі	Есімдер	Белгісі
Гүл...	▲	...гүл	▲
... ай	▲	Ай ...	▲
...ім	▲	Нұр ...	▲
... жан	▲	Наз ...	▲
... хан	▲	Жан ...	▲
... наз	▲	Мейрам ...	▲
... сім	▲	Дана ...	▲
... жайна	▲	Ақ ...	▲
... дана	▲	Бибі...	▲
...зат	▲	Жанар ...	▲
... нұр	▲	Өсем ...	▲
... баршын	▲	Бағда...	▲
... жауһар	▲	Базар...	▲
... сара	▲	Еркін...	▲
... нар	▲	Сырға...	▲
... жанар	▲	Жиде ...	▲
... гауһар	▲	Жаңа ...	▲
...жәмила	▲	Зия...	▲
...жеңіс	▲	Иба...	▲

...жиһан	▲	Нар...	▲
...зара	▲	Өмір...	▲
...зарифа	▲	Рай ...	▲
...зипа	▲	Тәжі...	▲
...мария	▲	Шынар...	▲
...мира	▲	Шырай...	▲
...нафис	▲	Нұрлы...	▲
...санат	▲	Сайлау...	▲
...шара	▲	Үміт...	▲
...шат	▲	Рыс...	▲

6. Мәтінді оқыңыз.

Үй гүлін өсіру

Үйде гүл өсіру әрі әдемілік, әрі бөлме ауасын тазарту үшін таптырмас амал. Дегенмен қандай гүлді өсіруді қолға алсақ та, алдымен оны күтіп-баптаудың қыр-сырын біліп алған жөн. Әйтпесе босқа әуре болып қаларың сөзсіз. Себебі әр гүлдің шығу тарихы, мекені әртүрлі. Бір гүл жарық, күн сәулесі мол түсетін жерде жақсы өсетін болса, енді бірі қара көлеңкені қалайды.

Расында да, пәтерде не үйде гүл өсіруге шындап бел бусаңыз, онда кейбір мәселелерге аса мән беруге тура келеді. Гүлдер мен үйде өсіруге болатын өсімдіктер үшін ең маңыздысы - жарық, жылу, топырақ пен су. Суды гүлге құйып және бүркіп отыру керек болса, ал топырақты дер кезінде құнарлылығын арттыру үшін түрлі тыңайтқыштарды пайдалануға тура келеді. Жарық және жылу режимін сақтау да гүлдің жайқалып өсуіне әсер етеді.

Үй гүлдері, негізінен, екіге бөлінеді. Бірі - әдемі декоративті, жапырақты, сосын гүлдейтін. Гүлқұмарлардың көбі оларды араластырып өсіргенді жақсы көреді. Гүлдейтін гүлдердің күтімі ерекше екендігін үнемі ескеру керек. Сондай-ақ олардың қай кезде гүлдейтінін білу керек. Біз үй гүлі дегенімізбен, олар өзге бір елдерде табиғатта өседі. Үйдің жағдайын да сол табиғаттағы қалыпқа жеткізіп, топырағын, ылғалдылығын үнемі қадағалау керек. Сол кезде ғана үй гүлі өз дәрежесінде гүлдейді.

Үй гүлдері сонымен қатар күнді жақсы көретін және алакөлеңке жерде де өсе беретін болып бөлінеді. Сондықтан үйде гүл өсіруді

қолға алсаңыз, оны қай жерге қоятыныңызды алдын ала ескеріп, дүкеншімен кеңесу керек. Өзіңіз қызығып, қалап сатып алған гүліңіздің күнді қалайтынын немесе керісінше екендігін дүкеншіден біліп алған жөн. Әйтпесе гүлдің бабы болмай, қурап қалуы мүмкін.

Балаларға кішкентай кезінен қай гүлдің, қай өсімдіктің улы екенін үйрету керек. Табиғаттағы өсімдіктердің шамамен 50-60 пайызы улы болып келеді. Ғалымдар "у мен дәрінің айырмашылығы олардың мөлшерінде" деп жатады. Үй гүлдерінің де көбі улы болып келеді. Міне, тап осы улы гүлдердің көпшілігінің емдік қасиеті болады.

"Жаңғақты аулаға екпеу керек екен, үйдегі адам саны өспейді" деген де ырым бар. Сол жемісті өсіретін көбіне өзбек халқы. Жаңғақты ауласында өсіріп-ақ, олар бау-бақшасымен де айналысып, бала-шағасын да өсіріп жатыр. Сондай-ақ "Мына гүлді ексең, күйеуге шықпай қаласың" деген секілді ел арасында тараған ырымдар бар. Бірақ бұл дұрыс ұғым емес. Негізі, үйде өсіруге болмайтын гүл жоқ. Дегенмен кактус, яғни кірпі гүлдің тікенегі балалардың қолына кіріп кетпеу үшін биіктеу жерге қою керек.

Дәрілік қасиеті бар гүлдер өте көп. Мысалы, бір ғана алаказия гүлінің жапырағынан қаншама дәрі жасалады. Шырмауық гүлінің де түрлі емдік қасиеті бар. Жапырақтарын жылы суға бір салып, көзге қоятын болсақ, көздің тамырларына әсер етіп, шаршағанын басады. Кейбір гүлдердің адамның көңіл-күйін көтеруге де ықпалы бар.

❗ Есте сақтаңыз!!!

Гүл - гүлді өсімдіктердің жыныстық жолмен көбею мүшесі. Ол сабақ не жанама бұтақ ұшында өседі. Гүл бірнеше бөлімнен тұрады. Гүл жапырақшалары гүл шығатын буыннан өсіп, гүлге қорғаныш болып тұрады. Гүл орналасатын сағақтың ұшы гүл табаны, сабақтың гүл орналасқан бөлігі - гүл сағағы, барлық гүлдер орналасатын өсімдік сабағы - гүлсидам, жабық тұқымды өсімдіктердің тостағаншасы мен күлте жапырақшаларынан құрылған гүл орамы - гүл серігі деп аталады. Тостағанша жапырақшамының түсі жасыл болады, өйткені ол фотосинтез процесіне қатысады. Гүлге түс беретін - күлте жапырақшалар. Оның түсі әртүрлі болады.

Өсімдіктің гүлдеу мерзімі жарыққа, температураға, ауаға, топырақ ылғалдылығына байланысты. Көптеген өсімдіктердің гүлі күндіз ашылады. Дәрілік, дәм-татымдық өсімдіктерді жинауда, пішен шабуда гүлдеу мерзімін білудің маңызы зор. Гүлдің пішіні, түсі, саны, сондай-ақ тұқым қуалау белгілері өсімдіктердің өзара туыстық қатынасын, өсімдік жүйесін анықтауда кеңінен пайдаланылады.

7. Өлеңді оқыңыз.**Мұқағали Мақатаев**

Жартасқа жалғыз гүл өсер
Сабағы әлсіз сары гүл
Жартаста жалғыз тұр өсіп.
Жауын ба, жел ме - бәрібір,
Өзінше ол да күресіп,
Жартаста жалғыз тұр өсіп.
Дәнеңе де атпай желігіп,
Олжасыз қалған бір мерген
Отырған сәтте ерігіп,
Жартастан жалғыз гүл көрген.
Паналап төсін көненің,
Жыл сайын осы гүл өсер.
Көрсетпек болып өнерін,
Көздеді оны бір есер.
Бір есер отыр сүйініп,
Есерді қостап жаңағы.
Үкілі қыздай иіліп,
Қиылды гүлдің сабағы.
Тамыры терең көмілген,
Жартасқа жаңа гүл өсер.
Өткінші мынау өмірмен
Өзінше ол да күресер.

8. Мәтінді оқыңыз.

Өрік - раушан гүлдер тұқымдасына жататын жеміс ағаштарының туысы, жеміс дақылы. Қазақстанда Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстарында бір түрі - кәдімгі өрік өсіріледі. Ағаштары өте биік, 8-15 м аралығында. Жапырақтары жалпақ, жоғары жағы үшкірлеу, тісті болып келеді. Жеміс бүршіктері бір гүл береді, олар ақ немесе қызғылт болып келеді. Жапырақтардан бұрын ашылады. Жемісі етті, түкті, ал сүйегі жылтыр келеді.

Өрік - жарық, жылу сүйгіш дақыл, жеңіл ауа, ылғал өткізгіш топырақтарда жақсы өседі, ал сазды, тұзды жерлер өрік өсіруге жарамсыз келеді. Құрғақшылыққа төзімді. Тікпе көшеттері отырғызылған бақтар 3-4 жылдан кейін өнім бере бастайды, 40-50 және одан да көп жыл өмір сүреді. Әр түбінен 100 кг (15-20 жылдық ағаш) жеміс алынады. Өріктің жемісі шілде айында піседі, салмағы 20-70 г. Жемісінің құрамында 4-20 пайыз қант, алма және лимон қышқылдары, 10 пайыздай каротин, 0,4-1,3 пайыз пектин заттары, ал тұқымында 29-58 пайыз май

болады. Жемісінің өзін, көптірілген және өңделген күйінде пайдаланады. Өрік ағашын егісті желден қорғайтын орман алқабында отырғызды және шабдалымен телу үшін өсіріледі. Өріктің мәдени сорттарын көбейту тәсілі - ұластыру. Негізгі отырғызу тәсілі тік бұрышты, қатар аралығы 6-8 м, қатар іші 5-6 м. Отырғызғаннан кейін жас ағаштарының бөрікбасын қалыптастыру үшін шырпу жұмыстарын жүргізіп, 3-4 жылда бір рет органикалық және минералдық тыңайтқыштар еңгізіп тұру қажет.

9. Мәтінді оқыңыз.

Жаңғақ қос жарнақты көп жылдық ағаш. Дүние жүзінде 20 түрі бар. Қазақстанда екі түрі кездеседі:

1. грек жаңғағы
2. қара жаңғақ

Жабайы түрлері Орта Азияда, Қытайда, Жапонияда кездеседі. Ағаштары өте биік (20-30 м), діңінің жуандығы 1,5-2 м. Ағаш бөркі қалың, аумақты, жапырақтары ірі (5-11 жапырақшалардан тұрады, ұзындығы 20-40 см), хош иісті. Гүлі дара жынысты, бір үйлі. Аталық гүлдері салбыраған сырға тәрізді, аналық гүлдері жеке-жеке не бірнеше гүлден өркеннің ұшында орналасқан. Грек жаңғағы жемісінің жеуге жарамды бөлігі - дөні. Қатты жеміс қабы мен қалың жарғақ ұяшығы жеуге жарамсыз. Бір ағаштан жылына 65-100, кейде 200-300 кг жеміс алынады. Жемістің салмағы 3-23 г, көбінесе, жұмыртқа не шар тәрізді болады. Дөнінің жеміс салмағындағы үлесі 30-75 пайыз. Дөнінің құрамында 55-77 пайыз май, 18-21 пайыз ақуыз, 5-6 пайыз көмірсу, В1 дәрумені, А провитамиі бар. Піскен дөндерінде 30-85 мг, ал толығымен піспеген дөндерінде 1500-2000 мг, кейде 3000 мг-ға дейін С дәрумені болады.

10. Мәтінді оқыңыз.

Бидай - астық тұқымдасына жататын аса маңызды дөнді-дақыл. Қазақстанда 6 түрі өседі, жабайы түрлері сирек кездеседі. Биіктігі 40-130 см, тамыр жүйесі - шашақты, тарамданған. Сабағы қуыс, жұмыр, жапырағы таспа тәрізді, сағағы сабағын орай орналасқан. Гүл шоғыры - күрделі масақ, оның қынабында 2 масақша қабыршығынан тұратын масақтар орналасқан. Гүл шоғыры - күрделі маса, оның қынабында 2 масақша қабыршығынан тұратын масақтар орналасқан, ал олардың аралығында 3-5 гүлдері болады. Масақтың пішіні ұршық тәрізді, түсі ақ, қызғылт, кейде қара, ішінде қылтанағы болады. Тұқымы - ұзына бойына тартылған сызаты бар, беті жылтыр дөн. Масақ қылтығына, түсі мен масақша қабыршағының түк басуына, қылтықтары мен дөндерінің түсіне байланысты бидайдың түрлері түршелерге бөлінеді, ал әрбір түрше сорттардан тұрады.

Қазақстанда жұмсақ және қатты бидай өсіріледі. Жұмсақ бидайдың масағы да жұмсақ, дәні жұмыр әрі жылтыр, сабағы қуыс. Оның ұнынан көбіне нан пісіріледі, ол нәрлі және жоғары сапалы болады. Құрамында 16 пайыздай ақуыз болады, жылтырлығы 70 пайыз, дән уызы серпімді әрі созылмалы келеді. Жұмсақ бидай Қазақстанда егіс көлемінің негізгі бөлігін алып жатыр. Қатты бидайдың дәні ірі, сопақша жылтыр. Оның дәнінде 24 пайыз ақуыз, ұнының сапасы жақсы, одан кеспе және макарон жасайды. Бірақ жұмсақ бидайға қарағанда наны онша көтерілмейді.

11. Мәтінді оқыңыз.

Алмұрт - нәк раушангүлділер тұқымдасының бір туысы, жеміс ағашы. Дүние жүзінде 60-қа жуық түрі белгілі. Олар ауа-райы қоңыржай және субтропикалық аймақтарда өседі. Қазақстанда кәдімгі алмұрт немесе орман алмұрты, регель алмұрты, құлжа алмұрты немесе кеш пісетін алмұрт деген түрлері бар. Алмұрт көп күтімді қажет етпейді, жылусүйгіш, суыққа төзімсіз ағаш. Биіктігі 10-12 м болады. Бұтақ шоғырының аумағы жалпақ, пирамида тәрізді. Жапырағы жұмыртқа пішінді, түксіз, жылтыр. Гүлі ақ, қызғылт, сарғыш, кейде қызыл түсті, гүлтабақшасына шоғырланған. Жемісі - сары, жасыл не қызғылт түсті сопақша келеді. Салмағы 20-300 г-дай. Алмұрт отырғызылғаннан кейін 4-5 жылда жеміс бере бастайды, 40-50 жылдай өседі. Мәдени сорттарын ұластыру арқылы өсіреді. Қазақстанда 14 сорты аудандастырылған оның Орман аруы, Талғар аруы, хош иісті алмұрт деген сорттары кең тараған. Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында өсіріледі. Өсімдік зиянкестеріне төзімді, көбіне ауруға шалдықпайды. Алмұрт бағалы ағаш, гүлінен аралар бал жинайды. Жемісінің құрамында 80-84,3 пайыз су, 10-13 пайыз қант, глюкоза, фруктоза, сахароза, 0,1-0,6 пайыз қышқыл, илік және 0,4 пайыз азотты заттар, В, С дәрумендері, каротин болады. Одан тосап, шабрап, т.б. сусындар дайындалады.

12. Мәтінді оқыңыз.

Қызғалдақ лала гүлдер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін пияздықты өсімдіктер. Қазақстанның далалық аймақтарында жиі кездеседі. Қызғалдақтың жалпы 32 түрі бар, оның 11 түрі Қазақстанның эндемигі болып саналады. Бұлардың биіктігі 3-50 см. Сабағы жұмыр, тік өседі. Тамырымен жалғасқан буынында пиязшығы болады. Гүл қоршауы ақ, қызыл не сары. Жемісі - қауашақ. Қызғалдақтың пиязшығын күзде гүлі түскеннен кейін жинап алып, оны құрғақ, салқын жерде сақтап, көктемде егеді. Қызғалдақ әсемдік және гүлінен хош иісті зат алу үшін өсіріледі.

13. Мәтінді оқыңыз.

Раушангүл тұқымдасы қос жарнақтыларға жататын бұта, ағаш тәріздес бір не екі жылдық өсімдіктер. Жер шарында кең таралған, негізінен, қоңыржай аймақта өседі. Оның 100-ден аса туысы, 3 мыңнан астам түрі белгілі. Қазақстанның барлық жерінде кездесетін 36 туысы, 200-ден артық түрі бар, оның 12-сі өте сирек кездесетін өсімдіктер, сондықтан қорғауға алынып, Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген. Раушангүл тұқымдасына жататын өсімдіктердің жапырақтары күрделі, кезектесіп орналасады, бүтін жиекті, қосалқы жапырақшалары болады. Гүлі қос жынысты, кейде дара жынысты, жеке-жеке не топтанып орналасқан. Гүл күлтесі бесеу, аталығы мен аналығы көп, гүлқоршауы көбіне екі қатарлы. Бұл тұқымдасқа жататын өсімдіктер арқылы тозаңданады. Жемісі - көп сүйекті жаңғақ, жаңғақша, жидек, алма, тұқымы эндоспермсіз. Раушангүл тұқымдасының көбі пайдалы өсімдіктер: жеміс беретін ағаштар (алма, алмұрт, айва, шие, өрік, шабдалы); жидек (таңқурай, қойбүлдірген, сиыр бүлдірген, қарақат), әсемдік түрлері (раушангүл, шетен, тобылғы, долана) және дәрілік түрлері (итмұрын, тұзу қазтабан, бүршікгүл). Жемісі тамаққа пайдаланылады, құнарлы мал азығы, гүлінен ара бал жинайды.

**АСЫЛ МЕТАЛДАР МЕН ҚЫМБАТ ЗАТ
АТАУЛАРЫНАН ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные от названий драгоценных
металлов и ценных вещей)**

№	Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Мағынасы (Значение)
1	Алтын	▲	золото	один из драгоценных металлов
	...күл (гүл)	▲	цветок	
	...ай	▲	луна	
	...бек	▼	великий	
2	Алмас	▼	алмаз	самый прочный предмет природы
	...бек	▼	великий	
3	Күміс	▲	серебро	бело-сверкающий металл
	... бек	▼	великий	
	... ай	▲	луна	
4	Ділде	▲	золотая монета	старинная пятирублевая золотая монета
	... бай	▼	богатый	
	Сей ...	▼	<i>араб. имя</i>	
	Ибә ...	▼	<i>араб. имя</i>	
5	Гауһар	▲	бриллиант	редкий, очень ценный драгоценный камень
	... тас	▲	камень	
	... бек	▼	великий	
	Гүл ...	▲	цветок	
6	Маржан	▲	коралл	1. ярко красный, красноватый или белый камень, мелкие бусы 2. перен. редкий, дорогой, ценный
7	Меруерт	▲	жемчуг	шарообразное образование в раковинах некоторых моллюсков
8	Жібек	▲	шелк, шелковый	натуральное волокно из коконов тутового шелкопряда, применяется в хлопкопрядильной промышленности

❖ **Упражнение 3.** Прочтите предложения и найдите определяемые слова.

Ақша тауары рөлін атқаратын бағалы металл	ділдә, алтын, гауһар, маржан, меруерт, жібек, темір, алмас
Табиғаттағы ең қатты зат	
Сирек кездесетін, аса бағалы зат	
Құны бес сомдық ескі алтын ақша	
Ішек қуысты теңіз жануарлары	
Кейбір моллюскілердің бақалшақтарындағы шар тәріздес түзіліс	
Мата өнеркәсібінде пайдаланатын табиғи талшық	
Жылтыр, күміс түсті ақ түсті металл	

❖ **Упражнение 4.** Разделите на две группы имена людей связанные с названиями драгоценных металлов и ценных вещей.

Алтынгүл, Алтынай, Алтынбек, Алмас, Алмасбек, Күміс, Күмісгүл, Күмісбек, Күмісай, Ділдә, Ділдәбай, Сейділдә, Гауһар, Гауһартас, Гауһарбек, Маржан, Меруерт, Жібек, Болат, Болатбек, Бекболат, Темір, Темірлан, Темірбек.

Ер адам есімі	Әйел адам есімі

❖ **Упражнение 5.** Прочтите текст, обратите внимание на словосочетания сочетающиеся со словом "алтын"

Қабір шырша бөренелерден жасалған, көлемі 3,3x1,9 м, биіктігі 1,5 м, сол жақ бөлігіне қойылған сақ жауынгерінің басы батысқа қаратылып жатқызылған. Қабірдің оңтүстік және батыс шеттерінде металл, қыш, ағаштан жасалынған ыдыстар, зергерлік бұйымдар қойылған. Қабір ағаш қақпақ-

пен жабылып, темір құрсаулармен бекітілген, еденіне тақтай төселген, ал адам қойылатын жеріне **алтын** жапсырмалармен безендірілген төсеніш салынған. **Алтын** адам киімі 4 мыңға жуық **алтын** әшекейлермен безендірілген. Әшекейлермен барыс, бұлан, таутеке, арқар, ат, түрлі құс бейнелерін беретін "аңдар стилінде" жасалған. Бас сүйектің сол жағынан жаһұт тастармен әшекейленген **алтын** сырға табылды. Бас киімі қазіргі қазақ киімі үлгілеріне ұқсас, биік, шошақ төбелі, ұзындығы 70 см шамасында. Мойнында дөңгелек жүзік сияқты алтын **алқа**, іш көйлегі, көкірегінің тұсы, жеңі **алтын** тоғалармен өрнектелген, саусағында екі **алтын** жүзік, қамзолы құрастырмалы белбеумен буылған. Белбеуге аңға ұқсас бейнелер, 16 тоға жапсырылған, оң жағында қызыл қынапты ұзын семсер, сол жағында **алтын** пластиналар жапсырылған қынға салынған темір қанжар - ақинақ, шалбар балағы да **алтын** тоғалармен әшекейленген.

❖ **Упражнение 6.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Алтын адам

Алтын адам (б.з.б. 5 ғ.) - Алматы облысы Есік қаласының солтүстігіндегі Есік өзенінің сол жақ жағалауындағы темір дәуірінен сақталған сақ обасынан табылған алтын киімді сақ жауынгерінің мүрдесі. 1969-70 жылдары археолог К.А.Ақышев тапқан. 40-тан астам обадан тұратын қорымның оңтүстік шетінде биіктігі 6 м, диаметрі 60 м үйінді төбе астынан екі қабір ашылды. Біреуі ертеректе тоналған. Екіншісінен жасы 17-18 шамасындағы сақ жауынгерінің мүрдесі ашылды. Қабір шырша бөренелерден жасалған, көлемі 3,3x1,9 м, биіктігі 1,5 м, сол жақ бөлігіне қойылған сақ жауынгерінің басы батысқа қаратылып жатқызылған. Қабірдің оңтүстік және батыс шеттерінде металл, қыш, ағаштан істелінген ыдыстар, зергерлік бұйымдар қойылған. Қабір ағаш қақпақпен жабылып, темір құрсаулармен бекітілген, еденіне тақтай төселген, ал адам қойылатын жеріне алтын жапсырмалармен безендірілген төсеніш салынған. Алтын адам киімі 4 мыңға жуық алтын әшекейлермен безендірілген. Әшекейлермен барыс, бұлан, таутеке, арқар, ат, түрлі құс бейнелерін бе-

ретін "аңдар стилінде" жасалған. Бас сүйектің сол жағынан жаһұт тастармен әшекейленген алтын сырға табылды. Бас киімі кейінгі қазақ киімі үлгілеріне ұқсас, биік, шошақ төбелі, ұзындығы 70 см шамасында. Мойнында дөңгелек жүзік сияқты алтын алқа, іш көйлегі, көкірегінің тұсы, жеңі алтын тоғалармен өрнектелген, саусағында екі алтын жүзік, қамзолы құрастырмалы белбеумен буылған. Белбеуге аңға ұқсас бейнелер, 16 доға жапсырылған, оң жағында қызыл қынапты ұзын семсер, сол жағында алтын пластиналар жапсырылған қынға салынған темір қанжар - ақинақ, шалбар балағы да алтын доғалармен әшекейленген. Есік обасынан алынған археологиялық мәліметтерге қарап, бұл адамның б.з.б 5-4 ғасырларда өмір сүргені анықталды. Киім үлгісі, жерлеу рәсімі, алтын адамның Жетісу жерін мекендеген сақтардың көрнекті елбасы немесе жас көсем, әскербасы екенін айқын көрсетеді. Табылған күміс тостағандағы 26 жеке әріптер қатары сол кездің өзінде Жетісу сақтарында көне әліпби түрлері қолданылғанын байқатады. Көне дәуірдегі материалдық мәдениет, өнер, мифология салдарынан мол дерек беретін алтын адам сол кездегі сақтарда мемлекеттік өркениет ертеден қалыптасқанын дәлелдейді. Алтын адам - Қазақстанның азаттық символына айналды. Оның тұлғасы Алматының бас алаңына орнатылды, ал төбе бөркіндегі қанатты тұлпарлар бейнесі Елтаңбамызға өнді.

❖ **Упражнение 7.** *О ком идет речь?*

1. "Суперстар" байқауының бірінші жүлдегері?
2. "Келінге өсиет" әнінің авторы?
3. Қарағандылық, 1996 жылы ҚР Қорғаныс министрі кім?
4. Меруерт Өтекешова қандай рөлді сомдаған?
5. 27-Олимпиада ойындарының (2000, Сидней, Австралия) күміс жүлдегері кім?

❖ **Упражнение 8.** *Приведите в порядок расположения слов в предложениях.*

1. Қорытылып алынады темірден болат.
2. Тоқыма пайдаланады жібекті өнеркәсібінде.

элемент. Сыртқы ортаның химиялық әсеріне аса төзімді. Оттек, сутек, азот және көміртекпен тікелей қосылмайды. Алтынға сілтілер және жеке қышқылдар әсер етпейді. "Патша сұйығында" (1 көлем HNO_3 , 3 көлем HC_1) және кейбір күшті қышқылдар қоспасында ериді. Қосылыстарында алтын бір және үш валентті болып келеді.

Алтын - экономикада тауарлардың жалпы жиынынан бөлініп шығып, жалпыға бірдей баламаға айналған асыл металл. Ол ұзақ тарихи кезең бойы басқа металдармен қатар, ал кейін жеке дара ақша және валюта жүйесін құрай отырып, ақша тауары рөлін атқарып келеді. Алтын б.з.б. 1500 жылдары Қытай, Үндістан, Мысыр және Месопотамияда, ал б.з.б. 8-7 ғасырдан Ежелгі Грекияда ақша қызметін атқарады.

2. Мәтінді оқыңыз.

Алтынбаев Мұхтар Қапашұлы

Алтынбаев Мұхтар Қапашұлы 10.12.1945 жылы Қарағандыда туылған. Әскери қайраткер, Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрі қызметін атқарған, генерал-полковник. 1965 жылғы 29 желтоқсаннан бері Қарулы Күштер қатарында қызмет атқарады. 1977 жылы Әуе-Қорғаныс әскері ұшқыштарының Армавир Жоғарғы әскери училищесін, 1985 жылы Г.К.Жуков атындағы Әуе-Қорғаныс әскері Әскери командалық академиясын бітірген. Авиация полк ұшқышы, жойғыш авиация полк командирі, ұшуға дайындық полкы командирінің орынбасары, жойғыш авиация полк командирі, Әуе-Қорғаныс әскері дивизия командирінің орынбасары, командирі, Әуе-Қорғаныс әскері корпусы командирі, Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі Әскери-Әуе Күштерінің қолбасшысы қызметтерін атқарған. III дәрежелі "Отанға қызмет еткені үшін" орденімен марапатталған.

3. Мәтінді оқыңыз.

Алмас - минерал көміртектің (C) кристалл түрі, табиғаттағы ең қатты зат. Алмас кубтық сингонияда кристалданады. Куб, октаэдр, ромбододекаэдр, тетраэдр, сондай-ақ олардың араласқан түрінде кездеседі. Алмас б.з.б. белгілі болған. 19 ғасырдың 70-жылдарына дейін ол тек кен қайраңдардан өндірілді. Табиғатта кездесетін алмас түйіршіктерінің салмағы әдетте 0,1 - 1,0 караттан (20 г) астам ірі кристалдары өте сирек кездеседі және оларға жеке ат беріледі. Мысалы, 1905 жылы Оңтүстік Африкада табылған дүние жүзіндегі ең ірі "Куллинан" алмасы кристалының массасы 3106 карат (621,2 г) бол-

ған. Кейін одан әртүрлі пішінді 105 бриллиант алынды. Алмастың меншікті салмағы $3,54,0 \text{ г/см}^3$. морт сынады, сынған жері бұдыр келеді, электр тогын нашар өткізеді. Түссіз, ақ, көгілдір, жасыл, сарғылт, қоңыр, қызғылт, қара сұр түсті болып келеді. Алмастың түсі әртүрлі болып келуі құрамындағы қоспаларға (5 % - ке дейін Si, Al, Ca, Mg, Ti, Co, Cr, Fe, т.б.) байланысты. Бұлардан басқа оның құрамында қатты (оливин, пироксен, гранаттар, хромшпинелидтер, графит, кварц, темір оксидтері, т.б.) күйіндегі қоспалар да болады.

4. Мәтінді оқыңыз.

Күміс - Ag элементтердің периодтық жүйесінің I тобындағы химиялық элемент. Табиғатта тұрақты екі изотопы бар. Ag және Ag күміс өте ерте заманнан бастап адам тұрмысында пайдаланылып келеді. Мысалы., Мысыр фараоны - Менес заманында (б.з.б. 3600ж.) күміс алтыннан 2,5 есе қымбат болған. Одан күміс теңгелер, зергерлік бұйымдар жасалған. Күміс 16 ғасырдан 19 ғасырдың аяғына дейін Еуропа елдерінің ақша айналымында болған. 19 ғасырдың аяғында елдердің көпшілігі алтынға ауысты. Күміс валютасы Қытайда, Иранда Ауғанстанда 20 ғасырдың 30-жылдарына дейін сақталды.

Күміс қорғасын-мырышты, мыс, алтын-күмісті кентастардан алынады. Оның басқа металдармен қорытпасы зергерлік бұйымдар жасауда, медицинада күміс препараттары, кино және фотоөнеркәсіптерінде, химия, электртехникалық және электрондық өнеркәсіптерінде қолданылады. Ag+ иондары суды жақсы тазартады. Қазақстанда күміс Бозшакөл, Қоңырат, Ақтоғай, Айдарлы, Бақыршық кен орындарында кездеседі.

5. Мәтінді оқыңыз.

Гауһар

Гауһар (бриллиант) - сирек кездесетін, аса бағалы асыл тас. Ең алғашқы гауһарлар табиғи процестер нәтижесінде егеліп жылтырланған кристалдар, алмас кен қайраңдарында кездеседі. Алмас кристалдарын өңдеу жұмыстары 14 ғ-да Венецияда басталған.

Гауһарды қырлау жұмыстарының негізі алмас кристалдарының табиғи пішінінен өрбіген. 17-18 ғасырларда "роза", "багет", "перуци" және "регент" деп аталынған гауһардың қырланған түрлері кеңінен тараған. 19 ғасырда алмас өндірісіне ендірілген механикалық егеу-өңдеу әдістері тастардың жалпы бейнесін өзгертуге, сонымен қатар қазіргі дөңгелекше гауһардың шығуына себепкер болды. Бұл жаңа дөңгелек бейнелі қырлы гауһарлар аса сәнді ажарға гажайып жылтырлық және сәуле шағылыстыру - құлпырма қасиет-

теріне ие болды. Осындай 57 тегіс жақты дөңгелекше - "толық" гауһар 3 қабаттан тұрады: жоғарғы (тәж), ортаңғы (рундист), төменгі (павильон). Тәж гауһардың орталық осіне тік перпендикуляр орналасады. Оны айнала 32 жақты 2-3 қатарлы белбеу жүргізіледі. Рундист гауһардың аумағын және бейнесін реттейді. Павильонда 24 жақ 2 қатарға айнала орналасып, орталығында бір нүктемен аяқталады (кейде нүкте орнына 8 бұрышты кішкентай 58-ші жақ өңделеді). "Толық" қырлы гауһардың геометриялық сипаттамасын 1919 жылы орыс зерттеушісі М.Толковский есептеп шығарған. Гауһарды қырлаудың көп тараған түрлері: дөңгелекше ("қарапайым" және "толық"), түрлі пішінді ("алмұрт", "жүрек", "сопақ"), тікбұрышты ("багет", "изумруд"), жұпсыз симметриялы ("импариант", "принцесса"). Гауһардың бағалауда оның түсі, түрлі "ақаулары" (жарығы, қоспалары), салмағы және қырлау сапасы ескеріледі. Бұл қасиеттерді анықтау үшін түрлі стандарттық эталондар және әдістер қолданылады. Гауһар зергерлік бұйымдар жасауда: көбінесе, қымбат металдардан жасалған сақина, сырға, түйме көздерін және композициялы бұйымдардың жеке элементтерін немесе топталған жиынтық түрінде оның негізін құруға (диадема, алқа, түйреуіш), сонымен қатар кейбір ордендер мен жоғарғы айыру белгілерін әшекейлеуге қолданылады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Гауһар Әлімбекова

Қыздар педагогикалық институтының музыка факультетінде оқыдым. "Әкеге сағыныш", "Перзент сыры", "Ақ келін", "Жазығым не?", "Көктемгі жаңбыр" атты өндеріме клип жаздық. Кейбір клиптерімнің түсіруіне қаржы жағынан көмектесіп, демеушілік жасаған - өнер жанашыры Абай Әбішев. Жақында "Әлдилесін махабат ән - бесігін" атты альбом шығармақпын.

Өз өндеріме ара-тұра сөз жазамын. Бірақ соған қарап мен ешқашан өзімді "ақынмын" деп есептеген емеспін. Мүмкін, баяғыда, балалықпен солай ойласам, ойлаған да шығармын. Дегенмен кейіннен орта көрдік, айналамызға қарап, ненің не екенін ажыраттық. Мен тіпті көп уақытқа дейін өзімнің ән жазатынымды да, жұрттан жасырып жүрдім. Әйтпесе ондай қабілетім ертеректе, 8-9 сыныпта оқып жүрген кезде-ақ байқалған. Одан кейін Қыздар педагогикалық институтында студент болып жүргенде де ән жазып, оны өз арамызда айтып жүрдім. Соны "өзімдікі" деуге ұялып, "бір дос қызымдікі еді" дейтінмін. Бір

қызығы, артынша, сол әндерді факультеттегі, жатақханадағы басқа қыздар да үйреніп алатын болды. Өз әнімді басқалардың аузынан естігенде алабөтен бір күй кешіп, алғаш рет қатты толқыдым. Сонда да "менің осындай өнерім бар екен-ау" деп аса мойындай қоймадым. 1992 жылы "Үкілі үміт" байқауына қатысып, дипломант болғаннан кейін ғана, өзімді-өзім қолға алып, "қой, мен бұған жеңіл қарамайын. Мүмкін, менің өмірдегі жолым осы шығар" деп біржолла бет бұра бастадым. Өзімнің сазгерлік өнеріме деген сенімімнің бекуіне сол "Үкілі үміттің" әділқазылар алқасында болған Мұрат Құсайынов, Секен Тұрысбеков, Әбүірбек Тінәлиев ағалардың көп ықпалы болды.

("Айқын" газетінен).

7. Мәтінді оқыңыз.

Ділдәбеков Мұхтархан Қабыланбекұлы

Ділдәбеков Мұхтархан Қабыланбекұлы 19.3.1976 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Мақтарал ауданында туған. Боксшы, Қазақстанның еңбек сіңірген спорт шебері атағын 1997 жылы алған. 1994 жылы Шымкент гуманитарлық университетіне түскеннен кейін бокспен айналыса бастайды. Алғашқы жаттықтырушысы - Н.Сафиулин. 1996 жылы Ташкент қаласында өткен С.Джексон атындағы халықаралық турнирде ауыр салмақта (91 кг-нан жоғары) жеңіс тұғырына көтеріліп, спорт шебері атанды. Үш рет (1997, 1998, 1999) Қазақстанның, Бангкокте өткен 13- Азия ойындарының (1998) чемпионы, Қазақстан - Куба боксшыларының жолдастық кездесуінің (1998) және Варшавада (Польша) өткен Ф.Штамм атындағы халықаралық турнирдің (1999) жеңімпазы, дүниежүзілік чемпионаттың (1999, Хьюстон, АҚШ), 27-Олимпиада ойындарының (2000, Сидней, Австралия) күміс жүлдегері атанды.

8. Мәтінді оқыңыз.

Маржан

Көбіне маржан полиптері класына, жарым-жартылай гидроидтар класына жататын ішек қуысты теңіз жануарлары. Маржандардың көпшілігі пішіндері әртүрлі әктасты қаңқа түзеді. Маржан рифтерінің негізгі мадрепоралы маржандар тоғайынан тұрады. Маржан деп сондай-ақ әшекей бұйымдар жасалатын қызыл және қара маржандардың қаңқаларын да айтады. Түсі алуан түрлі болып кездеседі. Зергерлік өндірісте кей түрлері (қызғылт, қызыл, сарғылт қызыл, қызғылт қоңыр, қара түсті) қолданылады. Түсі құрамына енген түрлі орга-

никалық заттар мен қоспаларға байланысты. Темір қоспалары маржанды қызғылт, қызыл, сарғылт қызыл, қоңыр, ал марганец - сұр түске бояйды. Дүниежүзілік саудада алынған жеріне және сапасына қарай африкалық, алжирлік, сицилиялық, жапондық болып жіктеледі. Жыл сайын 50 тоннаға жақын маржан өндіріледі. Одан түрлі зергерлік және әшекейлік бұйымдар жасалады.

9. Мәтінді оқыңыз.

Меруерт

Меруерт - інжу, кейбір моллюскілердің бақалшақтарындағы (раковиналарындағы) шар тәрізді түзіліс. Ол мантияға немесе мантия мен бақалшақтар арасына бөгде заттардың жиналуы әсерінен түзіледі. Түсі ақ, қызғылт немесе сары, кейде қара. Көлемі кейде кептердің жұмыртқасындай болып келеді. Неғұрлым ірі әрі шар пішінді болса, соғұрлым жоғары бағаланады. Меруерт өзінің әсемдігіне байланысты зергерлік өнерде кеңінен қолданылады. Теңіз меруерті өнімдерін алу Қызыл теңіз, Парсы шығанағы мен Цейлон, Австралия, Жапония және Венесуэла жағалауларында жүргізіледі. Тұщы су меруерті өнімдерін жинастыру ежелден Ресей, Шотландия, Германия, Қытай және Солтүстік Америкада таралған. XX ғасырда меруертке деген сұраныс және оның табиғи көздерінің азаюы нәтижесінде меруерт қолдан өсіріле бастады.

10. Мәтінді оқыңыз.

Жібек - жібек құртының пілләсынан өндіріліп, тоқыма-мата өнеркәсібінде пайдаланатын табиғи талшық. Кейде ол талшықтан тоқылған матаны да жібек деп атайды. Жібек құрты қуыршаққа айналар алдында арнаулы бездері бөлетін жібек жіпше - піллә түзеді. Өндірістік жібек, негізінен, тұт ағашының қолдан өсірілетін (асыранды) құртынан және жабайы емен құртынан алынады. Асыранды жібек құрты барлық жібектің 90 пайызын береді. Көп еңбек қажет ететіндіктен жібек ең қымбат талшық саналады, сондықтан жасанды жібек өндірісі қолға қойылған. Жалғыз пілләдан алынған талшық тым жіңішке болатындықтан, тікелей өндірісте қолданылмай, тек жібек қасиетін зерттеу үшін пайдаланады. Табиғи жібек талшықтарынан тоқылған маталарды адамдар ерте замандарда-ақ жоғары бағалаған. Қытайдан шығарылатын жібек маталар Ұлы Жібек жолы арқылы дүние жүзінің басқа аймақтарына таралып, саудагерлерге мол табыс әкелген. Жібек құрты қазір тек Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облысының кейбір аудандарында, Қытай, Жапония, Үндістан елдерінде өсіріледі.

11. Мәтінді оқыңыз.**Болат**

Болат - темірдің көміртекпен және басқа элементтермен қорытпасы. Ол деформалануға төзімді. Болат қара металлургия өндірісінің негізгі өнімі және қазіргі машина жасау өнеркәсібі мен құрылыста пайдаланатын негізгі материал. Болат өндірісінің көлемі мемлекеттің техника-экономикалық деңгейін сипаттайды. Негізінен домна пештерінде, конвертерлерде, мартен және электр пештерінде шойын қорытпалары мен болат кесектерін балқыту жолымен алынады. Болатты жаппай өндіру әдістерімен қатар оның қымбатқа түсетін әрі өнімділігі төмен, бірақ жоғары сапалы ерекше таза металл алуға мүмкіндік беретін - вакуумдық доғамен қорыту, вакуумды индукциялық қорыту, электрон сәулесімен балқыту, плазмамен қорыту сияқты тәсілдері жетілдіріп келеді. Химиялық құрамына қарай көміртекті және легирленген болат болып бөлінеді. Көміртекті болаттың құрамында темір мен көміртектен басқа марганец және кремний сондай-ақ, зиянды қоспалар - күкірт, фосфор элементтері болады. Болаттың сапасын жақсарту үшін қорытпа құрамына хром, никель, молибден, ванадий, вольфрам, марганец, кремний элементтері қосылады. Пайдалану ретіне қарай болат мынадай негізгі топтарға бөлінеді: құрылымдық болат, аспаптық болат және айрықша химия-физикалық қасиеттері бар болат.

12. Мәтінді оқыңыз.**Парижді тамсандырған қазақ өнері**

Дүниежүзілік өнер астанасы саналатын Париж қаласында қазақтың белгілі суретшісі Ерболат Төлепбай атағы әлемге әйгілі қылқалам шебері Сальвадор Далидің шығармаларымен бірге арнайы көрме өткізді.

Ерболат Төлепбайдың шығармашылығы өз елімізде кеңінен мәлім әрі жоғары бағаланады. Ол - Қазақстан Республикасының өнеріне еңбегі сіңген қайраткер, Қазақстан Республикасының меценаттары клубының Платина Тарлан атты мәртебелі сыйлығының иегері. Оның салған суреттерімен ТМД мен шығыс Еуропа елдерінің көрермендері әбден таныс. Бұған дәлел ретінде, Ерболат Төлепбайдың Мәскеу қаласындағы Третьяков галереясында, Бішкек қаласындағы Evrounion көркемсурет орталығындағы зор табыспен өткен дербес көрмелерінен соң оған Ресей Федерациясы көркемсурет академиясының академигі, Чехия көркемсурет академиясының академигі атағы берілгенін, сондай-ақ 2002 жылы Өнер Evrounionның ең жоғары наградасы тапсырылғанын айтсақ та әбден жеткілікті.

2004 жылдың маусым айында оның шығармалары Париждегі ең ірі атақты суретшілердің көрмелері өткізілген "Escapo Miromeslin" галереясында өткен көрмеде талғампаз париждіктерді де тамсандырды.

Парижде қазақ суретшісі Ерболат Төлепбайға Сальвадор Дали атындағы Халықаралық альянс сыйлығы берілді.

13. Мәтінді оқыңыз.

Темір

Темір - жылтыр, күміс түсті ақ металл. Оның пластикалығы жоғары, соғуға, таптап жаюға, иіп соғуға бейім, жақсы өңделеді. Темір жылу мен электр тогын жақсы өткізеді. Қазіргі техника үшін темірдің маңызы зор. Ол негізінен құрамы мен қасиеттері әртүрлі қорытпалар түрінде қолданылады. Темір және оның қорытпаларын өндіру жылдан жылға дамып келеді. Темір барлық өсімдіктер мен жануарлар организмінің құрамында болады. Жануарлар мен адам организміне темір тамақ арқылы өтеді. Медицинада дәрілік темір препараттары, изотоптары медицина, биология зерттеулерінде индикатор ретінде, қан ауруын анықтауда қолданылады.

14. Мәтінді оқыңыз.

Темірбеков Абдолла Хұсайынұлы

Темірбеков Абдолла Хұсайынұлы - психолог. Ол 1929 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетін бітірген. Еңбек жолын мектепте психология пәнінен сабақ беруден бастайды. Орал педагогика институты директорының сырттан оқу жөніндегі орынбасары (1932-37), Қызылорда педагогика институты директорының ғылыми-оқу жұмысы жөніндегі орынбасары (1939-48), Абай атындағы қазақ педагогика институтында декан (1950-1955), Өскемен педагогика институтының доценті (1960-62) және Шет тілдер институтының педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі (1962-72) қызметін атқарған.

Темірбеков жоғары оқу орындарына арналған психологиялық оқулықтарының, көптеген ғылыми еңбектерінің авторы.

**АСПАН ДЕНЕЛЕРІНІҢ АТАУЛАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР**
(Имена, связанные с названиями небесных тел)

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Орыс тіліндегі мағынасы (Значения в русском языке)
Ай	▲	луна	
Айнұр	▲	Айнұр, ай – луна + нұр – свет, сияние луча	пусть ребенок будет красивым как лунный свет. Присваивается обычно девочкам
... гүл	▲	Айгүл, ай – луна + гүл – цветок	пусть ребенок будет как лунный цветок. Присваивается обычно девочкам
... жан	▲	Айжан, ай – луна + жан – душа	пусть ребенок будет красивым как луна, луноподобным. Присваивается обычно девочкам
... ғаным	▲	Айғаным, ай – луна + ғаным/ қаным/ ханым – госпожа	предвещает будущее ребенку, чтобы она стала госпожой. Присваивается обычно девочкам
... жамал	▲	Айжамал, ай – луна + жамал – красота, прелесть, миловидность	пусть ребенок будет красивым как луна, Присваивается обычно девочкам
... герім	▲	Әйгерім, ай – луна + керім – прекрасный, чудесный, замечательный	пусть ребенок будет прекрасным как луна. Присваивается обычно девочкам

... ман	▲	Айман известная, ясная, славная	пусть ребенок будет ясным как луна
... наш	▲	Айнаш блестящая, как зеркало, красивая	пусть ребенок будет блестящим как зеркало. Присваивается обычно девочкам
... бек	▼	Айбек, ай – луна + бек – крепкий, твердый. Перен. – долгоживущий.	пусть ребенок будет крепким как луна. Присваивается обычно мальчикам
... бар	▼	Айбар – символ, внушительный	пусть ребенок будет смелым, мужественным. Присваивается обычно мальчикам
... бас	▼	Айбас, ай – луна + бас – начало, глава	пусть ребенок будет со светлой головой, умным. Присваивается обычно мальчикам
... бат	▼	Айбат, суровость, грозный вид, смелость	пусть ребенок будет смелым, бесстрашным. Присваивается обычно мальчикам
... бол	▼	Айбол, ай – луна + бол – будь	пусть ребенок будет светлым как луна. Присваивается обычно мальчикам
... болат	▼	Айболат, ай – луна + болат – сталь	пусть ребенок будет как лунная сталь. Присваивается обычно мальчикам
...бын	▼	Айбын, величие, внушительность, смелость, яркость	пусть ребенок будет смелым. Присваивается обычно мальчикам
... ғали	▲	Айғали, ай- луна + ар. ғали – высокий, высший	пусть ребенок будет справедливым. Присваивается обычно мальчикам
... дана	▲	Айдана, ай – луна + дана – знающая, мудрая, целомудренная	пусть ребенок будет всезнающим, мудрым. Присваивается обычно девочкам

... толқын	▲	Айтолқын, ай – луна + толқын – волна	пусть ребенок будет как лунная волна. Присваивается обычно девочкам
... шолпан	▲	Айшолпан, ай – луна + шолпан – утренняя звезда	пусть ребенок будет красивым, как Венера. Присваивается обычно девочкам
Толған...	▲	Толғанай: толған – наполненный + ай – луна	пусть ребенок будет как полная луна. Присваивается обычно девочкам
Алтын...	▲	Алтынай, алтын – золото + ай – луна	пусть ребенок будет как золотая луна. Присваивается обычно девочкам
Жарқын...	▲	жарқынай, светлый, лучезарный	пусть ребенок будет жизнерадостным
Күміс...	▲	Күмісай, күміс – серебро + ай – луна	пусть ребенок будет как серебряная луна. присваивается обычно девочкам
Жұлдыз	▲	звезда	пусть ребенок будет как звезда
Жұлдызай	▲	Жұлдыз – звезда + ай – луна	пусть ребенок будет красивым, как звезда и луна. Присваивается обычно девочкам
... хан	▲	Жұлдызхан, жұлдыз – звезда + хан – правитель//ханский, господин	пусть ребенок будет звездным правителем
Шолпан	▲	Шолпан, Венера, утренняя звезда	пусть ребенок будет как Венера. Присваивается обычно девочкам
Таңшолпан	▲	Таң – утро, шолпан – венера. Утренняя звезда	пусть ребенок будет как утренняя звезда. Присваивается обычно девочкам
Айшолпан	▲	Айшолпан, ай – луна + шолпан - утренняя звезда	пусть ребенок будет как лунная звезда. Присваивается обычно девочкам

❖ **Упражнение 3.** *Переведите вторую половину слов на русский язык.*

Лунанұр, Лунабар, Сереброай, Таңвенера, Солнцесұлу, Лунажарқын, Айдуша, Айбудь, Айцветок.

❖ **Упражнение 4.** *Найдите русский перевод имени Айман и ознакомьтесь с текстом.*

госпожа, красота, прекрасный, известная, блестящая, крепкий, справедливость, внушительный, начало

айман - _____

Шәкен Айманов

Шәкен Айманов 1914 жылы қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Шәкен сәби кезінен домбыра ұстап, ән салуға құмартып, үлкендер аузынан өнегелі ертегі, аңыз-әңгімелер тыңдауға жалықпаған. Өлең де шығарған. Ол айтты деген талай өлең-жыр ел аузында әлі жүр.

Шәкен бауырмал, көпшіл, сері мінезді, сауықшыл азамат болып өскен. Мектепте көркемөнерпаздар үйірмесіне белсене қатысып, пьесалардағы рөлдерде ойнай бастайды. Семейдің педагогикалық училищесінде оқып жүргенінде театр өнерімен қатты әуестенеді. 1933 ж. талантынан үміт күттірген Айманов Қазақ драма театрының құрамына алынады. Қазақ совет театр өнерінің іргетасын қалаушылар Ж.Шанин, Қ.Қуанышбаев, С.Қожамқұлов, Е.Өмірзақов, Қ.Жандарбеков сияқты ағалардан тәлім алады. Қазақ драма театры сахнасында жиырма жыл ойнап, талантын жетілдіреді. Бұл тұста Ш.Айманов қатардағы актерден КСРО халық әртісі дәрежесіне дейін көтерілді. Ол ойнаған қилы-қилы қиын рөлдер ондап саналады: ақын Ақан сері, Қобыланды батыр, опасыз Қодар, сатқын Керім, алпыс айралы тапқыр Алдар Көсе, халық көсемі Исатай - бәрі-бәрі де Ш.Айманов талантының тамаша айғағы. Сонымен қатар У.Шекс-

Айнұр, Айгүл, Асыл, Асық, Арыстан, Барыс, Дәуіт, Гүлім, Гүлжан, Кеңесгүл, Күнай, Күнсұлу, Жазира, Жарқынай, Жұлдыз, Жұлдызхан, Таңжарық, Толғанай, Рауан, Раушан, Райхан, Ләззат, Ләйлә.

❖ **Упражнение 11.** *Переведите и запомните народные приметы.*

- Егер жұлдыздар айқын жарық шашса - қатты жел болмаса, жаңбыр болады.
- Жұлдыздар сирек көрінсе, ертеңіне ауа-райы бұзылады.
- Ай шалқайып туса, күн суытады.
- Ай еңкейіп туса, қыста - жылы, жазда - ыстық болады.
- Күн шығарда аспанда түйдек-түйдек бұлттар жүрсе, ауа-райы өзгереді.
- Күн ұясынан қызарып шықса - жел болады.
- Күн жарқырап шығып, бұлт астына кіріп кетсе, кешікпей жаңбыр жауады.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Ай

Ай - Жерге ең жақын орналасқан аспан денесі, табиғи Жер серігі. Ол Жерді ұдайы айналып тұрады. Айға дейінгі қашықтық 356 мың км - ден 406 мың км - ге дейінгі шамада өлшенеді, өйткені Ай Жерді созылыңқы шеңбер - эллипс бойынша айналады.

Ай шары Жер шарынан көп кіші: диаметрі жағынан 4 есе дерлік. Көлемі жағынан 49 есе кіші. Жер шарынан әрқайсысы Айдың салмағына тең 81 шар жасауға болады.

Жерден жай көзбен қарағанда Ай бетінде қаз қалпынан айнымайтын сұрғылт дақтар әрдайым байқалады. Бұл Ай Жерге ылғи да бір жақ бетімен ғана қарайды деген сөз. Демек, Ай бетіндегі тәулік, яғни Айдың өз осінен айналу уақыты, оның Жер төңірегіндегі айналу уақытына $27 \frac{1}{3}$ тәулікке тең.

Айдың сыртқы, Жер бетінен көрінбейтін бетін тек космостық ұшу аппараттарымен ғана зерттеудің сәті кейін түсті.

Ай өзінен сәуле шығармайды. Бірақ Айдың сәуле шашып түнді жарық ететін себебі, оның бетінен күн сәулесі шағылады. Ай бетінен

шағылған сәуленің бір бөлігі Жердегі түнді жарық етеді. Айдың күн сәулесі түскен жарты бөлігі тұтас Жерге бағытталғанда, Ай бізге жарқыраған дөңгелек табақ сияқты болып көрінеді. Мұны толық Ай дейді. Айдың жарық түскен жарты шарының көбінесе Жерден тек белгілі бір бөлігі ғана көрінеді. Мұндайда аспандағы ай орақ, жарты дөңгелек және толық емес дөңгелек түрінде байқалады. Егер ай Күн мен Жердің аралығында дөп келгендей болса, Ай бізге мүлдем көрінбей кетсе, онда жаңа Айдың туғаны.

Кейде жаңа Ай туған кезінде Ай Күнді көлегейлейді. Мұндай сәтте Күн тұтылады. Ай толған кезінде Жердің кейде Айға өз көлеңкесін түсіретін сәттері де болады, мұндайда Ай тұтылады.

2. Мәтінді оқыңыз.

Ай нұры

Берік Әбдіғали

Күн кетіп, түн келді. Аспанда жұлдыздар жарқырап жана бастады. Жарық нұрын шашып Ай да жанды.

- Апа, Ай бетіндегі белгілер неден пайда болған?
- Махаббат қайғысынан төгілген жастан дейді ғой, балам.
- Қалай, Ай жылайды ма, апа?
- Иә. Айдың қайғылы сыры бар.
- Қандай? Айтшы апа, ол қандай сыр?
- Ертеден келе жатқан Ай туралы аңыз бар. Білгің келсе, тыңда, балам.

Ертеден халық Айдың сырын түсінгісі келген. Айдың сыры "қайғы-да" деген ел аузында көптеген аңыздар болған.

Неге Ай қайғылы екен? - деген сұраққа халық ертеден жауап іздеген. Мүмкін, тек түнде ғана жанғанынан болар?

Ай неге жер жүзіне тек түнде ғана сәулесін шашуы керек? - деген сауалдар адам баласына ертеден маза бермеген.

Бәлкім, бұл Алланың Айға жазғаны шығар. Күнді Күн қасында сөніп тұрғанша, түнде көп жұлдыздар арасында жанып тұр, жердегі ғашықтарға сәулесін төгіп жол көрсетіп жүр дегені шығар?

"Жанамын деп жарыққа ұмтылма - сөнерсің. Жандырамын деп отқа секірме - өшерсің. Өз әліңді біл, түннің жарығы бол", - дегені шығар Айға Жаратқанның.

Табиғаттың заңы болар. Түн болмаса - Ай да болмас, жұлдыздар да жанбас.

Айтар аңызым, балам, Ай қайғысының сыры махаббаттан дейді. Бәріне кінәлі Гүл дейді.

Мүмкін, гүл емес, тек сол гүлге деген сүйіспеншілік болар. Немесе бар бәле - өз әлін білмеген, бос әурешіліктен шығар.

Көптің арасында жүрсем де жалғызбын мен Сенсіз бұл дүниеде...
Өтер енді Сенсіз жалғыздықта күнім, жалғыздықта енді бітер түнім...
Бірақ... бұл дүниеде Сені шын жүректен сүйетін, Саған тек бақыт тілейтін жан бар екенін ұмытпашы, аяулым... Мендей Сені ешкім, сірә, сүйген емес, сүйе де алмас...

Кешір мені, қош бол ... Сүйіктім...

Содан Ай: "О, тәңірім, Күндей қуат бермесен, жұлдыз қылып мені неге жаратпадың? - сүйіктімнің аяғына ағып түсер едім..." - деп, жауапсыз махаббат қайғысынан үнсіз, ұзақ жылапты, - дейді бұл аңыз, балам...

Өмірде әлі көпті көрмеген, сезбеген, әлі көпті түсінбеген жас бала да терең ойға батып, үнсіз қалды, Ай жүзіне қарап...

Қараңғы түнде Ай жанып тұр еді.

Қайғыдан.

3. Мәтінді оқыңыз.

Күн - күн жүйесінің орталық денесі, жерге ең жақын жұлдыз. Күн спектрлік класы G2V, жұлдыздық шамасы + 4,83 сары ергежейлі жұлдыз. Ол біздің Галактика центрінен 9-10 кпк қашықтықта орналасқан. Жақын жұлдыздармен салыстырғанда күн $1,97 \cdot 10^{10} / 4$ м/с жылдамдықпен Геркулес шоқжұлдызы бағытында қозғалады. Жерден күнге дейінгі орташа қашықтық $1,496 \cdot 10^{11}$ күн ішінде өндірілетін қуаттың орташа мөлшері 1,88 40/-4 Вт/кг. Күннен Жер орбитасы бірде алыстап, бірде жақындауына байланысты күннің көрінерлік радиусы жыл бойы өзгеріп отырады.

Күнде өте кең тараған элемент - сутек. Оның атомдарының санынан гелий атомдарының саны 7-8 есе аз, ал қалған өзге элементтерінің саны сутек атомдары санынан 1000 есе аз. Күн құрамындағы басқа элементтерге қарағанда оттегі, көміртек, азот, магний, кремний, темір басымырақ. Күннің сәулесі түгелдей дерлік күн атмосферасының төменгі бөлігінен шығады, оны фотосфера деп атайды. Қалыңдығы 100-300 км.

4. Мәтінді оқыңыз.

Күн болсаң,
Күндей бола біл.
Ай болсаң,
Айдай тола біл.

Өткен күнді қуып жетпессің.

Күн жауса тоңдымы ұрар.

Ескі айда есірке,
Жаңа айда жарылқа

құдайлар өмір сүреді деп жорамалданды. 16 ғасырдың соңында Дж. Бруно жұлдыздар да күн сияқты аспан денелері деген пікір айтты. 1596 жылы алғаш рет айнымалы жұлдыз, ал 1650 жылы алғаш рет қос айнымалы жұлдыз ашылды. 18-ғасырдың ортасында және 2-жартысында М.В.Ломоносов, И.Кант, ағылшын астрономдары Т.Райт, В.Гершель құрамына Күн енетін жұлдыздар бар екендігі жайлы дұрыс пікір айтты.

7. Мәтінді оқыңыз.

Шолпан - күн жүйесінің күннен ара қашықтығы бойынша екінші планетасы. Жердің Күн жақтағы жақын көршісі. Оның күннен орташа ара қашықтығы 108 млн. км. сидерлік айналу периоды 224 тәулік 16 сағат 49 минут 8 секунд. Жерден қараған бақылаушыға Шолпанның күннен бұрыштық қашықтығы 48° -тен аспайды. Сондықтан ол күн батқаннан кейін не күн шығудың алдында аз уақыт көрініп тұрады. Шолпан аспандағы ең жарық тарауының максимумы 4,4-жұлдыздық шамаға дейін жетеді. Шолпанның фазаларын көру қабілеті ерекше жақсы адамдар жай көзбен де байқай алады. Төменгі тоғысуы кезінде шолпанның бұрыштық диаметрі 64° -қа жетеді. Жер бетінде жүргізілген радиолокациялық бақылаулардың нәтижесі бойынша Шолпанның орташа радиусы 6050 0,5 км. Шолпанның температурасы оның бетіне жақындаған сайын арта түсетіндігін Шолпанның төменгі атмосферасында алғаш рет советтік "Венера - 4" автоматтық планетааралық станциясында тікелей жүргізілген өлшеулер көрсетті.

**ҚОҒАМ ӨМІРІНЕ ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР**
(Имена, связанные с явлениями
общественной жизни)

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Орыс тіліндегі мағынасы (Значение в русском языке)
Әкім	▼	аким ар. хақим – мудрый, гений, умный	пусть будет умным руководителем, мудрым правителем
...бай	▼	богатый	
...бек	▼	великий	
...жан	▼	душа	
...нұр	▼	свет, луч	
...тай	▼	стригун, стригунок	
...хан	▼	хан	
Бейбіт	▼ ▲	мир, мирный	это имя появилось после войны: пусть будет мир на земле
... жан	▼	душа	
Ғалым	▼	ученый, знаток	пусть ребенок станет образованным, ученым, когда вырастет
... жан	▼	душа	
... бек	▼	великий	
Жеңіс	▼ ▲	победа, завоевание	в честь Победы над фашистами в Великой Отечественной войне
... күл	▲	цветок	
... хан	▼	хан	
... бек	▼	великий	
Кеңес	▼	совет, совещание	одно из новых имен, присвоенных во время правления советской власти
... бек	▼	великий	
... күл	▲	цветок	
Космос	▼	космос	имя связано с первым полетом человека в космос
... бек	▼	великий	
Ким	▼	Ким	аббревиатура от словосочетания Коммунистический интернационал молодежи
Сайлау	▼	выборы	
... күл	▲	цветок	
... бек	▲	великий	
... бай	▲	богатый	

Совет	▼	совет	присваивались новорожденным в первые годы Советской власти
... күл	▲	цветок	
... бек	▼	великий	
... жан	▼	душа	
... қан	▲	хан	
Сұлтан	▼	султан	пусть будет султаном своего народа
... бек	▼	великий	
... хан	▼	хан	
... мұрат	▼	цель, желание	
Социал	▼	социал	сокращенная форма от слов социализм, социалистический

❖ **Упражнение 1.** Найдите соответствующие смыслу имена.

Орысша түсініктемесі	Қазақша атауы
пусть будет султаном своего народа	Сайлау
одно из новых имен, присвоенных во время правления советской власти в честь Победы над фашистами в Великой Отечественной войне	Ғалым
имя присваивается ребенку, родившемуся во время выборов	Әкім
это имя появилось после войны: пусть будет мир на земле	Сұлтан
благопожелание - пусть ребенок станет образованным, ученым, когда вырастет	Жеңіс
пусть будет умным руководителем, мудрым правителем	Бейбіт
	Кеңес

❖ **Упражнение 2.** О каком понятии идет речь.

тыныш өмір болсын деген ниетте берілген есім	Космос
ғалым болсын деген ниетте берілетін есім	Сұлтан
ел билейтін азамат болсын деген ниетте қойылатын есім	Әкім
соғыс жылдарынан кейін қойылған есім	Бейбіт
адамзат алғаш космосқа ұшқан кезден бастап қойылған есім	Жеңіс

1) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 6 мамырдағы № 375-І Конституциялық заңымен алынып тасталды.

2) басқа кандидаттарға қарағанда дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көпшілігі жақтап дауыс берген кандидаттар сайланған болып саналады.

❖ **Упражнение 5.** *Сгруппируйте имена по столбикам.*

Айнұр, Айбек, Айбол, Айболат, Алдаберген, Байбол, Бақкелді, Бақберген, Байболсын, Сайлау, Совет, Ғалым, Әкім, Сұлтан, Сұлтанмұрат, Социал, Жангелді, Жарқынай, Жеңіс, Жұлдызай, Бейбіт, Кеңес, Космос, Күмісай, Күнай, Күнсұлу, Шолпан, Таңшолпан, Толғанай, Таңатар, Тәңірберген, Ұлтуған, Ұлболсын.

Аспан денелерінің атауларынан жасалған есімдер	Қоғам өміріне қатысты атаулардан жасалған есімдер	Сөздердің тіркесі арқылы жасалған кісі есімдері

❖ **Упражнение 6.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Әкім Тарази

Әкім Тарази 1933 жылы Алматы қаласында туған. Алматы қаласындағы Абай атындағы педагогикалық институтты, Мәскеудегі сценаристердің жоғары курсы бітірген. Еңбек жолын Жамбыл облысы, Шу ауданы Әуезов атындағы мектепте мұғалім болудан бастаған. Республика газет-журналдарында "Қазақфильм" киностудиясында бас редактор. Қазақстан кинематография одағында хатшы болып қызмет істеді. КСРО, Қазақстан Республикасы жазушылар одағына мүше. Ә.Тарази "Атаман-атаман", "Қараш-қараш" фильмдерінің сценарий авторы. "Жолы болғыш жігіт", "Өлмейтін", "Жақ-

сы адам" пьесалары, "Тас жарған", "Үлкен ауыл" роман-повестері жоғары деңгейдегі шығармалар.

Қазіргі кезде Ә.Тарази Жүргенов атындағы өнер академиясында профессор, белгілі қоғам қайраткері. "Құрмет белгісі" орденімен, бірнеше медальдармен марапатталған. Қазақстан жазушылар одағы сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген қоғам қайраткері.

❖ **Упражнение 7.** *Объясните значение пословиц.*

Өзге елде сұлтан болғанша, Жақсының аты өлмейді,
Өз еліңде ұлтан бол. Ғалымның хаты өлмейді.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

"Колхозшы Махамбет"

Ертеректе Ісмет Кеңесбаев ҚазМУ-дағы мемлекеттік емтиханға төраға болып қатысады. Сырттай оқушылар әдебиеттен емтихан тапсырып жатса керек. Бір студентке батырлар жыры жайындағы билет келіп, ол жарытып ештеңе айта алмапты. Өзі ересек, ауылдық мектептің мұғалімі болса керек. Студентті жетектейін деп Ісекең:

- Махамбетті білесің бе, соның бірер өлеңін жатқа айтшы, - деп қосымша сұрақ қойыпты. Сонда студент жұлып алғандай:

- Махамбет дейсіз бе, оны жақсы білемін, ол біздің колхоздың есепшісі ғой. Ал оның өлең шығарғанын естігенім жоқ, аздап домбыра тартатыны бар, - депті. Оған комиссия мүшелері күліп алған соң, Ісекең тағы да студент білімін байқайын деп, сол жерде отырғандарды атап:

- Мәулен батырды білесің бе? - десе: "Білем, білем", - дейтін көрінеді. "Есмағамбет батырды білесің бе?" - десе де: "Білем", - деп жауап беріпті.

2. Мәтінді оқыңыз.

- Мен сайлау күні туылғандықтан, есімімді Сайлау деп қойған.
- Қызық екен, сайлау күні сен үшін ерекше күн болар.
- Әрине, әсіресе біреулермен танысқанда бірден "сен сайлау күні туылдың ба?" - деп сұрайды.

- Мен президент сайлауы, депутаттар сайлауы өмірде маңызды күндердің бірі деп есептеймін.

- Неге?
- Себебі, Республикамыздың тағдыры сол аға-апаларымыздың қолында емес пе?
- Дұрыс айтасың.

3. Мәтінді оқыңыз.

Қуаныш Сұлтанов

Менің ауылым - ауаның тазасы, таудың сағасы, судың тұнығындағы Жаркент өңірінің Еңбекші деген жері. 1945 жылы 9 мамыр күні бүкіл ел қуанып, бір-бірінен сүйінші сұрап, соғыс біткен күнді тойлап жатқанда, Жеңіс күнінен 3 күн өткен соң дүниеге келген екенмін. Әкем соғыстан жаралы болып қайтып келген жылдар екен, көптен күткен Жеңіс күніне, әрі ұл туғанына қуанып: "Ел қуанып жатыр - Қуаныш болсын!" деп атымды ырымдап осылай қойыпты.

Біздің әулетіміздің ата-кәсібі - ұсталық өнер. Аталарымыз ұсталықтың екі түрімен айналысқан екен: бірі - қара темір балқытатын ұсталар, екіншілері - күмістен әшекей жасайтын зергерлер. Негізінен, 12 атадан бері ұсталар ұрпағы болып саналамыз. Ұсталар - оқшау, еркін тірлікті кәсіп еткен. Ешкімге жалданбаған, малын бақпаған, ешкімге тәуелді болмаған. Мұса деген атамыздың Сұлтан, Дәукен, Нұрым, Уәли, Дәулетбек деген ұлдары болған. Ең үлкені - Сұлтан. Атамыз кезінде балаларын оқытып көріп, олардың қайсысының оқуға икемі барын зерделеген. Бір күні оқудағы төрт ұлын шақырып алып: "Сұлтан оқиды, ал Дәукен ұсталықпен айналысасың" деп қолына балға мен балта ұстатқан деседі. Әкемнің Нұрым, Уәли деген екі інісі соғыста із-түзсіз жоғалып кетті. Дәукен деген інісі аман-есен елге оралып, өмірінің соңына дейін ұста дүкенін ұстайды. Әкем ерте, менің 12 жасымда қайтыс болды. Шешем Шәрбану бес баланы өзі тәрбиелеп шықты. Үш ұл, екі қызды өсіріп, ел қатарына қосты. Өкінішке қарай, екі бауырымның біреуі инфаркттен 49 жасында, екіншісі 29 жасында апаттан кетті. Қазір бір әпкем мен бір қарындасым бар. Екеуі де балалы-шағалы.

4. Мәтінді оқыңыз.

Сұлтан аз-Захир Бейбарыс деген кім?

Арабтың "мамлюк" деген сөзінің көп мағынасының бірі-ақ құлдар. Ал осы мамлюктердің бір тобы қазіргі қазақ сахарасы мен

Еділ, Жайық, Қара теңіз бойында моңғол шапқыншыларымен болған қырғын соғыс кезінде тұтқынға алынған қыпшақтар болған. И. М. Фильштинский зерттеулеріне қарағанда, моңғолдар өзгелермен бірге қыпшақтарды да шетелдік көпестерге, әсіресе италиялық саудагерлерге сатып отырған. Ал олар мұндай өтімді, "тауарды" Жерорта теңізінің арғы жағалауындағы Мысыр еліне апарып, артық бағамен қайта сататын болған. Тұтқындар ішінен қыпшақтардың батырлығына, ер жүректілігіне, төзімділігіне, шыдамдылығына қызыққан Мысыр сұлтандары оларды әскери қызметке тартқан, сарай жасақтары өткен. Біртіндеп жоғары әскери қолбасшы мәртебесіне қолы жеткен қыпшақтар жұрты қолдамаған сұлтандарды тақтан оп-оңай-ақ тайдырып отырған. Мысырлық қыпшақтардың салтанат құруы, әсіресе, XIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Мысалы, 1250-57 жылдары Египетті түркінің бахрлықтар деп аталған Айбек бастаған қауымы билеген. Олардың бахралықтар деп аталуына себеп болған жайт қыпшақтардың әскери казармаларының Ніл өзені ортасындағы аралда болғандығынан еді. Сондықтан да олар "бахрлықтар", яғни "аралдықтар" деп аталып кеткен.

Мемлекет билігі қолдарына тигеннен кейін қыпшақтар күрдтер әулетінен аластаған. Сөйтіп, олар Египетті ұзақ уақыт билеген. Олардың басын біріктіріп, жеңістерге жетелеген, күні бүгінге дейін аты халық аузында аңыз боп қалған қыпшақ текті сұлтан аз-Захир Рукн ад-Дин Бейбарыс болған.

5. Мәтінді оқыңыз.

Сартаев Сұлтан Сартайұлы

С.Сартаев 1927 жылдың 15 қазанында дүниеге келген. Ол заң ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, Қазақстан Республикасының еңбегі сіңген ғылым қайраткері, құқықтану және халықаралық қатынас институтының ректоры, жергілікті халықтар мен этникалық жетіспеушілік Қазақ халықаралық қорының президенті, Қазақстан заңгерлер Ассоциациясының вице-президенті.

1962 жылы Сұлтан Сартаев ауыл мектебін бітірген түлектер ана тілінде білім алу үшін, заң факультетінде қазақ бөлімін ашу үшін бар күшін салған. Бұрыш газеттерінің баспасы қазақ тілінде шығу үшін, жетімдер үйінде тәрбиеленген студенттерді стипендия мен жатақханалармен қамтамасыз етуде зор үлесін қосқан.

Академик Сартаев- шығармашылық туындыларын туған жеріне арнап жазған. Оның өлеңдерін оқи отырып туған жерге, ана тілге деген махаббатты айқын көруге болады.

С.Сартаев Қазақстан мемлекеттігі мен тәуелсіздігін қалыптастыруда және тәуелсіздіктің ғылыми-теориялық негізін салуда қосқан үлесі орасан зор. Ол Қазақстанның мемлекеттік егемендігі туралы декларация жобасының негізін салушыларының бірі. 1995 жылы академик С.Сартаев Қазақстанның негізгі заңдарын жасауда белсенділік танытқан. Оның ұсынысы бойынша Қазақстан жері, ұлттық рәміздер туралы атазаңымызға бірталай өзгерістер енгізілген. С.Сартаев - 500-ден аса ғылыми еңбектің авторы.

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ҚАЗАҚ (ТҮРІК) ЕСІМДЕРІ (Казахские (тюркские) имена в русском языке)

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Орыс тіліндегі қазақ (түрік) есімдері (Казахские (тюркские) имена в русском языке)
Булгаков	▼	бұлға 1. махать, перемешать, взбалтывать 2. мутить 3. качать, биться	фамилия Булгаков является довольно старой и широко распространенной, но на русской исторической арене она появилась позже фамилии Куракиных, хотя носитель прозвища Булгак, потомок Патрикия, князя Звенигородского, внука Гедимины, ведущего свою родословную от Владимира Святого, был родоначальником двух княжеских родов – Голицыных и Куракиных
Сабуров	▼	сабыр 1. терпение, выдержка 2. слякоть, вязкий	фамилия Сабуров «происходит от выехавшего в 6838 1330 году к великому князю Иоанну Даниловичу из Орды князя Четы, а по крещении названного Захарием. У него был правнук Федор Иванов сын Сабур, коего потомки Сабуровы служили Российскому престолу ...»
Шигельдиев	▼	шеңгел 1. горсть, пятерня (сильная рука) 2. лапа, когти (хищной птицы) 3. чингиль (колючий тростник)	к великому князю Иоанну Даниловичу Московскому Калите выехал из Орды Аливтей Шигельдеев сын Мансуров, а по крещении имя ему наречено Борис; коего потомки в 7021/1513-м и других годах Российскому престолу служили в

			постельничих, воеводами по Москве, наместниками, послами в Царьгард и Литву, стольниками и стряпчими и жалованы были поместьями
Ханыков	▼	қанық – насыщенный	фамилия Ханыковых происходит от выехавшего в Россию к великому князю Олегу Рязанскому из Большой Орды мужа честна именем Салахмира, а по крещении названного Иваном. Великий князь выдал за него в супружество сестру свою родную княжну Настасью и пожаловал ему вотчину. У сего Ивана был правнук Тимофей Константинов, прозванный Ханык, коего потомки Ханыковы Российскому престолу служили стольниками и в иных чинах, жалованы были от государей в 7114/1606 и других годах поместьями и чинами
Тутолмин	▼	тұт - схватить, поймать, держать, хранить, огородить	в родословной Тутолминных нет прямых указаний о том, что фамилия эта ведет свое начало от какого – либо выходца из Золотой Орды. В родословной имеется только указание на то, что «фамилии Тутолминных многие Российскому престолу служили стольниками, воеводами и в иных знатных чинах и жалованы были от государей в 7078/1570 – м и других годах поместьями»
Казнаков	▼	қазына – сокровище, сокровищница.	род Казнаковых начало свое воспринял от выехавшего в Россию из Золотой Орды Василия Казнаковича, коего потомки Казнаковы служили Российскому престолу стольниками и в иных чинах и жалованы были от государей в 7118/1610 и других годах поместьями

			истории Российской показано, что в 6971/1463 году к великому князю Ивану Васильевичу выехал из Крыма Нарышко и был при великом князе окольничим. Потомки его Нарышкины, находясь в российской службе наместниками, воеводами и в иных знатнейших чинах, жалованы были от государей вотчинами и в иных знатнейших чинах и другими почестьями и знаками монарших милостей
Аргамаков	▼	арымақ – рослая и дорогая азиатская лошадь под – верх	фамилия Аргамаковых также относится к поздним фамилиям, появившимся на исторической арене в 7135/1627 г., о чем в краткой родословной Аргамаковых сказано, что из Аргамаковых «многие служили Российскому престолу разные дворянские службы и жалованы были от государей в 7135/1627-м и других годах поместьями ...»
Чубаров	▼	шұбар – конопатый, чубарый, рябой, конопатый	фамилия Чубаровых многие служили Российскому престолу стольниками и в иных чинах и жалованы были от государей в 7086/1578 и других годах поместьями
Архаров	▼	арқар – архар, дикая овца, баран	из родословной фамилии Архаровых известна только дата первых пожалований от государей поместий и чинов, которая определяется 7125/1617 г.
Азанчеев	▼	азан – утро, раннее утро, благовест	фамилия Азанчеевых принадлежит выходцам из татар, поступившим на службу к русскому двору в 50-х годах XVII в., когда Азанчеевы были «жалованы от государей в 7165/1657 и других годах поместьями»
Шамин	▼	шам – лампа, светильник.	фамилия Шамин датируется Гербовником 1741 г.

❖ **Упражнение 1.** Найдите казахские имена на русском языке.

Булгаков, Болғанбаев, Сағындықов, Сабуров, Сауранбаев, Салтыков, Шеңгелдиев, Шигельдив, Халықова, Ханыков, Тоқтарбаев, Тутолмин, Қожахметов, Казнаков, Ушаков.

❖ **Упражнение 2.** Выучите наизусть куплеты.

Сокровище - қазына	Бұлғау - махаты
Кокетство - базына	Жырту - пахаты
Мелкий - ұсақ	Утро - азан
Самолет - ұшақ	Октябрь - қазан

❖ **Упражнение 3.** Найдите русский перевод казахских имен на русском языке.

Армаков	мелкий
Азанчеев	терпение
Булгаков	махаты
Булатов	лошадь
Бекетов	утро
Сабуров	стража
Салтыков	сталь
Караулов	пост
Ушаков	традиция

❖ **Упражнение 4.** Какие слова встречаются как имена на русском языке.

Ара, арғымақ, арқар, бата, бұлға, сары, сабыр, тәңір, тұт, қазына, қызанақ, ұсақ, ұшақ, бала, баға, шам, болат, темір, қарауыл, батыр.

❖ **Упражнение 5.** В предложениях найдите слова, которые встречаются в русских именах.

Ол өзеннің арғы бетінен маған қолын бұлғады. Сабыр түбі сары алтын. Шеңгел шөлейт жерде өсетін өсімдік. Мен оған қонақ болдым. Халық қазынасы асыл сөз. Қалтамда ұсақ ақша болмай тұр. Нар жолында жүк қалмас. Арғымақ мінген жігіттер. Болаттай берік ағалар.

АРАБ-ПАРСЫ ТІЛІНЕН ЕНГЕН ЕСІМДЕР (Имена арабо-персидского происхождения)

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Мағынасы (Значение)	Танымал тұлғалар (Знаменитые люди)
Ахмет	▼	Ахмет, ар. – мақтаулы, мақтауға лайық	Ахмет Байтұрсынов – қазақстандық қоғамдық қайраткер, ғалым, лингвист, педагогикалық ғылым кандидаты, журналист, тюрколог, переводчик
Әлия	▲	Әлия, ар. – 1) құны, бағасы артық, биік, жоғары; 2) қымбатты, сүйікті; 3) мәртебелі, керікті қыз	Алия Молдағұлова – Герой Советского Союза
Әмина	▲	Әмина, ар. – 1) адал, сенімді; 2) зиянсыз, сәтті, игілікті	Амина Умирзакова – актриса
Динара	▲	Динара, ар. – алтын тиын, ақша	Динара Қырықбаева – молодая певица
Бақтияр	▼	Бақтияр, ир. бақытты, құтты	Бақтияр Артаев – Олимпийский чемпион по боксу
Ғазиза	▲	Ғазиза, ар. – 1) күшті, қуатты; 2) сирек, бағалы; 3) сүйкімді, қадірлі	Ғазиза Жубанова – композитор
Жәмилә	▲	Жәмилә, ар. жамил 1) әдемі, тамаша, көркем сұлу; 2) сүйкімді, ажарлы	Жамиля Серкебаева – скрипачка
Иса	▼	Иса, ар. құдай сыйы, құдай құтқарады	Иса Байзақов – поэт, певец, композитор

Салтанат	▲	Салтанат, ар. – 1) сұлтандық, патшалық; 2) мақтаныш, абырой, тәкаппарлық, байлық; 3) әсемдік, асқан өдемілік, сән- салтанат	Ерболатова Салтанат Темирбековна – врач, акушер-гинеколог
Сәбит	▼	Сәбит, ар. мықты, тұрақты, табаңды, адал	Сәбит Муканов – писатель, академик АН Казахстана
Мұхтар	▼	Мұхтар, ар. – таңдаулы, іріктеулі	Мұхтар Ауэзов – великий писатель, академик АН Казахстана
Мәншүк	▲	Мәншүк, ар. – атақты, белгілі, даңқты	Маншук Маметова – Герой Советского Союза
Фариза	▲	Фариза, ар. – міндет, борыш	Фариза Онгарсынова – поэт
Фатима	▲	Фатима, ар. – емшек сүтінен айырған қыз, ер жетіп, өскен қыз	—
Фаузия	▲	Фаузия, ар. – 1) жеңуші, жеңімпаз; 2) салтанат	Фаузия Оразбаева – лингвист
Хадиша	▲	Хадиша, ар. – шала туған қыз	Хадиша Бокеева – народная артистка Казахстана

❖ **Упражнение 1.** *Найдите имена, заимствованные с арабо-персидских языков.*

Аққу, Аюбай, Арыстан, Әлия, Бұлбұл, Бүркіт, Бота, Динара, Мәншүк, Мұхтар, Салтанат, Сәбит, Сәуле, Қарлығаш, Хадиша, Фаузия, Фариза, Қойшыбай, Қасқырбай, Мамыр, Маусым.

❖ **Упражнение 2.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Ахмет Байтұрсынұлы

Ахмет Байтұрсынұлы 28.(15).1.1873 жылы қазіргі Қостанай облысы Жангелдин ауданы Сарытүбек ауылында дүниесі

ғалым. Көркемдігі айрықша "Ер Сайын" жыры мен қазақ тарихының төрт жүз жылын қамтитын "23 жоқтау" жинағын кітап етіп шығарды. Сонымен қатар, үш бөлімнен тұратын "Тіл - құрал" - қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. "Тіл - құрал" - қазақ тіл білімінің тарау-тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Ол тұңғыш төл грамматикалық терминдерді қалыптастырды.

❖ **Упражнение 3.** *Прочтите стихотворение и найдите имена людей.*

Арызым бар, табиғат!

Реквием

Арызым бар, Табиғат, айтар менің;
Нар ұлдарын еліме қайтар менің...
Қайтар менің еліме нар ұлдарын -
Қайтар қайталанбайтын дарындарын!

Көңілі толмай біздерге әлдеқалай,
Халық көшін жетелер өрге қарай
Біртуарлар - о баста шыққан бөлек;
Абай керек, еліме Мұхтар керек!...

Үмітіңді бір жола үз де, мейлің
Тауын кезіп, тереңін сүзген ойдың:
Іздемеймін қалайша Шоқанды мен,
Қанышты мен қалайша іздемеймін...

Жүректерді тілгілер жасын болып,
Кетер ме еді тағы бір Қасым келіп.
Арызым бар, Табиғат, тыңда мені,
Тыңда мені, көзімнің жасын көріп!

Тектілігін түбінде тәңір шер -
Жан азайып барады жанып олар...
Имансыздың иманын үйіртетін
Иса қайда, қайда асау Әмірелер?!

❖ **Упражнение 5.** *Найдите продолжение текста.*

Мәншүк Мәметова Жеңісқалықызы 1922 жылы Бөкей ордасында туылған, Қазақтың қаһарман қызы, Кеңес Одағының батыры атағы 1944 жылы берілді. Екінші дүниежүзілік соғыста осы жоғары атаққа ие болған шығыстан шыққан екі қыздың бірі. Алғашқы қазақ зиялыларының бірі. А.Мәметовтің отбасында тәрбиеленген. Мәншүк Алматы медицина институтында оқып жүріп, Кеңес армиясы қатарына өз өтініші бойынша 1942 жылы алынған. Алғашында бригада штабында қызмет етті, кейіннен пулеметшілер бөлімшесінің командирі болды.

1. Менің Мәншүк атты дос қызым бар. Оның есімі Мәншүк Мәметованың құрметіне ата-анасы қойған екен. Ол Мәншүк апасы секілді қайратты, батыр болуды армандайды. Болашақта отан қорғайтын азаматша болсам деген ниеті бар.

2. 1943 жылы Ресейдегі Невель қаласында қаза тапты. Батыр қыздың құрметіне туған жерінде мемориалдық музей, Орда ауданында, Орал қаласында музей ашылды. Невель Орал, Алматы қалаларында ескерткіш орнатылып, Алматыдағы 28-орта мектеп пен медицина институтының алдында ескерткіш тақта қойылған.

❖ **Упражнение 6.** *Ознакомьтесь с текстом.***Мұхтар Әуезов**

Әуезов Мұхтар Омарханұлы (28.9.1897, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданында туған - 27.6.1961, Мәскеу. Алматыда жерленген) - ұлы жазушы, қоғам қайраткері. Ғұлама ғалым, Қазақстан ҒА-ның академигі. Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Әуезов бұрынғы Семей уезі, Шығыстану болысының №8 ауданына қарасты Аяққараған деген жерде, орта дәулетті отбасында дүниеге келген. Әкесі Омархан мен атасы Әуез сауатты адамдар болған. Алты жасында атасының үйретуімен Абайдың өлеңдерін жаттап, оны ұлы ақынның өзіне айтып берген. Бұл оқиға бала Мұхтардың есінде мәңгі сақталып қалады. Жеті-тоғыз жас аралығында ауыл мектебінде сауатын ашқан.

1908 жылы Семейдегі Камалиддин хазірет медресесінде оқып, одан орыс мектебінің дайындық курсына ауысады. 1909 жылы әкесі Омархан қайтыс болып, ауылына оралады. Семей мұғалімдер семинариясын бітірген Әбіш Қасенов деген мұғалімнен бір жыл дәріс алады. Немере ағасы Қасымбек оны жаз бойы өзі дайындап, 1910 жылы Семей қалалық бес кластық орыс-қазақ училищесіне оқуға орналастырған. Сол училищенің соңғы класында оқып жүргенінде "Дауыл" атты алғашқы шығармасын жазады.

1914 жылы Абайдың қайтыс болғанына он жыл толуына орай, Н.Құлжанова мен әдеби кешке, 1915 жылы "Біржан - Сара" айтысы көрсетілген ойын-сауық көрмесіне қатысады. Онда Қ.Сәтбаев пен Ж.Аймауытов та өнер көрсетеді. Жас Мұхтар сол кездердегі қалалық спорт жарыстарына да белсене қатысып, "Жарыс" футбол командасының жартылай қорғаушысы болады. Училищені 1915 жылы аяқтап, Семей қалалық мұғалімдер семинариясына түседі. Семинарияда оқып жүріп те шығармашылықпен айналысады. Шәкәрім Құдайбердіұлының "Жолсыз жаза" дастанының негізінде "Еңлік-Кебек" пьесасын жазып, оны 1917 жылы маусым айында Ойқұдық деген жерде Абайдың қызы Кенже мен Әйгерімнің тіркестіріп тіккен киіз үйінде сахнаға шығарады. Бұл қойылым оған үлкен шабыт беріп, өнерін ұштап, жетілдіруге мүмкіндік жасайды.

"Қорғансыздың күні", "Қыр суреттері", "Кім кінәлі", "Заман еркесі", "Кінәмшіл бойжеткен", "Қаралы сұлу", "Жуандық" әңгімелерінің, "Айман-Шолпан", "Тартыс", "Түнгі сарын", "Тас түлек", "Ақан-Зайра", "Алма бағында", "Шекарада", "Ақ қайың", "Бекет", "Қалқаман-Мамыр" пьесаларының авторы.

Әуезовтің "Абай жолы" роман-эпопеясы ХХ ғасырдың қазақ және әлем әдебиетіндегі ерекше көркемдік құбылыс. Суреткер өзінің роман-эпопеясында қазақ халқының рухын, ұлттық болмыс-бітімін жан-жақты ашып көрсеткен. Қазақтың дана ұлы Абайдың мәңгілік тұлғасын сөз өнеріне өзгеше даралық таныммен сомдаған.

Упражнение 7. О ком говорится в тексте.

«Маса», «Әдебиет танытқыш» еңбектерінің авторы	Сәбит Мұқанов Ахмет Байтұрсынұлы Мәншүк Мәметова Әлия Молдағұлова Мұхтар Әуезов
«Қыр суреттері», «Кім кінәлі», «Заман еркесі», «Кінәмшіл бойжеткен», пьесаларының авторы	
1943 жылы Ресейдегі Невель қаласында қаза тапқан батыр қыз	
«Мөлдір махаббат» романының авторы	
1943 жылдың тамыз айынан 2-Прибалтика майданында 26-атқыштар дивизиясының құрамында ұрысқа қатысып, мергенділігімен көзге түскен батыр қыз	

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Мұқанов Сәбит Мұқанұлы

Мұқанов Сәбит Мұқанұлы (22. 4. 1900, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданында - 18.4.1973, Алматы) - Қазақстанның халық жазушысы, қоғам қайраткері, Қазақстан ҒА академигі (1954). Ауыл молдасынан оқып, хат таныған. Жасынан ел аузындағы жыр-толғауларды, қисса-дастандарды жаттап, мақамдап айтып үйренген. 14-15 жасынан өлең-жырды ауызша да, жазып та шығара бастады. 1918-19 жылдары Омбыдағы оқытушылар курсына білім ала жүріп М.Жұмабаевқа хатшылық етті, оның педагогика курс тарихынан оқыған лекцияларын қағазға түсірді. Өзі де алғашқы өлеңдерін Мағжанға оқып беріп, ақындық өнерін шыңдады. Оқуды бітіргеннен кейін біраз уақыт мұғалім болды. 1920 жылы жаз айында Жұмабаевтың жетекшілігімен оқытушылар курсы қайта ашылып, күзге дейін сонда оқуын жалғастырды. 1921 жылы коммунистік төтенше әскери бөлімнің жауынгері болды. 1921-22 жылдары әртүрлі қызметтер атқарды, ел арасында астық жинау жұмысын жүргізді, Ақмола губерниясының ГПУ-дің Көкшетау болысындағы оперативтік уәкілі және РК (б) П Ақмола губерния комитетінің нұсқаушысы болып қызмет атқарды. 1922 жылы Орынбордағы жұмысшылар факультетіне түсіп, оны 1926 жылы бітірді. 1926-28 жылдары баспасөз орындарында қызмет атқарды.

Мұқановтың алғашқы өлеңдері мен поэмалары, мақалалары мен әңгімелері ("Көңілім", 1917; "Бостандық", 1919) 1917 жылдан бастап жариялана бастады. Ол 1924 жылы өлеңдер мен мақалалардан тұратын "Совет өкіметі һәм қазақ әйелі" атты тұңғыш кітапшасын шығарды. 20 жасынан бастап поэма жаза бастады: "Балбөпе", "Жетім Қыз", "Батырақ", "Қанды көл", "Жүйткі, қара айғырым", т.б. 1926-27 жылдары Мұқановтың үш жинағы: "Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы" поэмалары жарық көрді. 1928 жылы "Сұлушаш" дастаны, 1931 жылы "Адасқандар" романы жарияланды. "Адасқандар" романы қазақ әдебиетіндегі тұңғыш романдардың бірі болып саналады. Кейіннен едәуір өзгерістер енгізіліп, 1959 жылы "Мөлдір махаббат" деген атпен қайта шығады.

С. Мұқанов көптеген классикалық шығармалардың авторы. Оның шығармалары өлемнің 46 тіліне аударылды.

2. Мәтінді оқыңыз.

"Дұрыс" пен "Дұрыс емес"

Сәбит Мұқанов атамыз "дұрыс" деген сөзді көп айтады екен. Бірде жақын адамдарының бірі қайтыс болып, жерлеу кезінде Сәбең топырақ салып жатып:

- Дұрыс, - депті.

Қасындағылардың бірі:

- Сәбе-ау, өлгеннің несі дұрыс?! - депті құлағына сыбырлап.

Сонда сасып қалған Сәбең қайтадан топырақ салып:

- Дұрыс емес, дұрыс емес! - депті.

3. Мәтінді оқып, түсініңіз.

Байзақов Иса

Байзақов Иса (3.10.1900, Павлодар обл. Ертіс ауд. Үлгілі а.-3.9.1946, Алматы) - ақын, әнші-композитор. Әкесі Байзақ ескіше хат таныған, жасында ән салып, өлең шығарған, шағын шаруалы, сауыққой кісі болған. Тоғыз жасында Исаның шешесі қайтыс болып, өлеңші-әнші әжесі Жанбаланың бауырында өседі. Нағашы ағасы Рахмет оған домбыра тартып, ән салуды үйретеді. Кішкентайынан "Әнші Иса" атанады. 1921 жылы Семейдегі жұмысшы факультетінде, 1922 жылы Орынбордағы Қазақ халық ағарту институтында, 1929-32 жылдары Қазақ педагогика институтында оқыған. 1926-29 жылдары Қазақ драма театрына шақырылып Әміре, Қалибек, Құрманбек, Серке, Елубай т.б. актерлермен бірге жаңа театрдың негізін қаласады. 1932-40 жылдары Алматыда, Қарағандыда, Семей қалаларында радиода, филармонияда Жазушылар одағында жұмыс істейді. Өлеңдері 1924 жылдан бастап жариялана бастады. Ақын өлеңдерінде фольклорлық сипат басым. Бұл

- оның суырып салмалық талантына байланысты ерекшелігі. Байзақов поэма жанрын дамытуға да зор үлес қосты. "Ұлы құрылыс" (1933), "Алтай арасында" (1964), "Кавказ" (1940), "Ақбөпе" (1941), "Қырмызы-Жанат" көлемді шығармаларында өткен заман оқиғалары, кейінгі дәуір шындығы көрініс тапқан. "Құралай сұлу", "Алтай аясында" поэмаларында жоңғар шапқыншылығы, "Ақтабан шұбырынды" заманындағы қазақ тұрмысы шынайы суреттеліп, ел бірлігі, патриотизм идеясы көтеріледі. Байзақовтың ақындық дарыны Ұлы Отан соғысы жылдарында ерекше танылған.

Байзақов қырықтан астам әннің сөзін жазып, көптеген қазақ әндерін нотаға түсіртті. Актерлік, әншілік, жыршылық дарынымен қазақ мәдениетінде терең із қалдырған. Байзақовтың өмірі мен шығармаларын Е.Ысмайылов, М.Хасенов, Р.Бердібаев, т.б. зерттеген. Жазушы Н.Ановтың "Ән қанаты" романында (1956), осы аттас кинофильмде (1962) әнші - ақынның көркем бейнесі жасалды. Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған (1939).

4. Өлеңді оқыңыздар.

М.Әуезов кешінде
оптимистік элегия

Үдетіндер жырдың дүлей дауылын,
Дауыстарда неге сонша діріл бар?
Айтпашы сен қайдағыны, бауырым,
Мұқаң деген келеді әні...
Тұрындар! ...
Кешіріңдер...
Артық кеттім тегі, мен,
Ұлылыққа жан емеспін құр ғашық ...
Мұқаң деген жаңа ғана менімен
Біздің үйде отырған-ды сырласып.
Кең мінезбен кешіккендей түрі бар,
Манадан ол араласып жүрмес пе?!
Қолпаштаңдар сүймейді шын ұлылар,
Сол себепті келмеді ме бұл кешке...
Әкеге тән сыпайылық сақтаумен,
Кілең жастар сырлассын деп шешіліп,
Жыл біздің салтымызды мақтаумен,
Қалған шығар бірер минут кешігіп.
Қаралы ойлар қонар болса санаға
Жапа шеккен жетім ұлдай боп кетем
Күтіндерші,
Шығыңдаршы Далаға,
Мұқаң біздің келіп қалған жоқ па екен?...

Ж. Әбдіраш

5. Мәтінді оқыңыз.

Мәметова Мәншүк Жеңіскәліқызы

Мәметова Мәншүк Жеңіскәліқызы (Мәнсия Мамытова Жиенғалиқызы) 1922 жылы Бөкей ордасында туылып, 1943 жылы Ресейдегі Невель қаласында қаза тапты. Қазақтың қаһарман қызына, Кеңес Одағының батыры атағы 1944 жылы берілді. Екінші дүниежүзілік соғыста осы жоғары атаққа ие болған шығыстан шыққан екі қыздың бірі. Алғашқы қазақ зиялыларының бірі. А.Мәметовтің отбасында тәрбиеленген. Мәншүк Алматы медицина институтында оқып жүріп, Кеңес армиясы қатарына өз өтініші бойынша 1942 жылы алынған. Алғашында бригада штабында қызмет етті, кейіннен пулеметшілер бөлімшесінің командирі болды. Аға сержант М.М.Псков облысындағы Невель қаласы үшін болған кескілескен шешуші ұрыста ерлікпен қаза тапты. Батыр қыздың құрметіне Оңтүстік Қазақстан және Павлодар облысының еңбекшілері "Мәншүк атындағы танк колоннасын" құру үшін қаражат жинап, оған жасалған 26 танк майданға жіберілді. Батырдың туған жерінде мемориалдық музей және Орда ауданы мен Орал қаласында музей ашылды. Невель, Орал, Алматы қалаларында ескерткіш орнатылып, Алматыдағы 28-орта мектеп пен медицина институты алдында ескерткіш тақта қойылған.

Қазақстанның ақын-жазушылары Мәншүк Мәметова туралы көптеген өлең, поэмалар жазды. Ақын М.Хакімжанова "Мәншүк" поэмасын жазды (1945). А.Михалков - Кончаловскийдің сценарийі бойынша режиссер М.Бегалин "Мәншүк туралы ән" атты көркем фильм түсірді. 1984 жылдан Орал қаласында Мәншүк Мәметованы еске түсіруге арналған спорттық жарыс өткізіліп тұрады.

6. Мәтінді оқыңыз.

Әлия Молдағұлова

Молдағұлова Әлия (шын аты Ілия) Нұрмұхамедқызы (20.4.1924, Ақтөбе облысы, Қорда ауданы, Бұлақ ауылы - 15.5.1944, Псков облысында Новосokolьники ауданы, Казачиха деревнясы) - қаһарман қазақ қызы, Кеңес Одағының батыры (4.6.1944). Анасы Маржан қайтыс болғаннан кейін нағашысы Әубәкір Молдағұловтың қолында тәрбиеленіп, Санкт-Петербургтегі №9 мектепте оқыған. Ресейдің Рынинск авиатехникумын бітірген (1941).

1942 жылы өз еркімен Қызыл Әскер қатарына алынып, мергендердің Орталық әйелдер мектебін үздік бітіріп шықты (1943). 1943 жылдың тамыз айынан 2-Прибалтика майданында 26-атқыштар дивизиясының құрамында ұрысқа қатысып, мергенділігімен көзге түсті. Новосокольники темір жол станция маңында болған ұрыста Молдағұлова жауынгерлерді шешуші шайқасқа бастап, қаһармандықпен қаза тапты. Санкт-Петербург, Мәскеу қалаларында және көптеген облыстардағы мектеп пен көшелер Молдағұлова есімімен аталады. Новосокольники, Алматы, Шымкент, Қызылорда, Ақтөбе қалаларында және туған ауылында ескерткіш орнатылған. Ақтөбе қаласында Молдағұлованың мемориалдық мұражайы жұмыс істейді. Мәскеудің №891 орта мектебі жанында мұражайы бар. Оның өмірі мен ерлігі жайлы ақындар Я.Хелемский "Әлияның жүрегі" (1944), С.Жиенбаев "Әлия" дастандарын, жазушылар Ж.Жұмақанов "Әлия Молдағұлқызы" (1959), Ә.Нұрмаханова "Шығыс шынары" (1973) повестерін жазды. Молдағұлова туралы фильм түсірілді. Балет қойылып, ән шығарылған.

7. Мәтінді оқыңыз.

Бақтияр Артаев

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің студенті Бақтияр Артаев - Афины Олимпиадасының чемпионы. Ол қазақ боксшыларының арасында тұңғыш рет ең үздік боксшыға берілетін Баркер кубогын иеленді.

Еліміздің Әнұраны Афинының кең залын кернеп барады. Оң қолымен жүрегің ұстаған Бақтияр жайлап көтерілген көк байрағымыздан көз алмайды. Бұл - Афины Олимпиадасында Қазақстан Әнұранының тұңғыш орындалуы. Осы сәтті бүкіл Қазақ елі ұзақ, тағатсыздана күтті. Міне, сол қуанышты сәтте келіп жетті. Оны қазақстандықтарға Тараздық таланты боксшы Бақтияр Артаев сыйлады. Қазақстандық олимпиадашылар арасынан дара шыққан Бақтияр Артаевтың жеңісі еліміздің спорт таланттарына кенде емес екенін байқатты.

ҚЫСҚАРҒАН ЕСІМДЕР (Сокращенные имена)

Қысқарған есімдер (Сокращенные имена)	Белгі (Знак)	Толық аты (Полное имя)	Танымал тұлғалар (Известные люди)
Әбу Сәрсенбаев	▼	Әбуғали	Абу Сарсенбаев – поэт, народный писатель РК
Бейімбет Майлин	▼	Бимұхамед Беймұхамед	Бейімбет Майлин – поэт, писатель, видный общественный деятель
Қажым Жұмалиев	▼	Қажығали	Қажым Жұмалиев – ученый, доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель науки Казахстана, академик АН Казахстана
Сәкен Сейфуллин	▼	Сәдуақас	Сәкен Сейфуллин – поэт, писатель, видный общественный деятель
Абылай хан	▼	Әбілмансұр	Абылай хан – видный государственный деятель, полководец и дипломат
Димаш (Димекен)	▼	Дінмұхамед Қонаев	Динмухамед Кунаев – видный общественный и государственный деятель, ученый, академик АН Казахстана, доктор технических наук, Трижды Герой Социалистического Труда
Кәукен Кенжетәев	▼	Әбдірахым	Каукен Кенжетәев – народный артист Казахстана

Абай Құнанбаев	▼	Ибраһим	Абай Құнанбаев – великий поэт, философ, просветитель, композитор
Ыбырай Алтынсарин	▼	Ибраһим	Ыбырай Алтынсарин – просветитель, педагог, писатель, этнограф фольклорист, общественный деятель
Шоқан Уәлиханов	▼	Мұхаммедқанафия	Шоқан Уәлиханов – великий казахский ученый, просветитель- демократ
Фарида Жолдасова	▲	Перизат	Фарида Жолдасова – молодая певица

❖ **Упражнение 1.** Найдите сокращенные имена.

Әбду, Әбу, Бақашар, Бейімбет, Қажым, Қасым, Сәбит, Сәкен, Абылай хан, Димаш, Дінмұхамед, Кәукен, Абай, Шоқан, Шара, Ыбырай, Фарида, Жадыра, Таңшолпан, Айғаным.

❖ **Упражнение 2.** Прочтите текст и обратите внимание на сокращенные имена.

Адам кейде белгілі-белгісіз себептермен ойда-жоқта екі есімді болып жатады. Екі есімге ие болу арқылы екі адамның тағдырын арқалап жүру адамның ғана қолынан келеді. Абай - Ибраһим, Шоқан - Мұхамедқанапия т.с.с. қос есімді арқалап жүрген кісі есімдері кездеседі. Мысалы, Ибраһимді әжесі Зере Абай атаса, Мұхамедқанапияны Шоқан, Әбілмансұрді Абылай аталып кетті. Олардың тарихта азан шақырып қойған есімдері емес, қосымша аттары арқылы танылады. Сонымен қатар, Әбуғали - Әбу, Қажығали - Қажым, Сәдуақас - Сәкен, Бимұхамед - Бейімбет болып қысқартылып кеткен. Бұл азан шақырып қойылған есімдердің ұмыт болуының бір себебі.

❖ **Упражнение 3.** Определите о ком идет речь.

Төле бидің тәлім-тәрбиесінде болуы Абылайға зор ықпал етеді. Қазақ даласының даналығын бойына жинаған баба ақылы мен парасатын, ел билеу қабілетін, анталаған жауға қарсы қазақ халқы басы біріксе ғана тойтарыс бере алатынын жас баланың санасына ұялата білген. Оған қоса бала кезінде көрген жұпыны тіршілік, өмірлік тәжірибе Абылайдың ел өміріне араласуына себепші болды. Бұқар, Үмбетей жыраулардың мәліметтеріне қарағанда Абылай 20 жасында қан майданда ерлігімен танылған.

1730 жылдары болған бір ұрыста бұрын белгісіз жас жігіт Әбілмансұр жекпе-жекке шығып, қалмақтың қас батыры, қоқтажы Қалдан Сереннің жақын туысы Шарышты өлтіреді. Үлкен әкесінің аруағын шақырып, жауға қарай "Абылайлап" шапқан Әбілмансұр жеңісті ұрыстан соң, Орта жүздің сұлтаны деп танылып, қазақ даласындағы ең беделді әміршілердің біріне айналады. Бұдан соңғы жерде Әбілмансұр есімі ұмытылып, Абылай атанады.

Упражнение 5. Ознакомьтесь с текстом.

Майлин Бейімбет

Майлин Бейімбет (Бимұхамед) Жарма-хамбетұлы қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданы, Бейімбет Майлин атындағы ауылда 1894 жылы дүниеге келген. Арғынбай қажының медресесінде, Қостанайдағы орыс-қазақ мектебінде, Уфадағы Ғалия медресесінде (1914-15), Троицк қаласындағы Уәзифа медресесінде оқыған. 1923-25 жылдары Қостанай губерниясында "Ауыл" газетінде, 1923-32 жылдары Республикалық "Ауыл тілі" газетінде әдеби қызметкер, редактор болды. 1932-37 жылдары "Социалистік Қазақстан" газетінде бөлім меңгерушісі, редакторының орынбасары, "Қазақ әдебиеті" газетінің бас редакторы тағы басқа қызметтер атқарды. Уфадағы Ғалия медресесінде оқыған жылдары татардың Ғ.Ибрагимов, М.Ғафурисынды ақын-жазушыларымен шығармашылық байланыста болды. Осы оқу орындарында

Упражнение 8. Ознакомьтесь с текстом.

Қонаев Дінмұхамед Ахметұлы

Қонаев Дінмұхамед (Димаш) Ахметұлы (12.1.1912 жылы Алматы - 22.8.1993, сонда) - көрнекті қоғам қайраткері және мемлекет қайраткері, ғалым. Қазақстан ҒА-ның академигі. Техника ғылымдарының докторы, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері атанған.

1936 жылы Мәскеудегі Түсті металдар және алтын институтын бітірген. 1936-42 жылдары Балқаш, Алтай, Риддер, Лениногор кен орындарында басшы болып қызмет атқарған. 1942-52 жылдары Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі, кейіннен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары болды. 1952 жылы сәуірде Қазақстан ҒА-ның президенті болып сайланды. 1955-60 және 1962-64 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы. 1960-62 жылдары және 1964-86 жылдары Қазақстан КП ОК-нің бірінші хатшысы болды.

Қонаев өмірінің 45 жылға жуығын ел басқару ісіне арнады, ширек ғасырға жуық Қазақстанның бірінші басшысы

қызметін атқарды. Ол басшылық қызмет атқара жүріп, республикадағы тау-кен ісін дамытуға қомақты үлес қосты. Республиканы басқарған жылдары Қазақстанда жаңа өнеркәсіпті аудандар қалыптасып, елде жаңа қалалар мен ірі елді мекендер пайда болды. Павлодар-Екібастұз отын-қуат кешені, Қарағандыдағы ГРЕС-2, Шығыс Қазақстандағы Бұқтырма су электр стансасы, Павлодар трактор зауыты, т.б. кәсіпорындар осы кезеңде іске қосылды. Маңғыстаудың мұнай-кен орындары игеріліп, теміржол құрылысы, көлік түрлері дамыды. Республика титан, магний, синтетика, каучук өндіре бастады. Электро-техникалық машина жасау, химия салалары тез дамыды. Жезқазған, Маңғыстау және Торғай облыстары шаңырақ көтерді. Қонаев Алматы облысының Кербұлақ алқабын игеруге, Қапшағай су қоймасын, Үлкен Алматы каналын салуға ерекше көңіл бөлді. Алайда Қазақстан экономикасы, жалпы алғанда, Одақ үшін шикізат базасы бағытында дамыды, мұнда көп жағдайда өнім шығаруға қол жетпеді. Бүкіл Кеңес Одағына тән экономиканың милитарлануы Қазақстанда да орын алды.

Қонаев Республика аумағының тұтастығын сақтап қалуда табандылық көрсетті. Ол кезінде Өзбекстанға берілген Оңтүстік Қазақстанның мақта өсіруші аудандарын қайтарып алды, Қазақстанда неміс автономиясын құру, Маңғыстауды Түрікменстанға беру жөніндегі Орталық ұсыныс - жоспарларына қарсы шықты. Ол Алматыны қазіргі заманғы көрікті қалаға айналдыруға көп күш жұмсады. Мұнда Республика сарайы, ҚазМУ қалашығы, Арасан сауықтыру орталығы, Медеу спорт кешені сынды ірі ғимараттар бой көтерді. Алматыны тасқыннан қорғау үшін Медеу сайында үлкен бөгет жасалды.

Қонаев дипломатиялық сапармен Қытай, АҚШ, Алжир, Уругвай, Иран, Италия, Үндістан, Корея, Мысыр, Болгария, Жапония, т.б. мемлекеттерде болды.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев

Абай (Ибраһим) Құнанбаев [29.7.1845, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Қасқабұлақ жайлауы - 23.6.1904, сонда, Балашақпақ жайлауы, бейіті Жидебай] - ұлы ақын, философ, ағартушы, композитор. Ақынның арғы бабасы - Олжай батыр. Олжайдан Айдос, Қайдос, Жігітек есімді 3 ұрпақ тарайды. Айдостың Айпара деген әйелінен Ырғызбай, Көтібақ, Топай, Торғай туады. Бұлардың әкесі момын, шаруа адамы, ал шешесі өткір тілді, өр мінезді әйел болған. Сол Айпара ана балаларына: "Шынжыр балақ, шұбар төс Ырғызбайым, Тоқпақ жалды торайғыр Көтібағым, Әрі де кетпес, бері де кетпес Топайым, Сірә да оңбас Торғайым", деген сипаттама берген. Анасы айтқандай, Ырғызбай ортасынан оза шауып, ел басқарған. Ырғызбайдан Үркер, Мырзатай, Жортар, Өскенбай тарайды. Өскенбайдың әйелі - Зереден Құнанбай туады. Құнанбай 4 әйел алған. Оның бәйбішесі Күңкеден - Құдайберді, інісі Құттымұхамбетке айттырылып, қалыңдық кезінде жесір қалған соң, өзі алған екінші әйелі Ұлжаннан - Тәңірберді (Тәкежан), Ибраһим (Абай), Ысқақ, Оспан, үшінші әйелі Айғыздан Халиулла, Ысмағұл туады. Қартайған шағында үйленген кіші әйелі Нұрғанымнан ұрпақ жоқ. Абайдың "Атадан алтау, анадан төртеу ..." едім дейтіні осыдан.

Болашақ ақын сабырлы мінезіне, кең пейіліне сай ел анасы атанған "кәрі әжесі" Зеренің мол қазандай аңыз ертегілерін естіп, абысын-ажынға жайлы, әзіл-қалжыңға шебер, жөн-жобаға жетік өз анасы Ұлжанның тәрбиесінде өсті.

Абай бала кезінде ширақ, пысық болмағанымен, елдегі шешен, ақын, ертегішілер әңгімесін тез ұғып алатын зеректігімен, ынталылығымен ерекшеленген. Анасы Ұлжан да шешен болған, сөз қадірін білетін ортада өскен кісі. Оның ағасы (әкесі Тұрпанның інісі) Тонтайдың өлерінде қожа-молдаларға қарап: "Жазыла-жазыла қожа-молдадан да ұят болды, өнді өлмесек болмас" дегені халық аузында мәтел боп кеткен.

Құнанбай қажы "Ескітам" деген қоныстан медресе салдырып, өзінің және туыстарының балаларын оқытқан. Абай әуелі сонда оқыған. Кейіннен әкесі Абайдың зерделігін байқап, 10 жасқа толған соң Семейдегі Ахмет Риза медресесіне береді. Онда 3 жыл оқып,

1928 жылы "Лениншіл жас" газетінде жарияланды. "Ерғожа мен Егізбай" поэмасы (1929), "Шабуыл" (1933), "Қанды су" (1934), "Өмір жыры" (1938), "Қырдағы күрес" (1957) деп аталатын өлеңдері мен поэмалар жинақтары жарық көрді. Исатай-Махамбет көтерілісінің тарихынан жазыла бастаған романның үзінділері "Айқас" деген атпен басылған (1942). "Біржан-Сара" операсы либреттосының, "Арбасу" (Әбу Сәрсенбаевпен бірге) атты пьесаның авторы. Қажым Жұмалиев зерттеулерінің бір саласы - әдебиет теориясына қатысты еңбектері. Ғалымның бұл саладағы еңбегі 1938 жылы шыққан "Әдебиет теориясы" деген кітабынан басталады.

3. Мәтінді оқыңыз.

Сәрсенбаев Әбу (Әбуғали)

Сәрсенбаев Әбу (Әбуғали) (15.10.1905, қазіргі Атырау облысы, Құрманғазы ауданы, Алға ауылы - 28.11.1995, Алматы) - ақын, ҚР Халық жазушысы (1987). Астрахандағы партия мектебін (1929), Алматыдағы Коммунистік жоғары оқу орнын бітірген (1934). 1934-36 ж. "Түрксіб" газетінде редактор, 1936-42 жылдары Қазақ мемлекеттік Баспасының директоры қызметтерін атқарған. 1942-47 жылдары әскерде болып, 2-дүниежүзілік соғысқа қатысқан. 1947-53 жылдары Қазақ мемлекеттік оқу - педагогика баспасының директоры. "Еділ толқыны" атты тұңғыш дастаны 1937 жылы жарық көрген. "Жүрек сыйы" (1938), "Ант" (1940) жыр жинақтарында замандастар өмірін жырлады. Майдан тақырыбына жазылған "Ақша бұлт" (1947) жинағына отандастарының басқыншы жаумен шайқастағы ерлігі өзек болды. Соғыстан кейінгі жылдары жарық көрген "Туған өлке" (1948), "Отан таңы" (1952), "Миллиардтың ізімен" (1959), "Баспалдақтар, биіктер" (1971) жинақтарында халықтың бейбітшілік жолындағы қажырлы күресі суреттелді. Алғашқы дастаны "Ақмаралдың жүрегі" (1940) төңкеріске дейінгі кезеңдегі қазақ қызының тағдырын бейнелесе, соғыс жылдары жазған "Шие ағашы" (1943), "Намыс ұлы" (1943) поэмаларында өз отандастарының патриоттық, жауынгерлік тұлғасын сомдады. "Ұлым туралы ой" (1948), "Жазылмаған дастан" (1961), "Отыз үшінші көктем" (1975), "Ақырғы гранаталар" (1977) т.б. көптеген прозалық шығармалар жазды. "Арбасу" (Қ.Жұмалиевпен бірге, 1948), "Теңіз махаббаты" (1975) пьесалары театр сахналарында қойылды. Қызыл жұлдыз, Еңбек Қызыл Ту, "Құрмет белгісі", "Халықтар достығы" (1975), "Ұлы Отан соғысы", "Октябрь революциясы" (1985), "Парасат" (1995) ордендерімен және басқа да бірнеше медальдармен марапатталған.

"Кел, жігіттер" (1917) атты өлеңдер жазып, халықты күреске үндеді. 1917 жылдың 27 желтоқсанында Ақмола Совдепінің төралқа мүшелігіне сайланып, ағарту комиссары болып тағайындалды. 1918 жылы сәуірде "Жас қазақ марсельезасын" жариялап, 1918 жылы 1 мамырда "Бақыт жолына" атты тұңғыш пьесасының премьерасын қойды. "Домбыра" (1924), "Экспресс" (1926), "Тұрмыс толқынында" (1928), "Көкшетау" (1929) өлең-поэмалары жарық көрді. "Альбатрос" (1932), "Қызыл ат" (1934), "Социалистан" (1935) атты кітаптарын жариялады. Қазақ әдебиетінің классикалық туындысына айналған "Көкшетау" поэмасы халық өмірін философиялық тұрғыдан терең толғаумен, келешек ұрпақ мұраттарын шынайы бейнелеумен, заман бейнесін жетілдіре суреттеумен құнды. Ол туған жер табиғатын адамның ішкі сезім күйлерімен астаыра жырлады, адал махаббат пен өмірді сүюді насихаттаған "Аққудың айырылуы", "Лашын әңгімесі", "Ақсақ киік", "Сыр сандық", "Отарба терезесінен", т.б. көптеген шығармалар жазды. Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған. Оның есімімен көптеген ауыл, елді мекендер, театр, мектеп, кітапхана, көшелер аталған. Астана қаласында Сейфуллин мұражайы жұмыс істейді.

6. Мәтінді оқыңыз.

Жұмбақ жан

Қазақта "Жүзден - жүйрік, мыңнан - тұлпар" деген мақал бар. Абай мыңнан, миллионнан озып шыққан тұлпар. Абайлар жүз жылда, мың жылда бір-ақ туады. Табиғаттың сыйлығы. Тәңірдің төрелігі ретінде, қуаты қашпайтын, көкейкесті мұра қалдырады. Абай - таудай тұлға. Абай - сахарадай шежіре. Абай - сегіз қырлы, бір сырлы суреткер. Өз өмірінің жалғасын тозбас томдардан таба білген байырғы гений. Өмір жолына, әдеби мұрасына қанша үңілсең жалықтырмайтын шипалы жұмбақ. "Шынын айтпай, сырын айтатын" сұмдық сыпайы. Жалғыз жібектің жүздеген түйіні Абайдан табылады. Шебер қол, сезімтал жүрек, милы парасат таңдайтын түйіндер - сансыз ұрпақтың үлесі.

Ұлы жазушылар, ұлы ақындар халық пен халықты жақындастырады, ұлт пен ұлтты бауырластырады. Абайдың бір өзі қазақ халқын қанша елге танытты. Дүние жүзінде оны білмейтін прогресшіл ел жоқ. Абайдың 125 жылдығы қарсаңында Москваның "Прогресс" нәшірияты ақынның шығармаларын әлденеше шетел тіліне аударып, шығарды. 200 томдық "Күллі әлемдік әдебиет кітапханасында" Мұхтар Әуезовтің "Абай жолы" романы жарық көрді. Туысқан республикаларда Абайдың төл туындысы ұлт тіліне аударылды.

на кірісті. Ауыл-ауылды аралап, халыққа кәсіптік білімнің маңызы мен мақсатын түсіндірді. Ы.Алтынсариннің талабы мен қадамын халық қуаттады. Халықтан жиналған қаржыға мектеп үйін салуды қолға алды. Мектеп 1864 жылы 8 қаңтарда ашылды. Мектеп жанынан интернат ашылды. 1860-79 жылдар арасында Ы.Алтынсарин мұғалімдік, ағартушылық қызметімен қатар арагидік басқа да қызметтер атқарды. 1876-79 жылдары Алтынсарин Торғай уездік бастығының аға жәрдемшісі болды. Инспекторлық қызметіне кіріскен кезден бастап, мектеп ашуды қолға алды. Облыс, уезд орталықтарында училищелер ашуға шешім қабылдады. Содан кейін Елек, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездерінде бір-бірден екі кластық орыс-қазақ мектептерін ашты, олардың бәріне кітапханалар ұйымдастырды. Осыдан кейін болыстық бастауыш мектептер ашу ісін қолға алды. Ы.Алтынсариннің ұсынысы бойынша 1888 жылы 10-сәуірде Орскіде бастауыш мектептер үшін қазақ жастарынан оқытушылар даярлайтын мұғалімдер мектебі ашылды. Оған Торғай, Ырғыз қалаларындағы орыс-қырғыз училищелерінің жақсы бітірген жастары алынды. Торғайда қол-өнер училищесін ұйымдастырды. А.Ырғызда қазақ қыздары үшін жанында интернаты бар мектеп аштырды. Мұның өзі қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиға болды. Рұқсат ол қайтыс болғаннан кейін екі жылдан соң, Торғайда (1891), Қостанайда (1893), Қарабұтақта (1895), Ақтөбеде (1896) жанында интернаттары бар қыздар училищелері ашылды. 1889 жылы оның "Қазақ хрестоматиясы" атты оқулығы жарық көрді.

8. Мәтінді оқыңыз.

Шоқан Уәлиханов

Қазақтың ұлы ғалымы, ағартушы-демократ Ш.Ш. Уәлиханов отандық ғылым мен әдебиет тарихында үлкен орын алады. Оның қысқа да жарқын өмірі мен ғылыми қызметі қазақ халқының көп ғасырғы дамуының, рухани ізденістерінің тамаша қорытындысы, биік жалғасы болды. Қоғамдық ой-сана, пікір-тұжырым биіктей өркендеуіне ықпал етті.

Шоқан (шын аты - Мұхаммедқанафия) Шыңғысұлы Уәлиханов 1835 жылдың қараша айында Құсмұрын бекінісінде атақты аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың әулетті отбасында дүниеге келген.

Жасында Шоқан әжесі Айғанымның ықпалында болған. 1847 жылы 12 жасар Шоқанды әкесі Омбыға әкеліп, сол кезде Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны болып есептелген Сібір кадет корпусына

оқуға орналастырады. Жабық әскери оқу орны болғанмен, онда көптеген пәндер оқытылуы, орыстың озық ойлы интеллигенттерінің өкілдері сабақ беруі, Омбының көзі ашық оқыған адамдарының семьяларымен араласуы, көп оқып білімін тереңдете түсуі Шоқанның рухани өсуіне, келешек тағдырына едәуір ықпал болған.

"Корпуста ой-өрісі, білімі жағынан Шоқан тез өсті, орыс жолдас-тарын басып озып отырды. Екі-үш жылдан кейін-ақ Шоқан өз класындағылардан ғана емес, өзінен екі жас үлкендердің класындағыларды да идея жағынан басып озды" - деп жазды онымен бірге оқыған досы Г.Н. Потанин.

Шоқан Уәлиханов өзінің қысқа өмірінде қоғамдық ғылымдардың алуан саласында - тарихта, шығыстануда, географияда, этнографияда, экономикада, филологияда, өнертануда - көптеген құнды еңбектер қалдырды. Ол Қазақстанның, Орта және Орталық Азияның түрік тілдес халықтарының - қазақтың, қырғыздың, өзбектің, ұйғырдың, түрікменнің тарихы мен сол кездегі жағдайы, тілі мен әдебиетін терең зерттеумен шығыстану ғылымына зор үлес қосқан. Шоқанның "Қазақтың шежіресі", "Жоңғария очерктері", "Қазақтар туралы жазбалар", "Абылай", "Көне замандағы қазақтың қару-жарақ, сауыт-саймандары", "Даладағы мұсылмандық", "Қазақтағы шаман дінінің қалдықтары", "Қазақтың көшіқоны", "Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер", "Ыстықкөл күнделіктері" еңбектерінде Қазақстан мен Орта Азиядағы түрік халықтарының келелі мәселелері кеңінен зерттелді. Және зерттеулерде, мәселелер қою мен шешуде қазақ ғалымы дұрыс ғылыми бағыт ұстағаны кейінгі оқымыстылар зерттеулері арқылы расталды, бүгінгі күні де мәні сақталған.

**АЙ, АПТА КҮНДЕРІНІҢ АТТАРЫНАН
ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР
(Имена, образованные от названий
дней недели и месяцев)**

Есімдер (Имена)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Синонимдері, түсініктемесі (Синонимы, пояснение)
Наурыз	▼	март	1. март (наурыз) – 3-й месяц календарного года (31 день), первый месяц весны 2. наурыз – праздник. По-персидски: «Нау» (новый) и «руз» (день). На 22-й день марта наступает равноденствие, начинается новый год Наурыз коже – национальное блюдо на празднике Наурыз. Приготавливается из 7 или 9 продуктов
...бай	▼	богатый	
...бек	▼	великий	
...гүл	▲	цветок	
Мамыр	▼	май	1. май (мамыр) – 5-й месяц календарного года, 3-й месяц весны 2. мамыр - еще не окрепшие цыплята гусей или лебедей 3. мамырқұс- название птицы, которая прилетает в начале мая
...ай	▼	луна	
...бек	▼	великий	
...жан	▼	душа	
...хан	▼	хан	
Маусым	▼	июнь	1. июнь (маусым) – 6-й месяц календарного года, первый месяц лета 2. маусым-название птицы
...жан	▼	душа	

Қазан	▼	октябрь	1. десятый месяц календарного года, второй месяц осени 2. қазан-посуда для приготовления пищи 3. переносное значение: қазан болды-завершилось, закончилось, об уражае, исчезло 4. Қазан – столица Республики Татарстан
...ғап	▼	<i>суфф.</i>	
Дүйсенбі	▼	понедельник	дүйсенби, ду – два + сен <сенби<шамбе – день. Букв. – первый день недели. Впоследствии получило название «понедельник». Имя давалось ребенку, рожденному в понедельник
Дүйсен	▼	<i>сокр.форма</i>	
... бай	▼	богатый	
... Ғали	▼	араб. Имя	
... хан	▼	хан	
Дүйсек	▼	<i>(ласкательная форма)</i>	
Сейсенбі	▼	Вторник	сейсенби, пр. Се – три + сен < ир. Шамбе ~ күн + бай – второй день. Имя давалось ребенку, родившемуся в второй день лунного календаря
Сейсен	▼	<i>сокр.форма</i>	
... бек	▼	великий	
... би	▼	судья	
... ғали	▼	<i>араб. имя</i>	
... хан	▼	хан	
... күл	▼	цветок	
Сәрсенбі	▼	среда	сәрсенби, ир. Шахар – третий + сенби – шамбе – день. Имя давалось ребенку, родившемуся в четвертый день лунного календаря
Сәрсен	▼	<i>сокр.форма</i>	
... бай	▼	богатый	
... бек	▼	великий	
... әлі	▼	<i>араб. имя</i>	
... ғали	▼	<i>араб. имя</i>	
... қан	▼	хан	
... күл	▲	цветок	
Сәрсек, Сәрсен, Сәрсөкей, Сәрсөш	▼	<i>(ласкательно – сокращенные формы)</i>	
Бейсенбі	▼	четверг	
Бейсен	▼	<i>сокр.форма</i>	
... әлі	▼	<i>араб. имя</i>	
... бай	▼	богатый	
... бек	▼	великий	
... ғали	▼	<i>араб. имя</i>	
... күл	▲	цветок	
Жұма	▼	пятница	жұма, ар.джумга – пятница
... бай	▼	богатый	
... бек	▼	великий	
... қан	▼	хан	
... діл	▼	чувства	

... жан	▼	душа	
... гелді	▼	араб. имя	
Жұмаш	▼	ласкательная форма	
Сенбі	▼	суббота	семби, шамбе – суббота.
Сенбек	▼	ласкательная форма	Имя дано ребенку, рожденному в субботу
Жексенбі	▼	воскресенье	жексенби йек – один + шамбә - день + каз. бай.
Жексен	▼	сокр.форма	букв. Раньше – второй
...бай	▼	богатый	день недели, сейчас –
...күл	▲	цветок	воскресенье
...құл	▼	раб	

❖ **Упражнение 1.** Это какой месяц? Что вы знаете о нем?

❖ **Упражнение 2.** О каком месяце, о каком дне идет речь?

Көктемнің соңғы айы	
Күздің екінші айы	
Аптаның ең ауыр күні	
Шығыстың жаңа жылы	
Жаздың бірінші айы	
Сәтті күн	
Қай күні жолға шықпайды	
Қай күні кір жууға, тырнақ алуға болмайды	
Мұсылмандардың демалыс күні	
Көбіне жартылай жұмыс күні	
Демалатын күн	

❖ Упражнение 5. Прочтите текст.

**Наурызбай батыр
(1706-1781 ж.ж.)**

Аты аңызға айналған ержүрек батырларымыздың бірі, XVIII ғасырдағы Қазақ елінің жоңғарларға қарсы ұлт-азаттық соғысындағы көрнекті қаһарман - Шапырашты Наурызбай Құттымбетұлы.

Құттымбетұлы Наурызбай 1706 жылы Жетісу жерінде, Алатаудың баурайында дүниеге келген. Бұл кезде Іле, Талас, Алатау мен Қаратау аралығындағы қазақ пен қырғыз жоңғарларға тәуелді еді.

Батырдың көзін ашқаннан естігені батырлар туралы жырлар, аңыз әңгімелер болып, теңдессіз бай рухани ортада өсті. Екінші жағынан елге үстемдігін жүргізген басқыншы жаудың зорлығы мен зомбылығын да көрді. Мұның өзі жүрегінде оты бар жасты туған елін, атамекенін жаудан азат ету туралы арманға жетеледі, батыр болуға құлшындырды.

Наурызбай батырдың өмірі туралы бүгінгі күнгі деректерде Шапырашты Наурызбай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай бабаларымыз Абылай хан айналасындағы бас батырлар қатарында бағаланады. Бұқар жырау осы үш тұлғаның жанындағы мынадай ірі батырларды атайды: Шақшақұлы Жәнібек, Сіргелі Қара Тілеуке, Қарақалпақ Қылышбек, Текеден шыққан Сатай мен Бөлек, Қаумен, Дәулет, Жөпек, Сеңкібай, Шойбек, Таңсыққожа, Мәмбет, Молдабай, Есенқұл және басқалар.

Әдеби-тарихи деректер мен ел есінде сақталған аңыз-әңгімелер Наурызбай батырдың бүкіл халықтың ықыласына бөленіп, мақтанышына айналуы 1727-1731 жылдардың шамасы екендігіне меңзейді. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қатарынан бірнеше рет қатты соққы беріп, ақыры үлкен жеңіске жетуі осы уақытқа сәйкес келеді. Алатау етегінде жоңғарлардың Шамалған, Қаскелең, Бұрындай секілді аты шулы батырлары өлім табатын сұрапыл шайқастарда Наурызбай бабамыз орасан ерлік көрсетеді. Қозыбасыда қалың қол бастап, бас батыр атағына ие болады.

❖ Упражнение 7. *Переведите предложения.*

- 1) Наурызбай ағам наурыздың он екісінде туылған.
- 2) Сәуірдің жақсы көретін мақалы "Сәуір болмай, тәуір болмас".
- 3) Наурыздың 8-і халықаралық әйелдер мерекесі, Наурыз да анасын құттықтады.
- 4) Менің Маусымжан есімді танысым бар.
- 5) Қазанбай ағамның машинасымен қазан айында барлық егінді жинап алдық.

❖ Упражнение 8. *Найдите среди названия дней недели перевод слова "жұма" и ознакомьтесь с текстом.*

понедельник, вторник, среда, четверг, пятница, суббота, воскресенье

Жұма - _____

Қазақ елінің аты әлемге күннен-күнге әр қырынан танылуда. Мәдениетіміздің, қазба байлығымыздың, біліміміздің арқасында бұрын-соңды естімеген қазақ елің, қазақ жерін әлем мойындауда. Сонымен қатар бокс өнерінің арқасында олимпиада, сан түрлі әлемдік жарыстарда Қазақстанның көкбайрағы желбіреуде, әнұранымыз орындалуда. Сол боксшы ұлдарымыздың бірі – Жұмаділов Болат Нұретдинұлы.

Жұмаділов Болат Нұретдинұлы 22.04.1976 жылы Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Жетібай ауылында дүниеге келген. Боксшы, Қазақстанның еңбек сіңірген спорт шебері (1995), Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (2000). Болат бокспен 12 жасынан бастап айналысқан. 1990-1997 жж. аралығында Қазақстанның, ТМД елдерінің (1992) чемпионы. Алғашқы жаттықтырушысы Ф.Цой болды (Тараз). Орталық Азия ойындарының (1995, Пусан, Корея) чемпионы. Дүниежүзі чемпионаттарының (1995 ж., Берлин, Германия, 1997 ж., Будапешт, Венгрия) қола, 26-Олимпиада ойындары-

ның (1996, Атланта, АҚШ) күміс және Дүниежүзі чемпионатының (1999, Хьюстон, АҚШ) алтын, 27-Олимпиада ойындарының (2000, Сидней, Австралия) күміс жүлдегері. "Құрмет" орденімен марапатталған. Жұмаділов Болаттың жетер жеңістері, көтерілер биіктері әлі алда деп сенім артамыз.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

Наурыз

1. Мәтінді оқыңыз.

Наурыз - көне мейрам. Наурыз мейрамын тойлау дәстүрі дүние жүзі халықтарының көпшілігінің тұрмыс-салтында баяғы замандардан орын алған. Бұл мейрамды ежелгі гректер "патрих", бирмалықтар "су мейрамы", тәжіктер "гүл гардон", "бәйшешек", "гүлнаурыз", хорезмдіктер "наусарджи", татарлар "нардуган", буряттар "сагаан сара", соғдылықтар "наусарыз", армяндар "наварсарди", чуваштар "норис ояхе" деп түрліше атаған.

Қазақ қоғамында Ұлыс күні жыл басы саналған. Халықтың мифологиялық түсінігі бойынша 21 наурыз түні даланы Қыдыр аралайды. Ұлыс күні қазақ елі үшін әрқашан қасиетті, киелі саналған. Халық таза, жаңа киімдерін киген. Ауылдың ер адамдары бір-бірімен қос қолдасып, төс қағыстырады. Әйелдер құшақтасып, бір-біріне игі тілектер айтады. Бірін-бірі мерекеге арнап дайындалған наурыз көже ішуге шақырады. Оған қойдың басы мен сүр ет салып пісірілуі - қыс тамағымен қоштасуды, құрамына ақтың қосылуы - жаз тағамымен (сүт, ақ) қауышуды білдіреді. Әдетте, осы күні адамдар арам пиғыл, пендешілік атаулыдан тазарып, ар-ожданы алдында арылады. Ауыл ақсақалдары араларына жік түскен бауырлас ел, руларды, ағайын, дос-жарандарды бір дастарханнан дәм таттырып табыстырған, жалғыз жарым жетімдерді үйлендіріп, жеке отау еткен. Кембағал, мүгедектерді жақын туыстарының қарауына арнайы міндеттеп тапсырған. Жұтқа ұшырап қиналғандарға жылу жинап берген. Алтыбақан басында ән айтылып, күй тартылады. Дәстүрлі ұлттық ойындар (көкпар, аударыспақ, күрес, қыз қуу, алтыбақан, тең көтеру, т.б) ойналады. Таң ата көпшілік биік төбенің басына шығып, атқан таңды қарсы алады.

2. Мәтінді оқыңыз.

Наурызбаев Хакімжан Есімханұлы - мүсінші, ұлттық кәсіби мүсін өнерінің негізін салушылардың бірі, Қазақ КСР-інің халық суретшісі (1969). 1951 жылы Харьков көркемсурет институтын бітірген. Сол жылдан бастап Алматы қаласындағы жоғары оқу орындарында оқытушы-

лық қызмет атқарды. "Абай", "Жамбыл", "Шоқан Уәлиханов", "Мәншүк Мәметова", "Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов" атты монументті ескерткіштерінде пропорция, ритм заңдылықтарын тиімді пайдалану арқылы образдарды шынайы кескіндеді, әрі ұлттық колоритке жіті назар аударды. Ол 200-ден астам әр алуан ескерткіш ("Амангелді Иманов", 1960, қола, гранит; Қостанай облысы, Амангелді ауданының орталығында), бюстер ("Құрманғазы", 1958; "М.Хакімжанова", 1961;) т.б. еңбектердің авторы.

3. Өлеңді оқыңыз.

Наурыз тойы

Күн менен түн теңелді,
Жер шуаққа кенелді,
Соны тойлап ел енді.
Наурыз тойы салтымыз,
"Көгерсін!" деп халқымыз,
Көшеге тал егеді.
Наурыз тойы ұлыстың,
Нағыз күні ұлы істің -
Салтанаты дәстүрдің.
Ел тұр жайып құшағын,
Күйге қосып құс өнін,
Кел жырлайық, жас құрбым!

4. Мәтінді оқыңыз.

Қазан - тамақ пісіретін ыдыс. Қоладан, мыстан, шойыннан құйылады. Мыс пен қоладан қалыпқа құйылып, түрлі өрнекпен, аңдар бейнесімен әшекейленген қазандар алғаш рет сақ дәуірі ескерткіштерінен қазып алынған. Бұл кезеңде құрбан шалуға арналған қола қазандар кең тараған. Кейінірек қазан шойыннан құйылатын болған. Қазанды көтеруге ыңғайлы болуы үшін ернеу тұсына сырт жағынан 2-4 құлақ жасалады. Ә.Марғұлан "Құламерген" жырының желісіне ерекше назар аудара келе, қазанға байланысты "Қазан мықты болса, ел де мықты. Қазан - шаңырақ сияқты, бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды", - деп жазады.

5. Мәтінді оқыңыз.

Қазанғап Тілепбергенұлы (1854, Арал аймағындағы Құланды түбегі (қазіргі Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы), Ақбауыр ауылында туылған). Күйші - композитор. Шығармалары Батыс Қазақстан ай-

мағындағы төкпе күй дәстүрінде көрінген. Бірақ композитордың өзіне ғана тән көркемдік-образдық, музыкалық суреткерлік өрнектері де айқын. Қазанғап жас кезінен күйге құмартып, өсе келе Төреш, Орынбай, Құрманғазы, Үсен деген күйшілерден дәріс алған. Оның сексеннен астам күйі болған. Олардың алды ноғайлы дәуірінің оқиғаларын ("Зар күйі", "Бекеттің жыр-күйі", "Ноғайлының жыр-күйі") толғаса, енді бір тобы "Ақжелең", "Орынбай Ақжелең", "Тентек Ақжелең", "Домалатпай Ақжелең", "Кербез Ақжелең", "Серпер Ақжелең", "Бұлбұл Ақжелең" болып келеді. Бұл Ақжелеңдер - Батыс Қазақстан аймағындағы күйшілік өнерге тән образдық әлем. Композитор солардың санын 62-ге жеткізіп, ел арасына насихаттаған.

6. Мәтінді оқыңыз.

Мамыр - ежелгі италияның жер құдайы Майй атынан шыққан болуы ықтимал. Күнтізбелік жылдың 5-айы, көктемнің 3-айы. Мамыр деп сонымен қатар қаздың немесе аққудың ұша алмайтын, топшысы бекімеген үрпек балапанын да айтады. Сонымен қатар көктемде мамыр айының басында ұшып келетін болғандықтан, татрөңділер отрядының балтықшылар тобына жататын құсты мамырқұс деп атаған. Мамырқұстың қошқыл түзу тұмсығы, сұрғылт аяқтары өзге балтықшылардан қысқа. Құйрығы қара түсті. Жерде жүргенде құйрығын селтеңдетіп, басын төмен салып, ізет білдіргендей болып жүреді, сондықтан мамырқұс тобына жататын құстарды ізетшіл құстар деп атайды. Мамырқұстың дене тұрқы шағын, салмағы 40-50 г. суқоймалар жағалауында, ылғалды-батпақты жерлерде кездеседі. Мамырқұс - жыл құсы. Негізгі қорегі - суда және құрлықта тіршілік ететін жәндіктер мен солардың дернәсілдері. Суда жақсы жүзіп, сүңги алады.

7. Мәтінді оқыңыз

Мамыров Мәулен Сатымбайұлы

14.12.1970 жылы Алматы облысы, Қаратал ауданы, Ақиық ауылында туылған. Палуаң, еркін күрестен халықаралық дәрежедегі спорт шебері. Еңбек сіңірген спорт шебері атағына 1994 жылы ие болды. 1991 жылдан А.Бұғыбаевтың жетекшілігімен жаттықты. Қазақстанның 11 дүркін чемпионы (1992-2002). 1994 жылы І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетін бітіріп, 1989 жылдан Қазақстанның ұлттық құрамасында, 1997 жылдан "Динамо" ұйымының орталық кеңесінде жұмыс істейді. Жастар арасындағы әлем біріншілігінің (Австрия, 1988) қола, КСРО жастар ойындарының күміс жүлдегері (Запорожье, 1989), КСРО Кубогінің жеңімпазы (Тбилиси, 1990), КСРО чемпионы (Жапония, Хиросима, 1994), Азия Кубогі жа-

рысының (Индонезия, 1995), Орталық Азия ойындарының (Ташкент, 1995) жеңімпазы, 26-Олимпиада ойындарының қола (АҚШ, Атланта, 1996), Әлем чемпионатының қола жүлдегері (Ресей Федерациясы, Красноярск, 1997), Орталық Азия ойындарының (Алматы, 1997), Шығыс Азия ойындарының (Корея, Пусан, 1997), Азия (Ташкент, 1999), Шығыс Азия ойындарының (Жапония, Осака, 2001) чемпионы. 1-дәрежелі "Айбын" орденімен марапатталған.

8. Мәтінді оқыңыз.

Майқанова Сәбира

Қызылорда облысы, Сырдария ауданында 1.1.1914 туылды. Актриса, Қазақстан (1958) және КСРО (1970) халық әртісі. 1932 жылы қазіргі Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының құрамына қабылданып, шығармашылық жолы осы театрдың тарихымен, өсу жолымен тығыз байланысты болды. Театр сахнасындағы тұңғыш рөлі - Б.Майлиннің "Майдан" драмасындағы Алтынай. Бұдан кейін ол замандас құрбыларының сахналық бейнесін жасады. Роза (Д.Рахманқұлов, "Документ"), Зотова (В.М.Киршон, "Астық"), Рая (М.Әуезов, "Алма бақ"), Гүлжәмила (М.Әуезов, Ә.Тәжібаев "Ақ қайың") тағы басқа көптеген аяулы ана образын мүсіндеп, сахна суреткері ретінде танылды.

14.1.1999 жылы Алматы қаласында дүниеден өтті. Оның нұрлы бейнесі қазақ халқының жүрегінде мәңгі сақталып қалды.

9. Мәтінді оқыңыз.

Дүйсенбаев Ысқақ Тәкімұлы

Дүйсенбаев Ысқақ Тәкімұлы - ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан ҒА-ның корреспондент мүшесі. Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Мәскеу қаласындағы Әдебиет институтын бітірген. 1936-42 жылдары Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасында редактор, КСРО ҒА Қазақ филиалының әдебиет секторында ғылыми қызметкер, сектор меңгерушісі, 1942-43 жылдары әскери-педагогикалық институт тыңдаушысы, 3-Украина майданының "Советский воин" газеті редакторының орынбасары болған. Майданнан оралған соң, Қазақстан ҒА төралқасының ғылым-хатшысы (1946), Тіл және әдебиет институтының бөлім меңгерушісі (1949-61), Әдебиет және өнер институтының бөлім меңгерушісі (1961-76) қызметтерін атқарған. Негізгі ғылыми еңбектері қазақ фольклоры, соның ішінде лиро-эпос, әдебиет тарихы, қазіргі заманғы әдебиет мәселелеріне арналған. Ф.Рабле, И.С.Тургенев, А.П.Чехов, Р.Роллан

М.Горький шығармаларын қазақ тіліне аударған. Дүйсенбаевтың "Ғасырлар сыры", "Қазақтың лиро-эпосы", "Мұхтар Әуезов", "Эпос және ақындар мұрасы" атты еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған елеулі үлес болып есептеледі. Қызыл жұлдыз, 2-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталған.

10. Мәтінді оқыңыз.

Бейсенғалиев Марат Сәметұлы 15.3.1962 жылы Алматы қаласында туылған. Қазақстанның халық әртісі, скрипкашы. Алматы қаласындағы Күләш Байсейітова атындағы музыкалық мектебінің түлегі. 1980 жылы Алматы консерваториясына түсіп, 3-курстан кейін оқуын Мәскеу консерваториясында жалғастырды. Осы консерваторияның аспирантурасын 1988 жылы бітірді. Республикалық (Алматы, 1986), И.С.Бах атындағы (Лейпциг, Германия, 1988) және Н.Забалетта атындағы (Сан-Себастьян, Испания, 1991) халықаралық конкурстардың лауреаты атанды. Қазақ филармониясының солисі, Қазақ мемлекеттік квартетінің мүшесі, "Алтын алма" камералық оркестрінің көркемдік жетекшісі болған. Әр стильде жазылған музыканы өте терең түсініп, көркем әрі асқан шеберлікпен орындайтын Марат концерттік қызметпен де белсенді шұғылданды. Оның бай репертуарлары М.Төлебаевтың, Ф.Жұбанованың, Т.Қажығалиевтың туындыларымен қатар Батыс Еуропа және орыс классикасы, қазіргі музыкалық шығармалар бар.

11. Мәтінді оқыңыз.

Жексенбин Бәрібай Биқожаұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 14 мамырдағы № 1366 Жарлығымен Жамбыл облысының Әкімі болып тағайындалды. 1952 жылдың 26 мамырында Жамбыл облысы Шу ауданының Чкалов атындағы ұжымшарда туылған, қазақ, жоғары білімді, 1974 жылы Алматы малдәрігерлік институтын, 1999 жылы Еуразия нарық институтын бітірген, ғалым, мал дәрігері, экономист. Экономика ғылымдарының кандидаты. Еңбек жолын 1968 жылы Жамбыл облысындағы Шу жөндеу-механика зауытында жұмысшы болып бастаған. 1969-1974 жылдары - Алматы мал дәрігерлік институтының студенті. Институтты бітіргеннен кейін 1979 жылға дейін Жезқазған облысы, Ағадыр ауданы, "Қарабұлақ" кеңшарында бас зоотехник, одан кейін 1982 жылға дейін Жезқазған облысы Приозерное аудандық ауыл шаруашылығы басқармасында бас зоотехник болып жұмыс істеген. 1982-1987 жылдары - Жезқазған облысы Приозерное ауданының КПСС-тің XXII-ші партсъезд атындағы

ұжымшардың директоры. 1987-1989 жылдары - Жезқазған облысы Приозерное аудандық халық депутаттары кеңесі атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары - аудандық агроөнеркәсіп бірлестігінің төрағасы. 1989-1992 жылдары - Жезқазған облыстық агроөнеркәсіп одағының төрағасы, облыстық агроөнеркәсіп комитетінің төрағасы. 1992-1995 жылдары - Жезқазған облысы әкімінің бірінші орынбасары. 1995-1996 жылдары - Жезқазған облысы әкімінің бірінші орынбасары - облыстық ауыл шаруашылығы және астық ресурстары департаментінің бастығы. Одан кейін 1999 жылға дейін Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің ұйымдастыру -бақылау бөлімінде мемлекеттік инспектор болып істеген. 1999 жылдың наурызынан 2004 жылдың мамырына дейін Жамбыл облысы әкімінің орынбасары. 2004 жылдың мамырынан бастап Жамбыл облысының әкімі. Мемлекеттік наградалары: "Құрмет" ордені, "Астана" естелік медалі, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 10 жылдығы және Қазақстан Республикасы Конституциясының 10 жылдығы медальдары. "Қазақстан Республикасының құрметті білім беру қызметкері" және Х.А. Яссауи атындағы Қазақ-Түрік Халықаралық университетінің "Құрметті профессоры". Үйленген, 4 бала тәрбиелеп отыр.

12. Мәтінді оқыңыз.

Қазақ елінің аты әлемге күннен-күнге әр қырынан танылуда. Мәдениетіміздің, қазба байлығымыздың, біліміміздің арқасында бұрын соңды естімеген қазақ елін, қазақ жерін әлем мойындауда. Сонымен қатар бокс өнерінің арқасында олимпиада, сан түрлі әлемдік жарыстарда Қазақстанның көкбайрағы желбіреуде, әнұранымыз орындалуда. Сол боксшы ұлдарымыздың бірі Жұмаділов Болат Нұретдинұлы.

Жұмаділов Болат Нұретдинұлы 22.04.1976 жылы Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Жетібай ауылында дүниеге келген. Боксшы, Қазақстанның еңбек сіңірген спорт шебері (1995), Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (2000). Бокспен 12 жасынан бастап айналысқан. 1990-97 жж. аралығында Қазақстанның, ТМД елдерінің (1992) чемпионы. Алғашқы жаттықтырушысы Ф.Цой болды (Тараз қ.). Орталық Азия ойындарының (1995, Пусан, Корея) чемпионы. Дүниежүзі чемпионаттарының (1995 ж., Берлин, Германия, 1997 ж. Будапешт, Венгрия) қола, 26-Олимпиада ойындарының (1996, Атланта, АҚШ) күміс және Дүниежүзі чемпионатының (1999, Хьюстон, АҚШ) алтын, 27-Олимпиада ойындарының (2000, Сидней, Австралия) күміс жүлдегері. "Құрмет" орденімен марапатталған. Жұмаділов Болаттың жетер жеңістері, көтерілер биіктері әлі алда.

13. Мәтінді оқыңыз.

Сейсембаев Манас Ахметжарұлы (2.06.1950 ж.т., Қарағанды қ.) - ғалым, медицина ғылымдарының докторы (1995), профессор (1998). Семей мемлекеттік медицина институтын бітірген (1973). 1974-77 жылдары Шығыс Қазақстан облысы, Үлкен Нарын ауданында хирург, 1978 жылдан Ұлы Отан соғысы мүгедектеріне арналған Республикалық клиникалық госпитальда бөлім меңгерушісі, директоры (2004 жылдан). 1980-2003 жылдары Сызғанов атындағы Хирургия ғылыми орталығында бөлім меңгерушісі, директоры (2001-03) болды. Негізгі ғылыми еңбектері жалпы хирургия мәселелеріне, бауыр, өт жолдары, ұйқы безі, ішек-қарын және басқа да ауруларды хирургиялық жолмен емдеу мәселелеріне арналған. 147-ден астам ғылыми еңбектері, оның ішінде 2 монография жазған. "Хирургияда жаңа технологияны зерттеп, оны тәжірибеге енгізу" атты ғылыми-зерттеу жұмысының авторларының бірі. Медицина саласында аянбай еңбек еткені үшін Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығын 1999 жылы иемденді.

14. Мәтінді оқыңыз.

Маусымқұс - денесінің ұзындығы 28 см-дей, салмағы 200-300 грамдай. Маусымқұс жазда арқа қауырсыны құбылмалы, бауыры қара, ал қыста қауырсындары ақшыл түсті болады. Маусымқұс - жыл құсы. Көктем (Наурыздың және мамырдың соңында), күзгі (шілдеден қазанның соңына дейінгі) аралықта Қазақстан арқылы ұшып өтеді. Бұлардың белсенді тіршілігі маусым айында байқалғандықтан, құстың аты соған байланысты қойылған. Мекені солтүстік жартышар болғандықтан, тундраның құрғақтау ашық тұстарына маусымқұстар жеке-жеке ұя салып, 3-4-тен жұмыртқалайды. Жұмыртқалары қызғылт немесе қоңырқай түсті болады. Қоразы мен мекені кезектесе шайқап 23 күнде балапандары ұядан ұшып шығады. Маусымқұстар су және ұсақ жәндіктермен, өсімдіктердің тұқымымен қоректенеді.

**ҚАЗАҚ АУЫЗ ӨДЕБИЕТІНДЕГІ
КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ЕСІМДЕРІ
(Имена героев казахского фольклора)**

Есімдер (Имена)	Белгі (Белгі)	Аудармасы (Перевод)	Синонимдік қатары (Синонимический ряд)
Алдар көсе	▼	алда 1. впереди 2. обманывать көсе – без бороды	собирательный образ умного, хитрого человека. Его цель – высмеивать скупого богача, ростовщика торговца, безжалостного правителя
Қожанасыр (әпенді)	▼		образ порой хитрого, порой простака, порой острошлова
Тазша бала	▼	таз 1. парша // паршивый 2. плешь // плешивый 3. перен. голый, оголенный	в народной сказке умный, находчивый мальчик
Жалмауыз кемпір	▲	1. миф. чудовище (которое пожирает) 2. перен. обжора 3. экс. неодобр. противный	отрицательный образ, колдунья, в любое время превращающая в другое существо. Баба Яга
Жартыбай	▼		Нечестный, жмот, нечистоплотный
Шығайбай	▼		Скупой, скряга, думающий только о себе

❖ **Упражнение 1.** *Сәгруппируйте имена по трем столбикам.*

Атабек, Ағаділ, Алдар көсе, Ақгүл, Әппақ, Батыр, Бауыржан, Берік, Бөлебай, Дана, Кенжегүл, Кенжебек, Керім, Қожанасыр, Тазша бала, Тұңғышбай, Жалмауыз кемпір, Жақсылық, Жиенбай, Жиенқұл, Шығайбай бай.

Сын есімнен жасалған есімдер	Туыстық атаулардан жасалған есімдер	Қазақ ауыз әдебиетіндегі кейіпкерлердің есімдері

❖ **Упражнение 2.** *Прочтите рассказ о Кожанасыре.*

Бәйбішесі кір жуам деп көл басына бармақшы болады. Қожанасыр да ере шығады. Кірді енді жуа бастағанда бір қарға ұшып кеп сабынды алып кетеді. Бәйбішесі Қожанасырға:

- Ефендім, жетіңіз анаған! Сабынды қарға алып кетті! - дейді.

Қожекең орнынан да қозғалмастан:

- Таласпа онымен, бәйбіше. Көрдің бе қап-қарасын, үстібасы бізден де кір. Жуынсың, тазалансын. Сабын бізден гөрі соған керек, - депті.

і Назар аударыңыз!

Жалмауыз кемпір

Қазақ ертегілеріндегі жағымсыз кейіпкер. Ол кейде жеті басты, қараа тұмсық, қол-аяғының тырнақтары сояудай, адам қанын соратын қорқынышты кейіпкер. Жалмауыз кейіпкердің бейнесінің тарихи негізі бар. Матриархат дәуірінде руды қария әйелдер басқаратын болған. Жас балаға ат қою, жетім қалған балаларға қамқорлық жасау, шеттен келген адамды руға қабылдау, жастарды үйлөндіру, рулық заңдарды қатал сақтау, т.с.с. істер осы ананың өмірінде болған, керек кезде ол бақсы да, әскербасы да болған. Осының нәтижесінде, қарт анаға табынушылық пайда болды. Ол керемет күш иесі, қолынан келмейтіні жоқ сиқыршы, рудың жауларын, жын-шайтанды да жеңе алатын күш деп танылған.

Рубасы ананың бейнесі қазіргі кезде мифтік аңыздарда ғана қалды, бара-бара ол жалпы атпен жағымсыз кейіпкер сипатын иеленді.

❖ Упражнение 3. О ком идет речь?

Бірде қу, бірде аңқау, бірде өткір тілді қалжыңбас	Алдар көсе
Үлкен адамдардан артық ой-өрісі дамыған кейіпкер	Шығайбай
Тырнақтары сояудай, адам қанын соратын қорқынышты кейіпкер	Жалмауыз кемпір
Сараң байды, пайдакүнем саудагерді, озбыр ханды әжуа ететін ақылды кейіпкер	Қожанасыр
Сараң бай	Тазша бала

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыздар.

Алдар Көсе және Жартыбай бай

Өгіздер, обалдары не керек, қамшы салдырмай, ырғақтарынан жаңылмай түп-түзу тартып отырады. Соқа жүріп өткен жазықта дымқыл қара топырақ аунап түсіп, атыз жасайды. Бәрі жақсы, бірақ мұндай жұмыспен өмір бойы шұғылданып көрмеген безбүйрек байдың самайынан тер сорғалап, көзі қарауытады. Сондай бір көзі қарауытып, басы айналған кезде жанына жақын келіп:

- Ассалаумағалейкум! - деген Алдар Көсені Жартыбай байқамай да қалды.

- Уағалай ... - дейді де сөзін әрі жалғастыра алмай отыра кетеді. Алдар Көсе оны қолтығынан демеп тұрғызады да:

- Оу, бай-еке, сізге не болған? Неғып жер жыртып жүрсіз? Қызметкерлеріңіз қырылып қалған ба?!- дейді.

- Жоға! Олар қайда кетуші еді?! Бірақ олардың бәріне бірдей ақы төлеу керек. Мал баққанына төле! Шөп шапқанына төле! Жер жыртқанына төле! Соның бәріне дәулетің жете ме?! Барлығын қуып жіберіп, өзім ғана қалдым!

Жаңа ғана жер жыртып, өз қолымен еңбек етіп, терін төгіп жүрген байды көріп, оның бұл ісіне іштей сүйсінсе, енді оның ниетін білгеннен кейін көңілі қалып, ызасы келді.

- О құрметті Жарты-еке, шаршадыңыз ғой, демалсаңызшы! Мен -ақ жырта тұрайын!- дейді ренішін сездірмей.

Буыны босап, көзі кілмиіп, өзінен өзі бітіп тұрған бай, дүниеқоңыз сараң бай әлгі сөзге қуанып кетсе керек, шөбі қалыңдау төмпешікке шығып, қисая қалса, қалғып жүре береді. Соны өз көзімен көрген Алдар Көсе екі өгіздің құйрығын қақ түбінен қырқып алып,

борпылдақ жұмсақ топыраққа қадайды да, өгіздерді төбенің арғы бетіне апарып тығып тастайды. Қайтып келіп ұзақ үнсіз отырады. Жол жүріп қажыса керек, бір сәт қалғып та кетеді... Біраз көз шырымын алған Жартыбай ояна сала қалғып отырған Алдар Кесені көреді. Періштесі түрткендей, сол сәтте ол да атып тұрып:

- Сіздің мына өгіздеріңіз бұрыннан да осындай ма еді?! Мені ұнатпағаннан өстіп қалды ма?! Қолым соқаға тиер-тиместен мөңіреп қоя бермесі бар ма? Мөңіреп-мөңіреп, егістікке сіңіп жоқ болды! Арттарында тек құйрықтары ғана қалды!

- Әй, не деп оттап тұрсың сен?! Тау шайқалмай, жер сілкінбей, олар қара жердің астына қалай сіңіп кетеді?! - деп Жартыбай құйрықтарға қарай бет бұрғанда Алдар Кесе шырылдап қоя береді:

- Тиіспе, бай-еке, тиіспе! Өгіздің құйрығы өгіздің салмағын көтеруші ме еді? Үзіліп кетеді. Шыдаңыз! Кейін қазып шығарамыз. Немесе өздері шығады...

Күйіп-піскен ашулы бай ойланбастан құйрықтарға жармасып, бірінен соң бірін жұлып алады.

- Шыдай тұрыңыз, әйтпесе өгіздерден мәңгі айырыласыз деп ескерттім ғой мен сізге! Ал енді не болды?!

Осы сөзді айтады да, қолын бір сілтейді. Байдың сараңдығынан, дүниеқоңыздығынан, іштарлығынан жұмыстан қуылған бейшара кедейлердің аш-жалаңаш бала-шағасы есіне түсіп, төбенің аржағына байлап кеткен өгіздерге қарай тартып отырады. Бір күн болса да сорпа-су ішіп, оңып қалсын. Сол екі өгізді алып барып соларға сойып берейін деп ойлайды.

2. Мәтінді оқыңыз.

Алдар Кесе

- Алдар! Әй, Алдар! Адам түгіл сайтанның өзін жер соқтырып кеткен дей ме сені?! Мықты болсаң, мені бір алдашы! - дейді кеудесіне нан піскен дарақы бай ат үстінде шіреніп тұрып.

- Несі бар, алдасам алдай салар едім, әттең әлгі алдағыш таяғымның үйде қалып қойғаны! - дейді Алдар өкінген болып.

- Немене, ол таяқсыз алдай алмайсың ба?

- Әрине, алдай алмаймын!

- Ендеше бар да алып кел сол сиқырлы неменді. Мен күте тұрайын...

- Жаяудан-жаяу қалай барам? Келесі бір кезіккенде алдай жартармын.

- Жоқ, қазір алдауың керек қайтсең де! Шаршап тұрғаның рас болса, мә, менің атыма мін де тез барып кел!

- Қалауыңыз білсін. Соншалық алданғаныңыз келіп тұрса амалым қанша! Барсам барып қайтайың, - дейді. Алдар Жуан байдың

торысына қарғып мініп, - мынау жатқан төмпешік - әкем сорлының зираты, еңбегіңді қайырам деп сіз оны елу жыл алдарқатып едіңіз. Енді міне, қақпаға өзіңіз кеп түстіңіз. Қайдағы бір сиқырлы таяққа сеніп тұрған өзіңіз де ақымақ екенсіз. Алдады деген міне, осы. Әкем моласының қасы! - деп Алдар Кесе шаба жөнеліпті.

Ал мазақ болған мақтаншақ бай айдалада жаяудан жаяу қала беріпті.

Алдар Кесе - қазақ ауыз әдебиетіндегі халық арасында көп тараған ұнамды, күлдіргі кейіпкер. Әр кезде өмір сүрген ақылды да, айлакер, тура да тапқыр, жарлы-жақыбайдың қамын жеген әділ адамның жиынтық бейнесі. Ол бірде жұмыртқадан жүн қырыққан дүниеқоңыз Шық бермес Шығайбайдың басын шыр айналдырса, бірде, тиыннан теңге, тұяқтан табын құраған Ысқақ саудагердің өзін мұзға отырғызып кетеді. Ол - ол ма, қараңғы халықтың зәресін алып, жағасын ұстатқан жын-сайтандармен айқасқа шығып, олардың өзін өлердей мазақ етеді.

Байлар мен билер, саудагер мен алыпсатарлар, хан мен уәзірлер, қарапайым халықты сүліктей сорады. Ал халық оларға "өз өкілі" Алдар Кесені қарсы қояды. Өстіп, езілген ел қалауын тапты. Алдар Кесе арқылы да алданбай күреседі.

3. Қожанасырдың әңгімелері

Төсекте жатқан Қожаны бәйбішесі:

- Әрі кетші, - деп, сырғытып тастапты.

Қожекең лезде тұрып, киімін кие салып үйден шығып кетеді.

Екі-үш сағат жол жүрген соң танысы кезігеді.

-Қожеке, таң сәріден қайда барасыз? - дейді.

Қожа:

- Өзім де білмеймін. Жалғыз-ақ біздің үйге соғып, бәйбішеден сұрай салшы, бұдан да әрі кетейін бе? - депті.

* * *

Қожанасыр құмырамен өзеннен су ала бергенде, құмырасын түсіріп алады. Құмыра су түбіне батып кетеді. Қожанасыр құмыра батқан тұстан көз айырмай ұзақ отырып қалады.

Жанына келген біреу:

- Қожа, не күтіп отырсыз? - дейді.

- Құмырам суға түсіп кеткені. Судан шыға қалса мойнынан шап беріп ұстай алайын деп отырмын, - депті.

* * *

Қожанасырды бай кісі қонаққа шақырыпты. Дастархан жайылып, ыстық тамақ желінеді. Бір уақытта сусынға мұздай суық айран ке-

леді. Үй иесі қонақтарына айранды кішкене кесеге, өзіне үлкен тостағанға құйдырады. Суық айранды жұтқан сайын иесі:

- О - охх! ... Әлдім! ... - деп тамсана береді.

Қонақтары кішкене кеседегі айранды ішіп болып, үй иесіне қарап отырады.

Бір уақытта шыдамаған Қожанасыр:

- Бере тұршы, біз де біраз өлейік! - деп, үй иесінің алдындағы тостағанды тартып алып, басына бір-ақ көтеріпті.

4. Мәтінді оқыңыз.

Тазша баланың ақылы

Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. Олардың үш баласы, бес ешкісі бар екен. Бір күні үлкен баласы басқа жерде кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір де берместен арқалап кетіпті. Келе жатып бір өнерші байдың үйіне кезігіпті. Осы байға өнер үйренуге жалданыпты. Өнерші бай өте жауыз адам екен. Ол жалданған жігітті пайдаланып, ақысын төлейтін мезгілде алдап, сандыққа салып, аузын бекітіп тастайды.

Үйінде қалған ортаншы баласы да өнер үйренбекке талап етіп, ол да ағасының кеткен жолымен өнерші байға келіп жалданыпты. Өнерші бай ақысын төлейтін кезде оны да сандыққа тығып тастайды.

Үшінші ұлы - Тазша бала да ағаларындай өзіне тиген ешкіні сойып алып, жарты етін әке-шешесіне беріп, олардан рұқсат алып, жүріп кетіпті. Келе жатып бір қора қойға кезігеді. Қойды бір шал бағып жүр екен. Тазша бала қойшыдан:

- Бұл кімнің қойы? - деп сұрайды.

Қойшы:

- Бұл - өнерші байдың отары, - деп жауап береді де, - қарағым, қайда барасың? - деп сөзін жалғастырады.

- Өнер үйренуге барамын, - деп жауап береді Тазша бала.

Сонда шал тұрып:

- Балам, өнерші бай - өте зұлым адам. Одан аулақ жүр. Оның құс болып ұшып, аң болып жорта алатын қасиеті бар, - деп ақылын айтыпты.

Тазша "шалдың айтқаны рас-ау" деп ойлайды. Қайтсе де сол зұлым байды көріп кеткісі келеді. Ол байдың үйіне келіп қонады. Ертеңінде жүрейін деп жатқан кезінде өнерші бай:

- Жігітім, қайда барасың? - деп сұрайды.

Тазша бала:

- Мен баласы жоққа еншілес бала бола аламын, - деп жауап береді.

Сонда бай:

- Олай болса, сен қал, маған бала бол. Мен жолаушылап кетіп барамын. Мен кеткен соң-ақ құнан қойды сой, той жаса. Асық жілігін етімен өзің жерсің, - дейді де, өзі жолаушылап кетеді.

Тазша бала:

- Хош, әке, жолыңыз болсын, - деп, үйде қалады.

- Аға, сен асықты жілікті өзің жемей, керегенің басына іліп қой. Сонда бір ақ тазы келіп жілікке ұмтылар, сен балтаны алып, тазыны өлтір, - дейді байдың қызы.

Мұнан соң Тазша бала ақ құнан қойды сойып, той қылады. Көршілерін шақырып, асықты жілігін өзі жемей, қыздың айтқанын орындап, кереге басына іліп қояды. Айтқанындай-ақ, ақ тазы келіп, жілікке ұмтылыпты. Тазша тазыға қарай балтаны жіберіп қалыпты. Бірақ, балтасы оған тимей, ит құтылып кетіпті.

Өнерші бай үйіне оралады. Тазша баланы көріп, ашуланды. "Енді бұл итті аштан өлтірейін" деп ойлайды. Тазшаны да ағаларындай алдап, сандыққа салып, аузын мықтап бекітіп тастайды. Байдың қызы әкесі жоқта сандықтың түбін тесіп, Тазша балаға тамақ әкеліп береді. Осылай оны күн сайын тойындырып тұрады. Ал, Тазша сандықта жатып, байдың сан түрлі сиқыр өнерін үйрене береді. Бірнеше күн өткен соң Тазшаның әкесі балаларын іздеп шығады. Жол-жөнекей кездескен ауылдардың бәрін аралайды. Бір күні өнерші байдың үйіне келіп:

- Менің өнер үйренуге кеткен үш ұлым бар еді, соларды көрмедіңіз бе? - деп сұрайды.

Өнерші бай:

- Жоқ, көргенім жоқ, - деп жауап береді.

Өнерші бай мен әкесінің сөзін естіген Тазша:

- Әке, мен мұндамын, - деп сандықтың ішінен айқайлайды.

Әкесі баласын даусынан танып, байдың ішкі бөлмесіне кіреді. Төр жақта тізіліп тұрған үш сандықты көреді. Байдың айтқан сылтауларына көнбей сандықтарды ашады. Үш сандықтан үш ұлы шығады. Оларды ілестіріп, үйіне қайтады. Тазша жол-жөнекей әкесіне өнерші бай және оның қызымен қалай танысып, сиқыр өнерін қалай үйренгендігі жөнінде, ағаларының сол қыздың көмегімен қалай тірі қалғандары туралы әңгімелеп береді. Үйлеріне оралған соң, Тазша бала:

- Әке, мен бірталай өнер үйрендім. Біз енді жауыз өнерші байды сабасына келтіріп, алдап соғуымыз керек. Ол күнде таңертең базарға барып, арзан бағамен жақсы мал сатып алады. Мен бір қара құнан қой болайын, мойныма жіп тағып, жетектеп сол базарға апарыңыз. Бірақ мені тек өнерші байға сатыңыз да жіпті алып қалыңыз, - дейді.

Әкесі келіседі. Баласы айтқанындай қара құнан қойға айналды. Әкесі мойнына жіп тағып, базарға апарады. Оны өнерші байға сатып, үйіне қайтады.

Ертеңіне баласы өз қалпына түседі де, үйіне қашып келеді. Келесі жолы ол:

- Әке, бұл жолы мен бір жез бұйдалы нар тайлақ болайын. Сіз бұйдамды алып қалыңыз да, мені базарға апарып сатыңыз. Сосын үйге қайта беріңіз, - дейді.

Тазша енді тайлақ болады. Әкесі тайлақты сатайын деп, базарға жетектеп келе жатса, алдынан баяғы өнерші бай шығады. Ол Тазшаның айласын біліп:

- Маған мынау тайлағыңды сат, - деп, әкесінен тайлақты жүз ділдәға сатып алады.

Үйіне жетектеп келеді де, қызын шақырып алып:

- Мынау тайлақты ұстай тұр, - дейді. Өзі үйден пышақ алып шығып, тайлақты бауыздамақшы болады. Қыз әкесінің жаман ниетін біліп, үйден пышақ ала шыққан екен.

Әкесі үйге кеткенде, тайлақтың бұйдасын пышақпен қиып жіберіп, босатып қоя береді.

Өнерші бай сыртқа шығып, үйіне қарай қашып бара жатқан тайлақты көреді де, артынан қуады. Тазша сонда түлкіге айналып қашады. Өнерші бай тазы болып қуып, енді жете берген кезде, Тазша түлкіден үйрекке айналып ұшады. Бай қаршыға болып қуады. Біраздан соң Тазша бала торғай болып қашады. Бай қырғи болып соңына түседі. Онан соң Тазша торғай қалыбына түсіп шарбаққа қонады. Бай қырғи боп келіп таяна бергенде, Тазша шүберекке айналып жерге түседі. Өнерші бай кісі болып шүберекті қолына ала бергенде, Тазша тары болып шашылады. Бай тауық болып шұқиын дейді. Осы кезде Тазша бала кейпіне оралып, тауық болып жүрген өнерші байдың желкесінен ұстай алады. Басын төмен қаратып ұстап тұрып, іштей дұға оқиды да, оның бойындағы бар сиқырын жойып жібереді. Осылай Тазша зұлымдықты жеңіп, өзіне көп көмек берген өнерші байдың қызын алып, мұратына жетеді.

5. Мәтінді оқыңыз.

Жалмауызды алдаған қыздар

Ертеде бір бай болыпты. Байдың ауру әйелі және үш қызы бар екен. Бір күні әйелі науқасынан айықпастан қайтыс болады. Біраз уақыттан кейін бай үйіне басқа әйел алып келеді. Бұл әйел қатыгез адам болып шығады. Ол байдың қыздарын жек көреді. Бір күні өгей шешелері қыздарын шақырып алып:

- Шырақтарым, бүгін сендер тоғайдан жеміс теріңдер, - деп түбі тесік шелек береді.

Қыздар:

- Алақай! Жеміс тереміз! - деп қуанып тоғайға кетеді.

Тоғайға келіп, жеміс тере бастайды. Бірақ, терген жемістері тесік шелектен түсіп қала береді. Сол себепті қыздар тоғайда көп жүріп

қалады. Осы уақытта өгей шешелері әкесінің басын айналдырып, басқа жаққа көшіп кетеді. Кешке жақын қыздар әбден шаршап үйлеріне келсе, үй орнында жоқ болып шығыпты. Қыздар жылап-сықтап үйдің орнына түнейді. Ертеңіне осы арадан бір айнаны, тарақты, инені тауып алады. Осыларды алып қыздар жолға шығады.

Келе жатып бір жұлым үйге кезігеді. Осы жұлым үйде жалмауыз кемпір тұрады екен. Қыздар үйге кіреді. Үйдің ішінде кішкентай қыз отыр еді. Қыздар одан:

- Үйдің иесі қайда? - деп сұрапты.

Сонда қыз:

- Бұл үйдің иесі - мен және менің шешем - жалмауыз кемпір, - дейді.

Қыздар қорқып қалады. Бірақ басқа амалы болмағандықтан кешке дейін жалмауызды күтіп отырады. Кешке жалмауыз үйіне келсе, үйде үш қыз отыр екен. Қыздарды көріп, ол қуанып қалады.

- Сендерді маған шайтан айдап әкелген шығар. Қызымыз екеуіміз бір тоятын болдық. Ал, бүгінше жатып демалыңдар, - деп оларға төсек салып береді.

Кемпір ертеңіне аң аулауға кетіп бара жатып, қыздарға:

- Маған кішкентайларыңды пісіріп қойыңдар, түсте қайтып келермін, - дейді.

Жалмауыз кемпір кеткен соң, қыздар кішкентай қызды өздерімен бірге алып қашады.

Кемпір келсе, өзінің қызы да, үйде қалған үш қыз да жоқ. Қатты ашуланған ол қыздарды қуа жөнеледі.

Бір уақытта қыздар артына қараса жалмауыз кемпір жетіп қалған екен. Жалмауыз кемпірдің қызы осы уақыттың ішінде үш қызға бауыр басып қалған еді. Ол:

- Апайлар, менің шешем жетіп қалған кезде, қолдарыңда не бар соны артқа қарай лақтырыңдар. Сол кезде оның алдынан бөгет пайда болады, - дейді.

Қыздардың үлкені кішкентай қыздың сөзін ести сала тарақты тастапты. Ол үлкен тоғай болыпты. Екінші рет жете бергенде ортаншысы инесін тастайды. Ол биік тау болыпты. Онан да кемпір өтеді. Үшінші рет кішкентай қыз айнасын тастайды. Ол үлкен көл болады. Жалмауыз кемпір бұл көлден өте алмайды. Ол көлдің екінші жағалауында тұрған қыздардан:

- Қыздар, сендер бұл көлден қайтіп өттіңдер? - деп сұрайды.

Қыздар:

- Мойнымызға тас байлап өттік, - дейді.

Кемпір қыздардың сөзіне сеніп, тас байлап суға түседі де батып кетеді. Ал, қыздар аман-есен үйін тауып, әкесіне болған оқиғаны түгел баяндап береді. Әкесі қыздарына жасаған зұлымдығы үшін әйелін қуып жібереді. Жалмауыз кемпірдің қызын асырап алады. осылай қыздар бірге тату-тәтті өмір сүреді.

ЛАҚАП ЕСІМДЕР (Прозвища)

Лақап есім (Прозвища)	Белгі (Знак)	Аудармасы (Перевод)	Қойылу себебі (Причина, по которому дается имя)
Ақсақ	▼	хромой	человек, который хромает
... Темір	▼	железо	
Арық	▼	худой	худощавый, тощий
Быртық	▼	карлик	человек маленького роста
Даукес	▼	скандалист	бесконечно спорящий человек
Дәукес	▼	великан, гигант	неуклюжий человек
Жаңғалақ	▼	безалаберный	бестолковый, беспорядочный
Жаяу	▼	пеший	у известного поэта Мусы Байжанулы отобрали коня и он ходил пешком. Поэтому народ прозвал его пеший Муса
... Мұса	▼	пеший Муса	
Қара	▼	черный	смуглое лицо
... бай	▼	богатый	
Сары	▼	желтый	рыжее лицо
Сал	▼	мудрый, знающий	разносторонний человек искусства
Біржан ...	▼		
Семіз	▼	толстый, жирный	жирный, толстый человек
Сері	▼	богемный человек	поэт, песенник
Ақан ...	▼		
Суайт	▼	лгун, врун	человек, который много лжет
Тырық	▼	исхудалый	руки-ноги тоненькие
Тәштек	▼	карлик	человек маленького роста
Ұзынтұра	▼	жираф	человек высокого роста

❖ **Упражнение 1.** *Дайте этим людям прозвища.*

❖ **Упражнение 2.** *Прочтите стихотворение и отдельно выпишите прилагательные.*

Сенің көзің түпсіз терең тұңғиықтан жаралған,
Сонда жатыр менде жүрген орындалмас бар арман.
Сенің жүзің көкте күннен, жерде гүлден нәр алған,
Шашың сенің - жан баспаған жапандағы қара орман.

Қас-кірпігің қарлығаштың қанатындай қап-қара,
Үлбіреген жүзің сенің ақ жібек пе, мақта ма?!
Әсем-басың әп-әдемі, мүсініңе шақ қана,
Шиедейін еріндерің қызарып тұр шоқтана.

Толықсыған тұла бойың шыбық па екен, тал ма екен,
Бейнең сенің баяу атқан жазғы шұғыла таң ба екен,
Күлкің сенің шашылған нұр, сөзің көусар, бал ма екен
Бұл ғаламда сенен артық сірә, біреу бар ма екен!?

М. Мақатаев

❖ **Упражнение 3.** *Составьте предложения, связанные с внешним видом, характером и с манерами говорить людей.*

1. құлпырып
2. сүйкімді
3. жүдеп кетіпсің
4. қайырымды жігіт
5. өте қатал
6. көңілді жүреді
7. қысқа бойлы

8. ұзын бойлы
9. аққұба
10. қараторы

❖ **Упражнение 4.** *Найдите прозвища.*

Арық, Арал, Аязбай, Болат, Ботқа, Ділдә, Еділ, Ербол, Ертiс, Қара, Қазан, Кеңес, Сайлау, Сары, Семіз, Совет Суайт, Тәштік, Тараз, Ұзынағаш, Ұзынтұра, Жаңғалақ, Жаңбырбай, Жібек.

❖ **Упражнение 5.** *Ответьте на вопросы*

1. Аяғы ақсақ болса кім деп қойған?
2. Семіз адам болса кім деп қойған?
3. Мұрны тәмкіш болса кім деп қойған?
4. Өңі қара болса кім деп қойған?
5. Бойы ұзын болса кім деп қойған?
6. Денесі кішкентай болса кім деп қойған?

❖ **Упражнение 6.** *Прочтите текст.*

Ұзын

Әлемдегі ең ұзын саналатын адам - Леонид Стадник. Ол Житомир облысының Подолянцы селосында тұрады. 36 жастағы азаматтың бойы 2 метр, 55 см. Украина президенті болған Виктор Ющенко Леонидтің өтініші бойынша, бойына сәйкес келетін Chevrolet Tacuma маркалы автокөлік тарту етті.

Соңғы жылдардағы көрсеткіштерге қарасақ, бойшаң халықтар қатарына жататын Германияда немістердің 24 пайызының бойы 170 см-ден аспайды. Ең ұзын адамдар Африкада жиі ұшырасады.

Қазақстанда ең ұзақ жыл ел басқарып, тарихта есте қалған қоғам қайраткері Дінмұхамед Қонаев елімізде ғана емес, Кеңестер Одағындағы шен-шекпенділер арасында бойымен ерекшеленген. Сонымен қатар бүгінгі күнде мемлекет басын басқарушы қоғам қайраткерлерінің ішінен де көптеген бойшаң азаматтарды атауға болады. Мәселен, Григорий Марченко - 198 см, Қасымжомарт Тоқаев - 187,

Қ.Келімбетов - 186, Д.Ахметов -175, А.Есімов - 174, Ә.Жақсыбеков -172 см.

Қысқа

Ең қысқа адамдар - Вьетнамда, Филиппин аралдарында, Тайландта тұрады.

Жапон жігіттері болашақ жарының бойы қысқа болғанын, нақтырақ айтсақ, 44 размерден аспайтын киім кигенін қалайды екен. Себебі осы шамадағы киім-кешек арзанға түседі. Керісінше АҚШ ғалымдары жүргізген зерттеулер көптеген елдерде бойы қысқа адамдарға жауапты жұмыстар сеніп тапсырылмайтынынан және олардың бәрі дерлік ұзын адамдарға қарағанда жалақыны белгілі бір мөлшерде аз алатынын анықтаған. Дегенмен, тарих беттерін парақтап ашсақ-ұлы өзгерістер жасауға мұрындық болғандардың дені аласа бойлы азаматтар көрінеді. Айталық жарты Еуропаны жаулаған Наполеон Бонапарттың бойы - 169 см, әлемге әйгілі Темірлан - 145 см, Александр Македонский мен Карл Великий - 150 см, Муссолини - 160 см, Гитлер - 165 см болған.

❖ Упражнение 7. Ознакомьтесь с текстом.

Ақың, әнші, композитор

Ақ сиса, қызыл сиса, сиса-сиса ,
Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса.
Шорманның Мұстафасы атымды алып,
Атандым сол себепті "Жаяу Мұса",

- деп қара күшке дес бермес өнер тілін қарсы қойған атақты жаяу Мұса 70-ке таяу әннің авторы. Орысша, қазақша бірдей сауатты болған ол жалпы қазақ мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің дамуына елеулі үлес қосқан қайраткер. Абай мен Ыбырай Алтынсариннің тұсында өмір сүрген Жаяу Мұса бостандыққа ұмтылып келе жатқан ағымды терең сезінді, Алтынсариннің өлеңіне ән шығарып, Шоқанмен бірге жүрді, Абайға өлең арнады.

Оның халыққа кең тараған, әлеуметтік төңсіздікті бейнелейтін "Ақсиса", "Хаулау", "Толғау", "Бұзау зары", "Сүйіндік", туған жері мен ауыл табиғатын суреттейтін "Баянауыл", "Гау-

Һар қыз", "Сұраншы қыз", "Шолпан" сияқты әндері - шығармашылық мүмкіндігін танытар тамаша дүниелер.

❖ **Упражнение 8.** *Прочтите краткое содержание произведения.*

Б.Соқпақбаев

Менің атым Қожа

"Жуырда мен газеттен оқыдым: қытайлардың ат қоюы қызық болады екен. Бала бес-алты жасқа толғанша, оның тәуелді аты болмайды. "Орғаншым", "кенжем", "сүйіктім" "жұпарым" деген секілді шартты атаумен атап жүреді. Ал есі кіріп, бес-алты жасқа толғаннан кейін, бала өзіне қандай есім ұнаса, соны таңдап алады. Міне, әділдік деген. Осы дұрыс емес пе?

Жарайды, өткенге өкініш жоқ дегендей, істің турасына көшелік. Менің атым Қожа. Көріп отырсыңдар, пәлендей әйдік ат емес.

Шынын айтсам, бұл о баста Қожа емес, Қожаберген екен. Туу туралы куәлігінің өзінде солай жазылған. Бірақ дүниеде не қилы ғажайып құбылыстар бола бермейтіні тәрізді, бертін келе "Қожабергеннің" құйрығы үзіліп, түсіп қалыпты. Бұл құбылыстардың қай жылы, қай айда, қай күні болғанын тап басып ешкім де айтып бере алмайды.

Біз бір класта екі Қожа бармыз. Сүттібайдың үлкен баласының аты да Қожа. Оқушылар екеумізді шатастырып алмас үшін өңімізге қарап, мені қара Қожа, оны сары Қожа деп атайды".

❖ **Упражнение 9.** *Прочтите стихотворение.*

Мына келген біздерге Ұзынтұра,
Ұзын оның аяғы мен қолы да.
Сыймай кеттің сорайып, бұл не болды
Отыра қал, орныңа енді тұрма.

Даукес келсе біздерге, мейлі келсін,
Жүрген жерде айтады, миды жейсің.

Кісі менен кісіні бірге қоспай
Келген жерге әкеліп дауды жүрсің.

Ал мынау ше, семіз емес неге Арық
Төлей ме екен әлде ол сонша салық.
Берейікші, қант, май ірімшіктен
Көңілі оның жайланған соң болсын қарық

Сұлу екен десем бұл Пұшық екен,
Пұшық десем, өзіме күледі екен.
Түсінетін қалжыңды көңілімен
Пұшығымның жаны нағыз сұлу екен.

❖ **Упражнение 10.** *Ознакомьтесь с текстом.*

Ақан сері

Ақан сері - ақын, әнші, композитор. Әкесінің есімі - Қорамса, шешесі - Жаңыл. Ақан сері жас кезінен өнерімен көзге түсіп, кейін ақындық, әншілік өнері кемелденген соң алты алашқа аты мәлім сері атанған. Әуелі ауылда, содан соң Қызылжардағы Уәли молдадан оқыған. 16-17 жасынан өнер жолына түскен. Шоқанның қазасына көңіл айтып, оны Көкшенің биігіне, теңіздегі кемеге теңейді, "40 темірдің қылауын қосқан өнерпаз" деп бағалайды. Ақан серінің бірінші әйелі Жұман қызы Бәтимадан туған жалғыз ұлы Ыбан тілсіз, мылқау болған. Оған Ақан сері жазу-сызу үйреткен. Бәтима өлгеннен соң, аз күн отасқан әйелі Тінәлі қызы Ұрқияға Ақан сері "Хат жаздым қағаз алып, қалам сия" деген өлеңін арнаған. Ақан серінің тірідей айырылған оқиға. Ақтоты есімі Ақан серінің шығармаларынан кең орын алды. "Ақ көйлек", "Аужар", "Алтыбасар", "Ғашық жарға", "Тағрипың" - Ақтотыға арналған махаббат толғаулары. Құлагердің мерт болуы да егде тартқан Ақан серінің өмірі мен шығармаларында ұмытылмас оқиға болды. Керей Сағынайдың асындағы аламан бәйгеде Құлагер кісі қолынан мерт болды. Құлагер туралы өлеңдерінде ақынның көңіл-күйі, ашу-ыза, күйініш, үміт-сезімі тебірене жырланған. Өмір соққысынан көрген Ақан сері енді: "Жақсылық-

тан жамандық асып кетті, Бой бағып тұру артық келсе шамаң" дейді.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

1. Мәтінді оқыңыз.

Бейресми жалқы есімдер лақап ат барлық халықтарда бар. Орыс тілінде лақап атқа - "прозвище, название, данное человеку в насмешку, в шутку. Обычно содержащее в себе указание на какую-либо заметную черту его характера, наружности, деятельности" деп анықтама берілген.

Сонымен, қазақ, орыс халықтарында да лақап ат қою адамның бет-пішініне, мінез-құлқына, істейтін кәсібіне немесе бір ерекшелігіне байланысты қойылады. Кейбір тура тауып қойылған есімдер, сол адамға өмір бойы қосалқы ат болып қалады.

2. Әзіл өлең.

Қара қыз, қара қыз,
Шашыңызды тараңыз.
Неге сондай, қарасыз
Қара ма, екен анаңыз.
Қара ма, екен әкеңіз.
Әйтеуір бір қарасыз,
Сіз қап-қара болсаңыз.
Біз ақ құба боламыз.
Сіз қара, мен ақ болып,
Басыма қонған бақ болып
Бір отбасы болалық.

3. Әзіл әңгіме.

Жұмыстан шыққан Шора

Шөкең (Шора Сарыбаев) біраз уақыт Тіл институты директорының орынбасары болып жұмыс істеді ғой. Әбдуәлиге (директор) өзінің ауруларын тізіп, жұмыстан босатуын сұрап жаза беріпті. Оған Әбекең: "Ауруы шыдауға болатын ауру" деп бұрыштама соғып қайырады. Шөкең тағы бірде арыз жазып: "Бұрынғы ауруларым аздай, енді қарап отырып өзіммен-өзім сөйлесемін", - депті. Ол арызға Әбекең: "Бұл - алжудың нышаны екен, босату керек", - деп шешіпті.

4. Өлеңді оқыңыз.

Қара сұр, ұзын бойлы, емес талпақ,
Денесі көк құрыштай, өрдеш -шалқақ.
Қыр мұрын, қарагер көз, қара мұртты,
Қақпақтай қобы жауырын, топшы жалпақ.
Солқылдақ көк құрыштай, біткен тіп-тік,
Жараған аш бөрідей белі жіптік.
Ыңғайлы, сұлу сида, сұңғақ дене,
Жараған бөйге кердей ықшам, сыптық.
Біленген шиыр дене, бейне шойын,
Жұп-жұмыр сом боп біткен жігер мойын.
Денесі бұлшық етті, терткен күшті,
Бөйге атша ширатады тұла бойын.

ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

- Абай 200,201,203,206,210
Абылайхан 199, 200, 204
Ағабек 59,60
Ағаділ 59
Ағажан 59
Ағатай 67
Азанчеев 184, 186
Айбар 160,165
Айбас 160,165
Айбат 160, 165
Айбек 160,163,165
Айберген 49, 53
Айбол 49,53,160,165
Айболат 49,53,160,165
Айболсын 49,51,53
Айбын 160,165
Айгерім 159,165
Айгүл 159,163,165,167
Айғали 160,165
Айғаным 159,163,165
Айдана 160,165
Айдар 161,165
Айдос 161,165
Айдын 161,165
Айжамал 159,163,165
Айжан 159,163,165
Айжарқын 161,163,165
Айжас 161
Айзат 161
Айқын 16,24
Айман 160,164,165
Аймұрат 161,163
Айна 161
Айна 80,82,85
Айнабек 86
Айнагүл 80,82
Айнаш 80,160
Айнұр 159,163,168
Айтбай 37,08,44
Айтбек 37,39
Айтемір 161,163
Айтолқын 162,163
Айтуар 161,163,165
Айхан 162,163
Айшолпан 162,163
Айшуақ 161,162,163
Аксаков 184
Ақан сері 237,242
Ақбатыр 16
Ақбаян 16
Ақбота 16
Ақбөпе 16
Ақгүл 16
Ақерке 16
Ақжан 16
Ақжігіт 16
Аққу 115,119,122
Аққыз 16
Ақмаржан 16
Ақнұр 16
Ақсақ 237
Ақсақ Темір 237
Ақсәуле 16
Ақтоты 16
Алдаберген 49
Алдар 37, 38, 39
Алдар көсе 228,229,230,231
Алма 128,129,130,131,132
Алмабай 128
Алмабек 128
Алмагүл 128
Алмас 146,147,148,151,152
Алмасбек 146,148
Алмахан 128

- Алпысбай 26,28
Алтай 5,7,9,12
Алтыбай 26
Алтын 146,
Алтынай 146,162,163
Алтынбек 146
Алтынгүл 146
Алтынсарин 200,211
Амангелді 49,51,52
Анар 128,134,137,138
Анарбек 128
Анаргүл 128
Анархан 128
Аңсаған 37,42
Арал 5,15
Аргаматов
Архаров 184
Арық 237
Арыстан 97,105,108
Арыстанбек 97
Арыстанхан 97
Асқар 16
Атабай 58
Атабек 58
Аталық 58
Атамұрат 58
Атанияз 58
Ахмет 187,188,194
Аюбек 97,102
Аюхан 97
Аяз 89,90
Аязбай 89
Аязбек 89
Аязби 89
Әбу 199,201,208
Әбілмансұр 201
Әділ 16
Әділбек 16
Әділжан 16
- Әділхан 16
Әкім 173,176
Әкімбай 173
Әкімбек 173
Әкімжан 173
Әкімнұр 173
Әкімтай 173
Әкімхан 173
Әлия 187,188,194,197
Әмина 187
Әппақ 16
Әсем 16
Әсембек 16
Әсемгүл 16
Бабағали 58,60
Бабажан 58,60
Бабақан 58,60
Бабақожа 58,60
Бабанияз 58,60
Байбол 49
Байболсын 49
Байқозы 70
Байлы 17
Байлыбай 17
Байлыбек 17
Байлыбол 17
Байтақ 17
Бақашар 49,51
Бақберген 55,49
Бақболат 147
Бақкелді 49
Бақтияр 187,198
Бақыткелді 49
Басар 37,38
Басқан 37
Батыр 17
Батырбек 17
Батыржан 17
Батырхан 17,24

- Бауыржан 58,62
Бейбіт 173,176
Бейбітжан 173
Бейсен 215
Бейсенәлі 215
Бейсенбай 215
Бейсенбек 215
Бейсенбі 215
Бейсенғали 215,225
Бейімбет 199,201,202,203
Бекболат 147,148
Бекетов 185
Бекін 37
Берген 37
Берді 37
Берік 17
Берікбай 17
Берікбол 17
Бесбай 26,29
Бидайбек 128
Бижомарт 18
Болат 147,148,157
Бота 71
Ботабай 71
Ботагөз 17,71
Бөлебай 99
Бөрібай 99
Бөрібек 59
Булатов 184
Булгаков 181
Бұзау 70,77
Бұзаубай 70
Бұлбұл 116,119,121,122,123,124
Бүркіт 115,119,122,125
Бүркітбай 115
Бүркітбек 115
Быртық 237
Біржан 26,28,32,33
Біржан сал 237
Бірлік 17
Гауһар 146,147,148,149,154
Гауһарбек 146,148
Гауһартас 146,148
Гүлай 128,139
Гүлгауһар 146
Гүлдана 128,128
Гүлжан 128,139
Гүлсім 128,139
Гүлхан 128,139
Гүлім 128,139
Ғазиза 187
Ғалым 173,177
Ғалымбек 173
Ғалымжан 173
Дана 17
Данагүл 17
Данақыз 17
Данышпан 17
Дархан 17
Даукес 237
Дәукес 237
Дәулетжан 49
Дәулеткелді 49
Дәулетхан 49
Дәуіт 100,112
Демеген 37,39
Демеу 37,38,40
Димаш 199
Динара 187
Дүйсек 215
Дүйсекей 215
Дүйсен 215
Дүйсенбай 215,224
Дүйсенбі 215
Дүйсенғали 215
Дүйсенхан 215
Ділдә 146,148,155
Ділдәбай 146,148

- Дінмұхамед 204
Еділ 6, 13
Елен 37, 38, 39
Елнұр 17
Елубай 26, 35
Ербол 50, 51, 53
Ерболат 50, 51, 53
Ерболсын
Ерке 17
Еркебек 17
Еркежан 17
Еркеназ 17
Ерқозы 70
Ертіс 6
Есенгелді 50
Жайна 37, 38, 39, 40
Жайық 6, 13
Жақсыбай 17
Жақсылық 17
Жалмауыз кемпір 228, 229
Жаман 18
Жамбыл 6, 7, 8, 9, 12, 13
Жанболат 50, 51
Жангелді 50, 51
Жанерке 17
Жаманқұл 18
Жанқозы 70
Жаңабай 18
Жаңаберген 18
Жаңагүл 18
Жаңбыр 90, 91
Жаңбырбай 90
Жаңғақ 128, 129, 135, 143
Жаңғалақ 237
Жарқынай 162
Жартыбай 228, 230
Жаяу Мұса 237, 240
Жәмила 187
Жексен 216
Жексенбай 216
Жексенбин 225
Жексенбі 216
Жексенгүл 216
Жексенқұл 216
Жеңіс 173, 176
Жеңісбек 173
Жеңісгүл 173
Жеңісхан 173
Жетібай 26
Жетпісбай 27, 28
Жидегүл 128
Жиенбай 59, 60
Жиенқұл 59
Жолбарыс 98, 108, 109
Жолдасова 200
Жомарт 18
Жомартбай 18
Жомартбек 18
Жұлдыз 162, 167, 171
Жұлдызай 162, 165
Жұлдызхан 162
Жұма 285
Жұмабай 215
Жұмабек 215
Жұмагелді 216
Жұмаділ 215, 220
Жұмажан 216
Жұмалиев 199
Жұмақан 215
Жұмаш 215
Жүзбай 27
Жүрсін 37, 38
Жылқы 70, 71, 76
Жылқыбай 70, 71, 74
Жібек 146, 148, 156
Ибәділдә 146
Иса 187, 195
Итбай 70

Казнаков 182	Қарлығаш 117,119,122,123,126
Караулов 185	Қасқыр 99,111
Кәрібай 18	Қасқырбай 99
Кәрібек 18	Қасқырбек 99
Кәукен 199,201,209	Қожа 241
Кемеңгер 18	Қожанасыр 228,229,232,233
Кенже 59,60	Қозыбағар 70,71,74
Кенжебек 59	Қозыбай 70,71,74,72
Кенжеғали 59	Қойбағар 70,71,74
Кенжегүл 59	Қойгелді 75
Кенжеқан 59	Қойлыбай 70,71,74
Кенжетаев 59	Қойшыбай 70,71,74
Кенжетай 59	Қоян 99,103,107,109
Кенжехан 59	Қоянбай 99
Кеңес 173,177	Қуан 38
Кеңесбек 173	Құдайберген 50
Кеңесгүл 173	Құнанбаев 200
Керім 18	Құндыз 100,113
Керімбай 18	Қызғалдақ 128,144
Керімбек 18	Қырау 89,90,94
Ким 173	Қыраубай 89
Космос 173	Қырықбай 26,28
Космосбек 173	Лашын 118,119,122,127
Көбей 37,38,47	Майлин 199
Көпберген 50	Мамыр 214,223
Күміс 146,153	Мамырбай 214
Күмісай 146,148,162,163	Мамырбек 214
Күмісбек 146,148	Мамырхан 214
Күнай 163,165,167	Маржан 146,147,155
Күнжан 163,170	Марс 163
Күнсұлу 163,165,167	Маусым 214
Қажым 199,201,207	Маусымжан 214
Қазан 215,222	Мәншүк 188,192,194,197
Қазыбек 117,120	Мейір 18
Қара 18	Мейірбан 18
Қарабай 237	Мейірбек 18
Қарақат 128,130,132,136	Мейіржан 18
Қарашаш 18	Мейірман 18
Қаржау 89,94	Мекем 18

- Мекемтас 18,21
Мерген 18
Меруерт 146,147,156
Мұхтар 188,192,194,196
Мыңбай 27
Мысық 71,72,79
Мысықбай 71,74
Нағашбек 59
Нарышкин 183
Наурыз 214,217,221,222
Наурызбай 214,218,221
Наурызбек 214
Наурызгүл 214
Нұрберген 90
Нұрғайша 90
Нұрғиса 90
Нұрдаулет 90
Нұржан 90
Нұрлан 90
Нұрсұлтан 90,92
Нұрым 90
Оразгелді 50
Орал 6
Өрік 129,135,142
Өтеген 38
Палуан 18
Пердегүл 80,82
Райхан 128
Раушан 129,130,145
Сабуров 181
Сабыр 18
Сабырбек 18
Сабыржан 18
Сабырхан 18
Сайлау 173,175,177
Сайлаубай 173
Сайлаубек 173
Сайлаугүл 173
Сақтаған 38,39
Салқын 18
Салқынбай 18
Салқынбек 18
Салтанат 188
Салтыков 183
Сары 237
Сарымсақ 129,135,138
Сәбит 188,194
Сәкен 199,209
Сәркеш 215
Сәрсек 215
Сәрсекей 215
Сәрсен 215
Сәрсенбаев 199
Сәрсенбі 215
Сәуле 89
Сегізбай 26
Сейділдә 146,148
Сейсен 215
Сейсенәлі 215
Сейсенбай 215,227
Сейсенбек 215
Сейсенбі 215
Сейсенғали 215
Сейсенгүл 215
Сейсенхан 215
Сейфуллин 199,209
Сексенбай 27,28
Семіз 257
Сенбек 216
Сенбі 216
Серке 70,74
Серкебай 70,78
Серкеш 74
Совет 174
Советбек 174
Советжан 174
Советкүл 174
Советқан 174

- Социал 174
Суайт 257
Сұлтан 177, 178, 179
Сұлтанбек 174
Сұлтангелді
Сұлтанмұрат 50, 53
Сұлтанхан 174
Сұлу 18
Сұлухан 18
Сұлушаш 18
Табакбай 81, 82, 84, 86, 87, 88
Табылған 38
Тазша бала 228, 233, 234, 235
Таңатар 50, 54
Таңерке 17
Таңшолпан 162, 163, 165
Тәңірберген 50
Тәштік 257
Темір 147, 148, 158
Темірбек 147, 148
Темірлан 147, 148
Тоғызбай 26
Тоқсанбай 27, 28
Тоқтар 38, 39
Толғанай 162, 163, 165, 167
Төлеген 38
Тутолмин 182
Тұман 89, 90
Тұманбай 89, 95
Тұңғышбай 59, 64, 65
Тұңғышбек 59
Тұрар 38, 42, 39, 40
Тұрған 38, 39
Тұрсын 38, 39
Тырық 207
Тілеген 38, 39, 42
Уәлиханов 200, 212
Ушаков 182
Ұзынтұра 237, 239
Ұлболсын 50, 53
Ұлтуған 50, 53
Үшкемпір 26, 28
Фарида 200
Фариза 188
Фатима 188
Фаузия 188
Хадиша 188
Ханыков 182
Чубаров 184
Шамин 184
Шамша 81
Шамшы 81, 82
Шапағат 90
Шара 81, 82, 84
Шарагүл 81, 84
Шерапов 184
Шигельдиев 181
Шоқан 200, 201, 212
Шолпан 162, 172
Шөміш 81
Шөмішбай 81, 82, 83
Шөмішбек 81
Шығайбай 228, 231, 232
Ыбырай 200, 211

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
Жер-су аттарынан жасалған есімдер	5
<i>Имена, связанные с географическими названиями</i>	
Сын есімдерден жасалған есімдер	16
<i>Имена людей, образованные от прилагательных</i>	
Сан есімдерден жасалған есімдер	26
<i>Имена, образованные от числительных</i>	
Етістіктен жасалған есімдер	37
<i>Имена, образованные от глаголов</i>	
Сөздердің тіркесі арқылы жасалған есімдер	49
<i>Имена, образованные при помощи словосочетаний</i>	
Туыстық атаулардан жасалған есімдер	58
<i>Имена, образованные от номинаций родства</i>	
Үй жануарлары атауларынан жасалған есімдер	70
<i>Имена, образованные от названий домашних животных</i>	
Үй жиһаздары мен мүліктердің атауларынан жасалған есімдер	80
<i>Имена, образованные от названий домашней мебели и имущества</i>	
Табиғат құбылыстары атауларынан жасалған есімдер	89
<i>Имена, образованные от названий природных явлений</i>	
Аңдар мен жәндік атауларынан жасалған есімдер	97
<i>Имена, образованные от названий животных и насекомых</i>	
Құстардың атауларынан жасалған есімдер	115
<i>Имена, образованные от названий птиц</i>	
Жеміс-жидек атауларынан жасалған есімдер	128
<i>Имена, образованные от названий ягод и фруктов</i>	

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІ

(ОРЫС АУДИТОРИЯСЫНА
АРНАЛҒАН ОҚУ ҚҰРАЛЫ)

Тех.редакторы Б.Қосдәулетов
Корректоры Ж.Жақсыбеков

ISBN 978-601-7206-52-9

Теруге 15.08.2013 берілді.
Басуға 24.08.2013 қол қойылды.
Пішімі 60x90 $\frac{1}{16}$. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі «KZ Arial»
Шартты баспа табағы 16,0.
Таралымы 4000

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН